

The map displays the Poltava region with various administrative units. At the top, the 'ВЕЛИКОРУБЛІВСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА' is shown. Below it, the 'БРИЧКІВСЬКИЙ СТАРОСТИНСЬКИЙ ОКРУГ' is highlighted in orange, containing settlements like Бричківка, Гринівка, Кам'янка, Гавронці, Глоди, Петрівка, Яцинова, and Слобідка. The 'КОВАЛІВСЬКИЙ СТАРОСТИНСЬКИЙ ОКРУГ' is highlighted in green, including settlements like Сем'янівка, Патлаївка, Затурине, Соснівка, Андрушки, Макухівка, Верхولي, Грабинівка, Бочанівка, and Іжаківка. The city of 'Полтава' is shown in red. Other regions like 'Новоселівська територіальна громада' and 'Терешківська територіальна громада' are also partially visible. Major roads like N-12 are marked.

ПОЛТАВСЬКИЙ РАЙОН: ВІД ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ

Полтава

Терешки

Новоселівська територіальна громада

**КОВАЛІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ**

Бричківка

Сем'янівка

Стасі

**ВЕЛИКОРУБЛІВСЬКА
ТЕРИТОРІАЛЬНА
ГРОМАДА**

Новоселівська територіальна громада

**ВЕЛИКОРУБЛІВСЬКА
ТЕРИТОРІАЛЬНА
ГРОМАДА**

Новоселівська територіальна громада

**КОВАЛІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ**

Бричківка

Сем'янівка

Стасі

**ВЕЛИКОРУБЛІВСЬКА
ТЕРИТОРІАЛЬНА
ГРОМАДА**

Новоселівська територіальна громада

**ВЕЛИКОРУБЛІВСЬКА
ТЕРИТОРІАЛЬНА
ГРОМАДА**

Новоселівська територіальна громада

**КОВАЛІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ**

Бричківка

Сем'янівка

Стасі

**ВЕЛИКОРУБЛІВСЬКА
ТЕРИТОРІАЛЬНА
ГРОМАДА**

Новоселівська територіальна громада

**ВЕЛИКОРУБЛІВСЬКА
ТЕРИТОРІАЛЬНА
ГРОМАДА**

Новоселівська територіальна громада

**КОВАЛІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ**

Департамент культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації
Полтавська районна рада
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

ПОЛТАВСЬКИЙ РАЙОН: ВІД ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ

Збірник наукових праць

Полтава – Харків
ТОВ «Майдан»
2021

УДК 902 (477.53)(062)
П 52

*Друкується за рішенням Вченої ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 7 від 10 жовтня 2021 р.).*

Редакційна колегія:

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; **Вадімов В. М.**, доктор архітектури, професор, заслужений архітектор України; **Кудряшов Г. О.**, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент; **Кононенко М. М.**, кандидат наук з державного управління (**голова ред. колегії**); **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України; **Пістоленко І. О.**, доктор історичних наук, доктор філософії; **Поспелов С. В.**, доктор сільськогосподарських наук, професор; **Самородов В. М.**, доцент, заслужений винахідник України; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (**відп. редактор**); **Титаренко В. П.**, доктор педагогічних наук, професор; **Щербань А. Л.**, доктор культурології, кандидат історичних наук.

Рецензенти:

Нестуля О. О., доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України;
Скорий С. А., доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

П 52 **Полтавський район:** від давнини до сьогодення: збірник наукових праць (за матеріалами наукової конференції) / [ред. кол.: Бабенко Л. Л.; Вадімов В. М.; Кононенко М. М. (гол. ред. кол.) та ін.; Супруненко О. Б. (відп. ред.); ДКіТ Полтав. ОДА; Полтав. район. рада; ПКМ імені Василя Кричевського. – Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2021. – 256 с.: іл., VIII кол. вкл.

ISBN 978-966-372-790-?

У виданні містяться наукові статті та публікації з природознавства, археології, козацької, нової, новітньої історії найбільшого на Полтавщині Полтавського району, а також етнографії, діяльності музейних закладів та пам'яткоохоронництва. Переважна більшість із них підготовлена за матеріалами доповідей і повідомлень, виголошених на ювілейній науковій конференції 28 вересня 2021 р., присвяченій 100-річчю створення району.

Для краєзнавців, істориків, археологів, етнографів, співробітників музеїв, широкого загалу шанувальників полтавського краєзнавства, викладачів вишів та вчителів шкіл.

УДК 902 (477.53)(062)

© Автори статей і публікацій, 2021

© Полтавська районна рада, 2021

© ПКМ ім. Василя Кричевського, 2021

ISBN 978-966-372-790-?

ПОЛТАВСЬКИЙ РАЙОН: ВІД ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ

Короткий історичний огляд становлення Полтавського району – одного з найбільших в Україні.

Ключові слова: *Полтавський район, адміністративно-територіальна реформа, соціально-економічний розвиток, аграрно-індустріальна база, історія та культура Полтавського району.*

Напередодні відзначення Дня Полтавського району та на пошану 130-ліття від дня заснування Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у Полтавській районній раді відбулася Міжрегіональна наукова конференція «Полтавський район: від давнини до сучасності». З-поміж її учасників були авторитетні науковці, архівісти, музейники, археологи, педагоги, які представляли результати своїх студій на двох пленарних засіданнях, а також на вісьмох тематичних секціях. Конференція стала черговим заходом у переліку спільних проєктів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з Полтавською районною радою, серед яких – «Величківські читання», проведення ряду краєзнавчих конференцій і випуск серії збірників наукових праць «Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка» тощо. Саме на таких зібраннях через призму української науки, у працях учених-полтавців та наших колег з інших регіонів України вияскраплюються нові сторінки багатой історії Полтавського району, вибудовується нова парадигма співпраці наукових установ краю та представницького органу територіальних громад – Полтавської районної ради.

Улітку 2020 року змінився територіальний устрій України. На Полтавщині утворено 4 адміністративних райони – Лубенський, Миргородський, Кременчуцький та Полтавський. Полтавський район утворено 17 липня 2020 року згідно із Постановою Верховної Ради України № 807-ІХ в рамках Адміністративно-територіальної реформи в Україні. До його складу ввійшли: Полтавська, Зіньківська, Карлівська, Кобеляцька, Решетилівська міські, Білицька, Диканська, Котелевська, Машівська, Новосанжарська, Опішнянська, Скороходівська, Чутівська селищні та Великорублівська, Драбинівська, Коломацька, Ланнівська, Мартинівська, Мачухівська, Михайлівська, Нехворощанська, Новоселівська, Терешківська, Щербанівська сільські територіальні громади. Перші вибори до Полтавської районної ради відбулися 25 жовтня 2020 року.

Полтавський район є одним з найбільших в Україні: його загальна площа – близько 11 тис. км². На його теренах утворено 24 територіальних гро-

мади, серед яких – 5 міських, 8 селищних та 11 сільських. На території Полтавського району розташовано 746 населених пунктів.

Полтавський район – щедра земля, прадавній козацький край у серці України. Це і віковий досвід, і зовсім юний вік, коли на кожному кроці – перспективи та можливості. Успішні громади планують свій розвиток, розвивають економіку, ставлять стратегічні завдання та втілюють цікаві ідеї, залучають інвестиції. В цьому плані Полтавський район – один із найпривабливіших куточків України, багатий на родючі чорноземи та корисні копалини. Та найцінніший його скарб – люди. Не існує жодної галузі науки, культури і мистецтва, в якій би не відзначилися наші земляки.

Іван Котляревський – зачинатель нової української мови та літератури. Михайло Остроградський, чиє ім'я внесено ЮНЕСКО до списку видатних математиків світу. Самійло Величко – автор славнозвісного «Літопису» козацької доби. Художницю та поетесу Марію Башкірцеву називають парижанкою з-під Диканьки, адже її ім'я нерозривно пов'язане з Диканщиною та Чутовим. Піонер космонавтики Юрій Кондратюк, визначний ботанік, академік Микола Гришко – у Полтавському районі потужний інтелектуальний генфонд. Талановиті люди і сьогодні впевнено ведуть Полтавський район до нових здобутків. Це наукові відкриття, твори мистецтва, спортивні здобутки – від засновника Олімпійського руху Олексія Бутовського до сучасного чемпіона світу Олександра Хижняка. По-особливому гордимось героями Паралімпіад.

Полтавський район – лідер регіону з видобутку вуглеводнів. На його території згромаджено потужні газові родовища. Лише компанія «Укргазвидобування» видобуває на території району 15 % українського газу. Серед значущих газовидобувних підприємств та ключових донорів бюджету усього регіону – ДТЕК Нафтогаз, підприємство, що має найглибші у Східній Європі свердловини. У районі розвивається нафтопереробна промисловість, процвітає будівництво та виробництво будівельних матеріалів. Малий бізнес широко представлений у деревообробній, скляній, порцеляно-фаянсовій, легкій та харчовій промисловості. Упроваджуються технології відновлювальної енергетики: у громадах відкривається дедалі більше сонячних електростанцій. Для багатьох громад району – це величезний бонус в економіці та крок до енергетичної незалежності. Також у Полтавському районі зосереджені перетини важливих транспортних сполучень, що робить його інвестиційно привабливою територією.

Дві сотні кілометрів із півночі на південь та майже стільки ж із заходу на схід – і всюди неосяжні багатства – реліктові ліси, запашні луки, чисті водойми та родючі землі. Полтавський район має потужну аграрно-індустріальну базу. Родючі чорноземи, сприятливі агрокліматичні умови, рівнинний рельєф – усе сприяє гармонійному, інтенсивному та високоєфективному розвитку сільського господарства. Полтавський район – це унікальне місце, бо тут – колиска аграрної науки не лише України, а й усього слов'янського світу. Це – сучасна дослідна станція імені М. І. Вавилова і те, що вона носить ім'я класика світової аграрної природничої науки, уже свідчить про унікаль-

ність цієї установи, що бере витоки від знаменитого Полтавського дослідного поля, на якому постала вся аграрна наука. Пишається район і селекціонерами, які створюють високоврожайні сорти зернових. Сорт озимої пшениці «Диканька» – воістину унікальний, дозволяє формувати стабільно високий урожай у різних кліматичних умовах. Цей сорт визнаний світовою спільнотою та довічно зберігається у Всесвітньому сховищі насіння у Свальбарді (Норвегія) та у Мексиці, у генному банку рослин.

Аграрії району застосовують новітні технології вирощування та переробки сільгосппродукції та впроваджують екологічний стандарт. Відкриваються родинні фермерські господарства, завдяки яким у селах з'являються робочі місця. Найпотужніші господарства та приватні сільськогосподарські підприємства – це гордість аграріїв Полтавського району, де чітко дотримуються правил сівозміни, вносять органічні добрива, зберігають землю для нащадків.

Успішна країна складається з успішних громад. Також успішна країна – це задоволені життям люди. У Полтавському районі реконструюють та відновлюють десятки соціальних об'єктів – заклади професійно-технічної освіти, школи, дитячі садочки, лікарні, стадіони, спорткомплекси. Паралельно з розвитком промисловості та аграрного сектору впевнено крокує вперед медицина, функціонує мережа культурно-освітніх закладів. Полтавщина – друга область в Україні, де закупили найбільше шкільних автобусів. Для навчальних закладів територіальних громад Полтавського району цього року придбали більше 10 автобусів. Відтак, у районі до всіх шкіл організоване підвезення учнів. На належному рівні утримуються заклади охорони здоров'я. Медична галузь розвивається попри виклики сьогодення, в умовах боротьби з COVID-19. Відкриваються центри масової вакцинації. Полтавський обласний кардіоваскулярний центр – це європейські орієнтири, втілені в життя. Полтавський обласний перинатальний центр має статус «Лікарня, доброзичлива до дитини». Створюють належні умови та забезпечують реалізацію права мешканців усіх громад на безкоштовну, висококваліфіковану медичну допомогу, зміцнюють матеріально-технічну базу амбулаторій сімейної медицини.

У межах Полтавського району існують еталонні об'єкти природно-заповідного фонду регіону: регіональні ландшафтні парки «Диканський» і «Нижньоворсклянський». Останній є найбільшим об'єктом природно-заповідного фонду Полтавщини – його площа понад 20 тис. га. Загальнодержавний статус має ботанічний заказник «Малоперещепинський» у Новосанжарській громаді, ландшафтний заказник «Вільхівщинський», пам'ятка садово-паркового мистецтва парк «Полтавський» у Полтавській територіальній громаді, комплексна пам'ятка природи «Урочище «Парасоцьке» на Диканщині. На території всіх громад представлені біоцентри збереження природи.

Прадавнє Більське городище – одна з найвизначніших археологічних пам'яток України. На думку істориків, з'явилося воно ще у VIII столітті до нашої ери і було містом Гелоном, яке згадував «батько історії» Геродот. Це невичерпний потенціал для археологів і справжній археологічно-культурний осередок для туристів. Міжнародні гончарські фестивалі – окраса ма-

льовничої Опішні, перлини Полтавського району, яку називають гончарною столицею України. А решетилівська вишивка білим по білому є однією із найкрасивіших у світі. Саме тому її готують до включення до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.

Справжньою скарбницею району є Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. У колекції музею сконцентровано майже три сотні тисяч експонатів, що ілюструють також і здобутки Полтавського району в історичній ретроспективі.

Полтавська земля славна величними історичними подіями та помітними історико-культурними надбаннями. Історія краю сягає у глибину віків, про що свідчать дані археологічних розкопок. На території Полтавського району (урочище Біла Гора та поблизу с. Макухівки) відкрито мезолітичні стоянки та рештки неолітичних поселень, вік яких нараховує понад 8 – 6 тис. років. Культурно-історичну спадщину регіону складають найвідоміші 91 археологічна та 107 історичних пам'яток. Біля с. Куликове добре збереглися кургани від доби раннього бронзового віку до скіфської епохи. Є чимало поселень скіфського часу поблизу Абазівки, Гавронців, Диканьки, Олефірщини, Стасів та інших населених пунктів. Зберегли землі Полтавського району й рештки городищ літописних слов'ян-сіверян, наприклад, в Опішні, Глинську, Старих Санжарах. Тут розташовані й залишки авангардної лінії «градів» Переяславської та Новгород-Сіверської земель Давньої Русі – у Глинському, Міських Млинах, Михайлівці, Полтаві, Старих і Нових Санжарах. Деякі з них є свідченнями існування літописних «міст» ворсклинського порубіжжя, зокрема, Лтави і Ворони. У с. Жуках та селищі Диканьці жив і творив козацький літописець Самійло Величко, якому встановлено пам'ятний знак.

Цей перелік можна продовжувати і продовжувати. Отже, поза всяким сумнівом, варто активізувати подальші дослідження історії Полтавського району. Саме цій меті й слугувала робота наукової конференції, статті за матеріалами якої і склали зміст цієї збірки наукових праць та публікацій. Сподіваємося, що подібні наукові краєзнавчі й історичні заходи повинні стати традиційними в районі.

Михайло Кононенко

Полтавський район: від давнини до сьогодення

Резюме

У статті здійснено короткий історичний огляд становлення Полтавського району – одного з найбільших в Україні. Проаналізовано сучасний стан і перспективи розвитку різних галузей промисловості, сільського господарства, соціальної сфери, освіти, науки та культури району після адміністративно-територіальної реформи в Україні 2020 року.

Ключові слова: *Полтавський район, адміністративно-територіальна реформа, соціально-економічний розвиток, аграрно-індустріальна база, історія та культура Полтавського району.*

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА МЕРЕЖА ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Про території та об'єкти природно-заповідного фонду
Полтавського району.

Ключові слова: Полтавський район, регіональні ландшафтні природні парки, заказники, пам'ятки природи, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища.

Полтавський район є найбільшим за площею районом області й одним з найбагатших на заповідні місця. Територія району простяглася з півночі на південь і розташована у двох природних зонах – Лісостепу і Степу, що обумовлює склад заповідної мережі. Тут гармонійно поєднуються найтиповіші та унікальні лісові масиви, лучні території, степові ділянки.

Природно-заповідна мережа Полтавського району включає на сьогодні 146 територій та об'єктів, з них 7 загальнодержавного значення та 139 – місцевого заповідного фонду. Площа заповідних територій району складає понад 70 тис. га. Найбільше заповідних ділянок на Котелевщині, Диканщині та Кобеляччині. Структура заповідного фонду району включає п'ять категорій: регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва та заповідні урочища.

З п'яти регіональних ландшафтних парків області два розташовані в Полтавському районі.

Диканський регіональний ландшафтний парк перший не лише на Полтавщині, а й на Лівобережній Україні. Створений у 1994 р. на площі 11 945 га. Включає широколистяні ліси і цікаві в екологічному та історичному плані об'єкти: Кочубеївські дуби віком понад 400 років – залишки (чотири дерева) дубової алеї, що сполучала у минулому палац князів Кочубеїв із Полтавським шляхом; Бuzковий гай, створений на поч. XIX ст. у котловані, де брали глину для цегляного заводу (за переказами засадили кріпаки князя В. П. Кочубея на честь його хворої доньки); Писарівщанський парк, закладений на місці лісового масиву на поч. XIX ст.; Ялиновий гай у смт Диканька з ялини звичайної (смерека), насаджений у 1907 – 1910 рр. До складу Диканського РЛП увійшли також: Фесенкові горби на околицях с. Писарівщина, де охороняється поселення реакліматизованої степової регіонально рідкісної тварини байбака та стратиграфо-геохронологічна пам'ятка природи – «Відслонення пісковиків міоценового періоду» поблизу с. Михайлівка на правому березі р. Ворскли [10, с. 33–35].

Нижньоворсклянський регіональний ландшафтний парк на Кобеляччині площею 23 200 га включає: Лучківський ландшафтний заказник, розта-

шований у пониззі р. Ворскли від сс. Лівобережна і Правобережна Сокілка до Кам'янського водосховища, п'ять заказників на островах у гирлі р. Ворскли та заповідне урочище на лівому березі Ворскли. Характеризується високою природною різноманітністю [2, с. 173–186].

Основу заповідної мережі району складають заказники (69 місцевого і 5 загальнодержавного значення), які за своїм природоохоронним призначенням поділяються на ландшафтні, ботанічні, гідрологічні, ентомологічні, загальнозоологічні, орнітологічні та лісові;

Статус ландшафтного заказника загальнодержавного значення в районі має Вільхівщинський заказник площею 1 030 га, розташований у заплаві річки Коломак поблизу сс. Вільхівщина і Василівка. Назва свідчить про те, що раніше тут переважали вільшняки, зараз збереглися лише їх фрагменти. Тут гніздяться сірі журавлі (ЧК України), різні види водоплавних птахів [2, с. 62–65].

Ботанічний заказник загальнодержавного значення Малоперещепинське болото площею 640 га, розташований в околицях сс. Мала Перещепина і Маньківка в заплаві річки Тагамлик У 1937 р. був оголошений заповідником обласного значення. Складається з одного обводненого болота і кількох боліт на його периферії. Це низинне болото з ознаками засолення (галофітне), що належить до типу боліт, котрі періодично висихають. Період спаду і наповнення – 10 років. Унікальна флора і фауна болота включає червонокнижні та регіонально-рідкісні види рослин і тварин [5, с. 93–94].

У районі заповідано один лісовий заказник – Іскрівський площею 2 243 га. Розташований на території Іскрівського лісництва (сс. Іскрівці, Черняківка, Верхні Рівні). Це один з найкраще збережених у східній частині Полтавського району кленово-липово-дубовий ліс. Є місцезростанням не тільки типових, а й рідкісних видів рослин, єдиним місцем знахідки аконіту шерстистовусого. Тут мешкають різноманітні лісові тварини [1, с. 62–63].

Пам'ятки природи (в районі на обліку 51) представлені ботанічними, комплексними, геологічними та гідрологічними.

З ботанічних пам'яток природи є один об'єкт загальнодержавного значення – Парасоцький ліс на Диканщині площею 145 га. Це найстаріший заповідний об'єкт лісового типу в Україні. У 1923 р. урочище «Парасоцький ліс» отримало статус заповідника у Полтавській губернії. До 40-х рр. ХХ ст. був підпорядкований Полтавському краєзнавчому музею. Його природу досліджували науковці музею С. О. Іллічевський, М. І. Гавриленко. Розташований на правому березі річки Ворскли. Кленово-липова діброва з домішкою граба, насадження якого мають тут північно-східну межу свого поширення. Зростають вікові дуби. З рідкісних видів рослин відмічена гронянка півмісяцева (єдине місцезнаходження цієї папороті на Полтавщині). Збереглися реліктові види рослин – барвінок малий, цибуля ведмежа, зубниця цибулиста. Багата також фауна урочища [2, с. 134–137].

З комплексних пам'яток природи привертає увагу «Академія» на Карлівщині. Це залишки (33,6 га) єдиного на Полтавщині степового заповідника «Академічний степ», створеного у 1920 р. на площі 219 га. Це – ковилово-луч-

ний степ, місцезростання рідкісних степових рослин. Про унікальність степових ділянок дослідник степів Полтавщині М. І. Гавриленко писав: «Можна відтворити ліси, гори, зробити моря, а степу раз зоравши не відтвориш» [3].

Багата орнітофауна з водоплавних птахів охороняється у Михнівському орнітологічному заказнику загальнодержавного значення. Розташований у заплаві річки Говтви на Решетилівщині, площею 450 га [11, с. 96]. Цінний природний комплекс заповіданий у заплаві р. Оріль на території загальнозоологічного заказника «Руський Орчик» (785 га), де представлені тварини різних біоценозів: лісові, степові, лучні, водно-болотні [9, с. 191–192].

Два парки району оголошені парками–пам'ятками природи загальнодержавного значення: Ковпаківський (196 га), закладений у 1918 р. з ініціативи та за участі С. А. Ковпака [8, с. 183–185], і Полтавський міський парк, закладений у 1962 р. на місці історичного «Поля Полтавської битви» на околиці м. Полтави біля селища Яківці на площі 124,5 га, Колекція дендрофлори парку включає ділянки: «Українська діброва», «Лісостеп», «Російський ліс», «Кавказ», «Галіявина постійного цвітіння», «Сирінгарій», «Арборетум». У парку зростає близько 230 видів дерев і чагарників. Серед них численні екзоти [2, с. 147–150].

Геологічна мінералого-петрографічна пам'ятка району – Рудні піски у с. Кунцеве, де на правому березі р. Ворскли відслонюються піски полтавської серії, які містять рідкісні мінерали рутил і циркон [7, с. 182]. У лісовому масиві урочища Рудне знаходиться гідрологічна пам'ятка Криниця Петра І, відома з XVII ст. [1, с. 180].

Заповідні урочища створені з метою збереження у природному стані лісових, лучних і степових ділянок з усією сукупністю компонентів. В районі їх сім, найбільше на Котелевщині [7, с. 117–118].

Майже третина заповідних об'єктів району: 25 ботанічних пам'яток і дев'ять парків знаходяться в обласному центрі. Парк Перемога (Полтавський міський сад) – найстаріший парк Полтави, створений на поч. XIX ст.; Корпусний сад; Петровський парк; парк на садибі Панаса Мирного; парк імені І. П. Котляревського; парк аграрно-економічного коледжу Полтавського державного аграрного університету, на території якого зростає дуб – живий пам'ятник Т. Г. Шевченку, посаджений у 1861 р.; Агробіостанція Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. З ботанічних пам'яток Полтави – найстаріший дуб (близько 500 років) зростає по вул. Шевченка, 2; меморіальні дерева: дуб Лялі Убийвовк, каштан М. І. Вавилова, Каштанова алея, Березовий гай, бульвари Гоголя і Котляревського, інші [6, с. 511–535].

Перспективними для заповідання в районі є 100-річні посадки сосни кримської (сосна Палласа) у с. Заворскло (Терешківська ОТГ). Насадження інтродукованого виду сосни пов'язані з ім'ям відомого лісомеліоратора В. М. Борткевича, який у 1903 – 1914 рр. керував роботами із закріплення сипучих пісків і балок у Полтавській губернії, а також займався озелененням садів, шляхів, тощо [4, с. 69]. Рекомендованим до заповідання є також парк пам'яті М. О. Гаврилка у с. Рунівщина (Новоселівська ОТГ), закладений у 2012 р. до 130-річчя від дня народження військового і громадського

діяча, художника та скульптора Михайла Гаврилка. Меморіальний парк, насадження якого потребують розширення і збагачення, має не тільки природну, а й історико-культурну цінність.

Джерела та література

1. **Андрієнко Т. Л., Байрак О.М., Залудяк М.І. та ін.** Заповідна краса Полтавщини / Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, М. І. Залудяк та ін. – Полтава: ІВА «Астрєя», 1996. – 188 с.
2. **Байрак О. М. та ін.** Еталони природи Полтавщини. Розповідні про заповідні території Полтавщини / О. М. Байрак, М. І. Проскурня, Н. О. Стецюк, М. В. Слюсар, Є. М. Томін, О. М. Гостудим. – Полтава: Верстка, 2003. – 212 с.
3. **Гавриленко М.** Цілинний степ / М. Гавриленко // Голос Полтавщини. – 1942. – 29 липня. – С. 3.
4. **Гурский А. В.** Потери науки [В. М. Борткевич] / А. В. Гурский // Сов. ботаника. – Т. XIV. – № 1. – 1946. – С. 69–70.
5. **Кигим С. Л.** Малоперещепинський ботанічний заказник загальнодержавного значення (природа) / С. Л. Кигим // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район / [авт. тексту В. А. Андрієць, І. М. Гавриленко, А. В. Гейко та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – С. 93–94.
6. **Кигим С.** Проспект тематичної екскурсії «Заповідна природа Полтавщини» / Світлана Кигим // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / [редкол.: Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Лобурець В. Є. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – С. 511–535.
7. **Регіональна екомережа Полтавщини** / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава: «Верстка», 2010. – 214 с.
8. **Смоляр Н. О., Шиян О. О.** Ковпаківський – парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (природа) / Н. О. Смоляр, О. О. Шиян // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район / [упорядк., ред., підг. до друку О. Б. Супруненко; вступ. ст. А. М. Скирди, О. Б. Супруненко, О. В. Халимон, І. Ю. Бикова; авт. статей: М. О. Авдєєва, В. А. Андрієць, І. Ю. Биков та ін.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – С. 183–185.
9. **Смоляр Н.О., Кигим С. Л.** Руський Орчик – загальнозоологічний заказник загальнодержавного значення (природа) / Н. О. Смоляр, С. Л. Кигим // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Машівський район. / [упорядк., ред., підг. до друку Лимаря О. С., Супруненко О. Б., передмова Супруненко О. Б., Лимаря О. С.; авт. ст.: Андрієць В. А., Ароян А. С., Баранець П. В. та ін.]. – Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – С. 191–192.
10. **Халимон О. В.** Диканський – регіональний ландшафтний парк (природа) / О. В. Халимон // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район [упорядк., наук. ред. В. О. Мокляка; авт. ст.: В. А. Андрієць, В. М. Бака, Т. А. Бобровський та ін.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 33–35.
11. **Халимон О.В.** Михнівський орнітологічний заказник загальнодержавного значення (природа) / О. В. Халимон // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район [упорядк., наук. ред. В. О. Мокляка; авт. ст.: В. А. Андрієць, Г. І. Галян, І. І. Діптан та ін. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – С. 96–97.

Світлана Кигим

Природно-заповідна мережа Полтавського району

Резюме

Публікація знайомить з окремими заповідними природними комплексами та об'єктами загальнодержавного і місцевого значення, до яких належать: регіональні ландшафтні парки, заказники і пам'ятки природи різного природоохоронного призначення, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища. Висвітлюється питання перспективної розбудови заповідного фонду Полтавського району.

Ключові слова: *Полтавський район, регіональні ландшафтні природні парки, заказники, пам'ятки природи, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища.*

Svitlana Kyhym

Nature Protecting Net in Poltava District

Summary

Publication includes data concerning separate nature protecting complexes and objects of state and local meaning, such as: regional landscape parks, reservoirs and natural monuments of different nature protecting destination, parks – monuments of the garden art, reservoir stoves. Question of perspective widening of protective fund in Poltava District is outlined.

Keywords: *Poltava District, regional landscape parks, reservoirs, natural monuments, parks – monuments of the garden art, reservoir stoves.*

УДК 911.2(477:53:251.1)-047.37:929Іллічевський

Віктор Самородов, Олена Халимон

ДОСЛІДНИК КАРЛІВСЬКИХ СТЕПІВ ТА ІХ ЗАХИСНИК – ПРОФЕСОР СЕРГІЙ ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ

Подано матеріали про піонерські дослідження цілинних степів Полтавщини професором С. О. Іллічевським і його роль у створенні природно-заповідних об'єктів краю у ХХ ст.

Ключові слова: *С. О. Іллічевський, цілинні степи Полтавщини, «Академічний степ» на Карлівщині.*

17 вересня 2020 р. виповнилося 125 років від дня народження відомого українського ботаніка та фенолога, кандидата біологічних наук, професора Сергія Олімпійовича Іллічевського (1895–1959?), а у 2021 р. відсвяткував свій 130-річний ювілей Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, з діяльністю якого був тісно пов'язаний згаданий науковець. У період від 1927 по 1928 рр. він опрацьовував музейний гербарій, а в 1936–

С. О. Іллічевський

1938 рр. завідував відділом природи цієї знаної на весь світ культурно-історичної музейної установи [4, с. 94, 96].

Сформувавшись у родині відомого натураліста Олімпія Олександровича Іллічевського, де цінували природу та вмili її досліджувати, Сергій ще змолоду долучився до вивчення рослин. Починаючи від 1917 р., він проводив систематичне вивчення флори околиць м. Полтави в радіусі 15-17 верст і збирав гербарій, тож був добре обізнаний із видовим складом рослин досліджуваної території та цікавими в ботанічному відношенні об'єктами. За його особистим зізнанням, для цього лише у 1917 р. він здійснив понад 400 ботанічних екскурсій [2].

Про натуралістичні знахідки Сергія залишив спогади академік В. І. Вернадський. Коли у березні 1918 р. видатний учений створив при Природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства Товариство любителів природи, то до нього без вагань вступив Сергій зі своїм батьком. Можна вважати, що діяльність у Товаристві стала для 23-річного юнака однією із перших сходинок у науку [4].

Згодом, у 20-і рр. XX ст. Сергій робив чимало для вдосконалення професійних навичок і знань як технік-інструктор з лікарських рослин спершу в Губкомздраві, а згодом – у Губземвідділі (1919; 1921). У цей же час він вивчав рослинні формації на дослідних станціях Полтавщини: Полтавській сільськогосподарській та Лубенській з культури лікарських рослин. Коло захоплень науковця було досить широким: від вивчення флори і до фенологічних спостережень. Крім цього, Сергій Олімпійович цікавився дендрологією, проводив фітопатологічні збори, займався геоботанікою та дослідженням гербаріїв різних закладів як у Полтаві, так і поза її межами. Різномпланова ботанічна діяльність сприяла вдосконаленню знань вченого і зробила С. О. Іллічевського одним із найкращих знавців біорізноманіття Полтавщини, праці якого знають і використовують учені України [4, с. 92].

С. О. Іллічевський не лише ретельно вивчав рослинний світ краю, а й виявляв чисельні унікальні фітоугруповання, які саме відтоді за його поданням держава почала брати під свою охорону. Природознавець тісно співпрацював з Українським Комітетом охорони пам'яток природи й культури, заснованим при Народному Комісаріаті Освіти УСРР 1926 р., при якому обіймав посаду фахівця з обстеження цілинних степів. Основним завданням Комітету було дослідження та всебічне вивчення на території України унікальних природних куточків з метою їх подальшого заповідання. У 1927 р. за дорученням Комітету С. О. Іллічевський провів детальне експеди-

ційне обстеження цілинних степів Полтавщини [4, с. 94]. У квітні-вересні він здійснив близько 15-ти виїздів до тодішніх Червоноградського та Карлівського районів. Сергій Олімпійович уклав детальні описи Струківської, Розумівської, Ланнівської цілин, «Академічного степу» поблизу Лип'янки. Він склав опис ковилового степу на пісках і солончаках біля с. Скалонівки, дослідив рослинність неораних курганів в околицях м. Червонограда. Також вивчив степові блюдця між Лип'янкою і Розумівкою та чагарниковий степ під Червоноградом на так званій «Українській лінії» – залишках фортифікаційної системи, збудованої ще у 30-х рр. XVIII ст. Вчений занотував загальний список рослин, що зустрічались на обстежених ділянках, в обсязі 198 видів [3]. Результати досліджень С. О. Іллічевський направив до збірника «Охорона пам'яток природи на Україні», який був повністю присвячений степовим пам'яткам природи та заповідникам. Взагалі ж, у різні роки С. О. Іллічевський виявив десять цілинних ділянок із добре збереженою флорою, вивчив їх видовий склад, зробив геоботанічні описи та вів їх моніторинг. Учений активно опирався потугам господарників розорати на Карлівщині останні ділянки цілинних степів. За завданням згаданого Комітету він обстежив цікаві та цінні у природничо-історичному відношенні ділянки з метою їх подальшого збереження.

Деякі зі степових ділянок вже були заповідними, проте не мали єдиної координуючої установи. Це, в свою чергу, негативно позначалося на їх функціонуванні, а в окремих випадках загрожувало навіть існуванню взагалі. Сергій Олімпійович запропонував організувати в області комплекс із дев'яти заповідних об'єктів, які, на його думку, найбільш повно відображали б різноманіття природи Лісостепу. До його складу повинні були увійти: 150 гектарів Карлівської цілини; заповідник «Парасоцький» – вікові дубово-грабові ліси поблизу Диканьки; чагарниковий степ на так званій «Українській лінії»; нерозорані кургани; чималі солончаки при впадінні р. Берестової у р. Оріль; декілька ділянок цілинних степів із байбаковинами поблизу Сахновщини та хутору Вільного; близько 100 гектарів соснового лісу «Гетьманщина» з лісовою фауною; мішані ліси на лівобережних пісках біля м. Полтави («Триби») та болото, що знаходиться у глибині цих лісів, з північною флорою. Дослідник уперше в історії Полтавщини наголошував на підпорядкуванні перерахованих об'єктів єдиному господарю, що сприяло б науковій роботі та дотримувалось режиму охорони. Вже у ті часи С. О. Іллічевський порушував питання про комплексне використання заповідних об'єктів регіону, в тому числі і з освітньою метою при проведенні польових практик для студентів-біологів та аграріїв. Завдяки його кропіткій роботі у лютому 1937 р. була проведена декретизація трьох природних об'єктів Полтавщини та надано їм статус заповідників обласного значення. Серед них передусім була Карлівська цілина. С. О. Іллічевський брав також участь у розробці режиму їх експлуатації. Охорону заповідників було покладено на Полтавський Державний Музей імені В. Г. Короленка. Всі ці заповідники –

це справжні перлини природи Полтавщини, які уславили її не лише на рівні України, а й усієї Європи [4, с. 95].

Востаннє С. О. Іллічевський досліджував стан збереження заповідних об'єктів краю у серпні 1940 р. 14 серпня він виїздив до Карлівського району на Академічну цілину. І хоча огляд ділянки відбувся в кінці літа, коли більшість степових рослин вигоріла, вчений визначив чимало цікавих видів. Сергій Олімпійович зазначив, що південна частина цілини дуже вибита надмірним випасом і забур'янена, тож зберігати її надалі недоцільно. Північна ж, площею 70 гектарів, – збереглася значно краще і мала, на його думку, велику цінність. На ній треба було припинити випас і використовувати тільки під сінокіс.

Досвід природоохоронної роботи С. О. Іллічевський опановував на практиці, коли вимушений був за станом здоров'я у 1932 р. переїхати на південь України. Там він працював геоботаніком у науково-дослідному Степовому інституті у всесвітньо знайомій Асканії-Новій (1932–1933), потім – геоботаніком Чорноморського заповідника (1934–1935), а ще пізніше – у Криму в знаменитому Нікітському ботанічному саду. Тут він недовгий час (1938–1939) обіймав посаду завідувача відділу флори Саду, досліджував рослини Гірського степового Криму [4, с. 96].

Ще одним серйозним захопленням науковця була фенологія, якою він займався майже без перерву все своє життя, починаючи від 1917 р. У цій царині наш краєвинець розробив закон, названий його іменем і відомий фенологам світу. Підводячи підсумки своїх багаторічних фенологічних досліджень, у тому числі проведених і на Карлівщині, Сергій Олімпійович не без гордості відмічав, що його діяльність у цій царині дозволила віднести місто Полтаву до переліку найкращих опірних пунктів фенологічної мережі колишнього СРСР [1; 4].

Обіймаючи численні посади у низці закладів та установ, працюючи в різних регіонах України, дослідник цілеспрямовано й фахово вивчав рослини, ставши знаним та авторитетним ученим-ботаніком, фенологом світового виміру, одним із піонерів заповідної справи на Полтавщині й в Україні. Сергій Олімпійович залишив по собі фундаментальну наукову спадщину. Його роботи і зараз є актуальними та цікавлять широкі кола сучасних учених-природодослідників не лише Полтавщини, а й без перебільшення – усієї України.

Література

1. **Илличевский С.** Быть или не быть закону соответствия хода цветения с ходом эволюции? // Ботанический журнал СССР. – М., 1938. – Т. XXIII. – № 3. – С. 234–236.
2. **Іллічевський С.** Список найцікавіших рослин околиць міста Полтави // Український ботанічний журнал. – 1926. – Кн. III. – С. 34–40.
3. **Іллічевський С.** Список рослин б. Константиноградського пов. Полтавщини // Український ботанічний журнал. – 1928. – Кн. IV. – С. 37–50.
4. **Самородов В. М., Халимон О. В.** Роль професора С. О. Іллічевського в розвитку ботанічних та природоохоронних досліджень в Україні // Біологія та екологія. – Полтава, 2020. – Т. 6. – № 1–2. – С. 92–100.

Віктор Самородов, Олена Халимон
Дослідник карлівських степів та їх захисник –
професор Сергій Іллічевський

Резюме

Публікуються матеріали про піонерські дослідження цілинних степів Полтавщини професором С. О. Іллічевським і його роль у створенні природно-заповідних об'єктів краю у ХХ ст., зокрема, в межах сучасного Полтавського району.

Ключові слова: *С. О. Іллічевський, цілинні степи Полтавщини, «Академічний степ» на Карлівщині.*

Victor Samorodov, Olena Khalymon
Researcher of Karlivka Steppes
and Their Protector Professor Serhii Illichevskyi

Summary

Materials about pioneer researcher of Poltava Region wild steppes professor S. O. Illichevskyi and his role in creating nature reservoir objects of the 20th c., Poltava District in particular, are published.

Keywords: *S. O. Illichevskyi, wild steppes of Poltava Region, “Academician Steppe” in Karlivka District.*

УДК 631.4:502.1](477.53)

Микола Опара

ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЧОРНОЗЕМІВ І ДОВКІЛЛЯ ПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ

Публікація знайомить зі станом ґрунтів і довкілля Полтавської області та Полтавського району зокрема.

Ключові слова: *В. В. Докучаєв, В. І. Вернадський, О. О. Ізмаїльський, гумус, деградація, розораність, природне середовище, чорноземи, заходи збереження ґрунтів.*

Сто тридцять років тому В. В. Докучаєв, В. І. Вернадський, О. О. Ізмаїльський виходили чорноземами України та документально встановили, що повсюдно глибина залягання чорнозему була більше метра, а нерідко і глибше, а гумусу було в наших ґрунтах 8–10 і до 12 %. За матеріалами експедиції В. В. Докучаєва в 1890 р. ґрунти Карлівського району містили 8,0–8,8 % гумусу, а степ Струкова – до 12%. У 1995 р. цей показник склав 4,41 %. Нині вміст гумусу по області становить 3,53 %, що нижче, порівняно з 1990 р., на 0,08 %.

Чітка тенденція до зменшення вмісту гумусу в ґрунті спостерігається і в Полтавському районі. Якщо в 2003 р. цей показник складав 3,42 %, то в

2008 – 3,40 %, в 2013 – 3,20 %, а в 2017 р. – 3,25 %. І це при умові, що на аналіз ґрунту здавали кращі господарства.

Збіднення ґрунту органічною речовиною, азотом, іншими біогенними елементами продовжується. Погіршуються водно-фізичні властивості ґрунту, знижується обводненість території. Зумовлено це, в першу чергу, ерозійними процесами (змив, розмив ґрунту), надмірною мінералізацією органічної речовини і втратами азоту в процесі вирощування сільськогосподарських культур, виносом біогенних елементів з товарною продукцією рослинництва.

Паралельно процесам збіднення ґрунту компонентами, які визначають рівень його родючості, проходить «збагачення» його важкими металами, радіонуклідами, підвищується кислотність ґрунту. Стає проблематичним одержання екологічно-безпечної продукції.

Ґрунт є єдиним об'єктом природи, який має родючість, і штучне його створення неможливе. Ерозійне руйнування ґрунту і знищення його в результаті плужної оранки набуло значних масштабів і продовжує посилюватися, наносячи непоправного збитку природному середовищу. Ґрунт неможна розглядати як невичерпний дар природи. Його родючість у природних умовах створювалася тисячоліттями. Встановлено, що для природного відновлення одного сантиметра зруйнованого гумусного шару ґрунту необхідно 100, а за деякими даними – 300-600 років.

Після потужної посухи та пилових бур 1892 р. В. В. Докучаєв організував експедицію для здійснення практичних заходів створення еталону раціонального землекористування.

Найактуальнішою проблемою сучасності є ерозія ґрунтів. За повідомленням голови Державної екологічної інспекції України Андрія Мальваного: «Нині розораність наших сільськогосподарських земель є чи не найвищою в Європі – майже 80 %. Розорюють не лише поля, а й береги річок, заплави, пагорби... Це порушує структуру ґрунтів і призводить до їх ерозії (цьому процесу піддано вже близько 60% агарних угідь). Через неправильне господарювання 6,5 млн. га земель узагалі стали непридатними для ведення сільського господарства. Вміст гумусу – ключовий показник родючості – за останні сто років зменшився на 20%, і процес триває» [1]. За даними наукових організацій, втрати продукції землеробства від ерозії перевищують 9–12 млн. тонн зернових одиниць, а загальні втрати сягають 50–55 млрд. грн. Щорічно із продуктами ерозії в Україні виноситься 10–15 млн. тонн гумусу, 0,3–0,9 млн. тонн азоту, 700–900 тис. тонн фосфору, 6–12 млн. тонн калію, що значно більше, ніж вноситься із добривами.

Аналогічна ситуація і в Полтавській області, де нараховується близько 750 тис. га еродованих земель, з них 690 тис. га ріллі. Урожайність сільськогосподарських культур на еродованих ґрунтах на 20–60% нижча, ніж на неродованих. Головними причинами, які обумовлюють ерозійну небезпеку ґрунтів, є, перш за все, високий ступінь розораності сільськогосподарських угідь, стихійні формування нових типів землекористування, відсутність ефективних заходів з охорони ґрунтів. Нині в Україні розорано кожні чоти-

ри з п'яти гектарів сільгоспугідь. Такого рівня розораності немає в жодній із розвинених країн світу. Офіційні дані свідчать, що розораність сільгоспугідь у США складає 20 %, в Англії – 18,5 %, в Німеччині – 32 %, а на Україні – 57 %, зокрема в Полтавській області близько 70 %. Розорюються левади, луки, пасовища, сінокоси, знищуються природні агробіоценози.

Аналогічна ситуація в Полтавському районі. Згідно статистичних даних в районі 72 230 га ріллі. Якщо заглянути трішки в історію, то на 1 січня 1967 р. тут було 14 341 га луків і пасовищ, нині їх залишилося не так багато. Нажаль, на сьогодні відсутня статистика з обліку цих важливих угідь. На цей же період в господарствах району було 47 599 голів ВРХ, в тому числі корів – 20 203, свиней – 36 696, овець – 10 787 і 221 181 голів птиці [3]. Район займав ведучі позиції в області по надою молока. Сьогодні навіть важко уявити те, що було. Нині виникає проблема, де випасати худобу, адже багато пасовищ і сінокосів розорано.

Кліматичні зміни створюють серйозні проблеми, які необхідно терміново вирішувати. І найкращий шлях до їх вирішення – це розвиток аграрного виробництва в гармонії із законами природи, ставлення до ґрунту як до живої істоти. Варто навести декілька фактів про ґрунтовий покрив. Можливо, ті, хто займається сільськогосподарською діяльністю заради наживи, усвідомлять важливість цього середовища. По-перше, ґрунт – це живий ресурс, в якому проживає понад чверть біорізноманіття Землі. По-друге, близько 90 % живих організмів живуть або проводять частину свого життєвого циклу в ґрунтах. По-третє, ґрунтове біорізноманіття є основою здоров'я ґрунтів, а на здоровому ґрунті ростуть поживніші культури, 95 % продовольства так чи інакше надходить із ґрунту. Четверте, ґрунтова біота – великий резерв для виробництва лікарських препаратів.

Не дивлячись на це, нині відсутній контроль із боку влади за збереженням і примноженням родючості ґрунту, відповідальністю за ефективне використання ґрунтів й охороною навколишнього середовища [4].

Прикро констатувати, що сьогодні на Полтавщині із 1 млн. 700 тис. га орної землі засіяно кукурудзою на зерно 648 тис. га, соняшником – 384 тис. га, соєю – 120 тис. га.

У Полтавському районі кукурудзою засіяно 27,3 тис. га, соняшником – 11,9 тис. га, серед 35,2 тис. га зернобобових немало площ сої. А в цілому, під цими культурами знаходиться більше 50 % ріллі. Названі вище культури потребують широкого використання при їх вирощуванні хімічних засобів захисту рослин, синтетичних мінеральних добрив, що призводить до деградації ґрунтів, забруднення навколишнього природного середовища та опустелювання земель, які раніше були ріллею.

Наш великий земляк Микола Гоголь писав: «...ніколи плуг не проходив по безмежних хвилях диких рослин. Нічого в природі не могло бути краще. Вся поверхня землі поставала зелено-золотим океаном, по якому бризнули мільйони різних квітів...».

Полтавські пустошители, нахабно, безнаказано, не рахуючись з населенням, що просить залишити луки для випасання худоби, сучасною надпотужною

технікою нівечать, рвуть по живому ці прекрасні куточки дикої природи. Цим горе-господарям, які ради наживи знімають скальпи, розорюючи заплавні луки на берегах річок, не доходить до їх свідомості, що ці угіддя запобігають замулюванню річок. Недарма в народі говорять: річка не міліє, де трава в долині.

Багато вчених приходять висновку, що ХХ століття було втраченим для організації захисту, охорони і розвитку ґрунтово-земельних ресурсів України. А найближчі 10–20 років ґрунтам і землям, малим річкам, які ще залишилися, та іншим водним об'єктам, схожим на природні, буде завдано такої шкоди, яка остаточно відсуне в минуле спогади про родючість благодатних українських земель і прекрасну природу країни, перетворить на утопію мрії про майбутню велику аграрну державу. Чи не про те ще у ХVІІІ столітті попереджав Григорій Сковорода: «Одарив нас Бог ґрунтами – це пропасти може, знай»? [2].

Щоб зберегти наші чорноземи і довкілля, необхідно терміново вжити наступних заходів: проведення моніторингу землі, її ефективного використання; припинити подальше розорення земель; провести консервацію деградованих і малопродуктивних земель; відновлення розораних сінокосів і пасовищ; проведення комплексу агротехнічних протиерозійних заходів; заліснення берегів малих річок, а також піщаних і схилових земель; реконструювання старих і створення нових лісосмуг; безумовне дотримання науково-обґрунтованих сівозмін; розширення площ мінімального та нульового обробітку ґрунту; проведення заліснення непродуктивних земель, водоохоронних зон; здійснення термінових заходів із очищення і регулювання річок; поліпшення технічного стану наявних і будівництво нових шлюзів-регуляторів на них; поширення досвіду ПП «Агроекологія» Шишацького району Полтавської області з питань ведення органічного землеробства, що базується на природньому відтворенні родючості ґрунту, збереженні в чистоті навколишнього середовища.

Література

1. Мальований А. Дослівно / Андрій Мальований // Сільські вісті. – 2020. – № 83.
2. Пуговиця М. Ніж у гумус / М. Пуговиця. – К.: вид-во «Неопалима купина», 2011. – 90 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: УРЕ, 1967. – 1027 с.
4. Опара М. Хто ж захистить українські чорноземи? / М. Опара // Вечірня Полтава. – 2011. – № 28. – С. 6.

Микола Опара

Шляхи збереження чорноземів і довкілля Полтавського регіону

Резюме

Публікація присвячена стану ґрунтів і довкілля Полтавської області та Полтавського району зокрема, важливості збереження і примноження родючості ґрунтів та охорони навколишнього природного середовища.

Ключові слова: В. В. Докучаєв, В. І. Вернадський, О. О. Ізмальський, гумус, деградація, родючість, природне середовище, чорноземи, заходи збереження ґрунтів.

Mykola Opara

Ways of Protecting Fertile Soils and Poltava Region Environment

Summary

Publication is dedicated to state of soils and environment in Poltava Region and Poltava District in particular, importance of protecting and developing fertile soils and environmental protection.

Keywords: *V. V. Dokuchaiev, V. I. Vernadskyi, O. O. Izmailskyi, humus, degradation, breaking, environment, fertile soils, protecting soils.*

УДК 631.58(477.53)

Володимир Гангур, Сергій Поспєлов

БЕЗЗМІННІ ПОСІВИ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ – УНІКАЛЬНІ ДОСЛІДИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Про довготривалі досліді з беззмінного вирощування різних культур, здійснені у Полтавському районі.

Ключові слова: *беззмінне вирощування культур, Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція ім. М. І. Вавилова, жито озиме, пшениця озима, кукурудза, буряк цукровий.*

Процеси реформування аграрного сектору економіки, перехід сільськогосподарського виробництва на комерційну основу призвели до звуження виробничої спеціалізації. Наслідком цього є максимальне насичення сівозмін провідними комерційно привабливими культурами або вирощування їх повторно і навіть в монокультурі. Однак світова і вітчизняна агрономічна наука нагромадили значний експериментальний матеріал, який свідчить про істотне зниження врожайності польових культур за беззмінної сівби або частого їх повернення на попереднє місце вирощування у сівозміні.

Уперше вивчення беззмінного вирощування культур започатковано в Ротамстеді (Англія), де у період з 1843 по 1856 рр., було закладено ряд стаціонарних дослідів з беззмінними посівами пшениці озимої, картоплі, трав тощо [1; 2].

В Україні вперше дослід із беззмінного вирощування культур було розпочато у 1884 р. на Полтавському дослідному полі (нині Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція ім. М. І. Вавилова). Тут вже впродовж 137 років на постійній ділянці вирощується жито озиме [3]. Вивчення беззмінного вирощування сільськогосподарських культур на Полтавській державній сільськогосподарській дослідній станції ім. М. І. Вавилова не обмежилося лише житом озимим. На дослідному полі в с. Степне Полтавсько-

го району в 1964 р. закладено стаціонарні досліді із беззмінного вирощування пшениці озимої [4–6] та кукурудзи [7], а в 1978 р. – буряку цукрового [8].

Як засвідчують численні тривалі досліді, за повторного й беззмінного вирощування, продуктивність сільськогосподарських культур зменшується [9]. Так, на Ротамстедській дослідній станції урожайність пшениці озимої впродовж 125-річного вирощування у беззмінному посіві зменшилася більше як у два рази. У подібних дослідіях у Галле (Німеччина) урожайність жита через 70 років у беззмінних посівах знизилася на 63 %, а в дослідіях на Чарторійському дослідному полі (Житомирська область) на фоні добрив – на 32 %, порівняно із сівозміною [10].

Результати наших досліджень також свідчать про вищу продуктивність пшениці озимої на удобрених варіантах за беззмінного вирощування. Так, порівняно з контролем (без добрив), внесення органічних і мінеральних добрив забезпечило підвищення урожайності культури в середньому за 1983–2020 рр. на 0,85–0,97 т/га або на 31–35 %. Однак значно більшою була різниця, за різним урожайності зерна культури, за порівняння вирощування пшениці озимої беззмінно і в сівозміні. У середньому за 1983–2020 рр. приріст урожайності пшениці озимої за вирощування у сівозміні, порівняно із аналогічним варіантом удобрення у беззмінному посіві, становив 0,79 т/га або 22,0 %.

За вирощування кукурудзи в беззмінному посіві також відзначено позитивний вплив добрив на врожайність культури. Так, у середньому за 1984–2020 рр., при внесенні 30 т/га гною один раз в три роки і щорічно та різних доз мінеральних добрив, продуктивність кукурудзи була вищою, порівняно із варіантом без добрив, відповідно на 0,99 і 1,19 т/га або 24,4 і 29,4 % вища. Різниця в урожайності культури при щорічному внесенні гною і один раз у три роки була не істотною і знаходилася в межах помилки досліді.

У цьому досліді, як і в попередньому, чітко вираженою є позитивна реакція кукурудзи на вирощування у сівозміні. Так, приріст урожайності зерна, порівняно із беззмінним вирощуванням на подібному фоні удобрення, становив 1,02 т/га або 20,2 %.

Що стосується буряку цукрового, то в середньому за 1978–2012 рр. у беззмінному посіві, порівняно з вирощуванням у сівозміні, відбулося зниження врожайності коренеплодів на удобреному фоні (гній 30 т/га + N90P110K110) на 10,9 т/га або 34,3 %.

Таким чином, вище зазначені довготривалі досліді дають можливість відповісти на ряд питань, зокрема, як впливає беззмінне вирощування на формування продуктивності культур, фітосанітарний стан посівів, трансформацію показників, що характеризують родючість ґрунту, а також акцентувати увагу на винятковій ролі сівозмінного чинника у землеробстві.

Література

1. Annon «Alternate wheat and fallow, Hoosfield, in Field Experiments Section», Rothamsted Experimental Station Report for 1956. P. 184–187.
2. **Jenkinson D. S.** The Rothamsted long-term experiments: are they still of use? *Agronomy Journal*. 1991; 83(1), p. 2–10.

3. Глущенко Л. Д., Кохан А. В., Гангур В. В., Олєпір Р. В., Лень О. І., Брегеда С. Г. Продуктивність жита озимого за беззмінного вирощування. Агроекологічний журнал. 2018. № 2, с. 61–67.

4. Гангур В. В., Кохан А. В., Глущенко Л. Д., Олєпір Р. В., Лень О. І. Вплив природних і антропогенних факторів на динаміку гумусу та продуктивність пшениці озимої в умовах беззмінного вирощування. Вісник ПДАА. 2019. № 3, с. 43–49. – doi: 10.31210/visnyk2019.03.05

5. Кохан А. В., Глущенко Л. Д., Лень А. И., Олєпір Р. В., Самойленко Е. А., Гангур В. В. Бессменное выращивание озимой пшеницы и ее влияние на фитосанитарное состояние посевов, агрохимическое и агрофизическое состояние почвы, уровень продуктивности. Вестник Белорусской государственной сельскохозяйственной академии. 2019. № 2, с. 181–186.

6. Гангур В. В., Браженко І. П., Ткаченко С. К. Вирощування пшениці озимої беззмінно та в сівозміні: біометричні параметри, урожайність зерна. Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2009. № 3, с. 33–35.

7. Гангур В. В., Браженко І. П., Райко О. П., Удовенко К. П. Продуктивність кукурудзи на зерно при беззмінному вирощуванні і в сівозміні. Бюлетень Інституту зернового господарства. 2002. № 18–19, с. 19–21.

8. Гангур В. В., Браженко І. П., Крамаренко І. В., Сокирко П. Г., Лень О. І., Удовенко К. П. Порівняльна оцінка продуктивності посівів буряку цукрового при вирощуванні беззмінно та в сівозміні. Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету. 2011. № 1, с. 12–15.

9. Воробьев С. А., Сазанов А. Ф. Изменение урожая бессменных культур в зависимости от метеорологических условий. Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии. М.: изд – во «Колос», 1979, с. 10–16.

10. Chmielewski F.-M. Impact of climate changes on crop yields of winter rye in Halle (southeastern Germany), 1901 to 1980. Climate Research. Vol. 2. 1992, p. 23–33.

Володимир Гангур, Сергій Поспєлов

Беззмінні посіви Полтавського району – унікальні дослідження національного землеробства

Резюме

Про довготривалі дослідження з беззмінного вирощування різних культур, здійснені у Полтавському районі.

Ключові слова: беззмінне вирощування культур, Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція ім. М. І. Вавилова, жито озиме, пшениця озима, кукурудза, буряк цукровий.

Volodymyr Hanhur, Serhii Pospielov

Permanent Crop in Poltava District – Unique Researches of National Farming

Samary

Concerning long-termed experiments in permanent cropping of various cultures, provided in Poltava District.

Keywords: permanent cropping, the M. I. Vavilov Poltava State Agricultural Research Station, bread-corn, wheat, corn, sugarbeet.

НЕЗВИЧАЙНА ЗНАХІДКА З ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Про уламок метеорита, знайдений на території Кобеляцької територіальної громади Полтавського району.

Ключові слова: метеорит, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, В. О. Кривошея, село Лучки, Полтавський район.

Космос завжди вабив людську уяву, залишався чимось загадковим та недосяжним. Особливу цікавість у людей викликали уламки метеоритів, знайдені в різних місцях земної поверхні. У давні часи метеорити слугували об'єктами релігійного культу, їм поклонялися, як божеству. Метеоритне залізо почали використовувати раніше, ніж руду. Воно знайшло застосування у виготовленні царемоніальних та декоративних виробів. Так, 13-дюймовий кинджал, виявлений у гробниці Тутанхамона (XIV ст. до н. е.), був виготовлений з метеоритного заліза (нині артефакт зберігається в колекції Каїрського музею в Єгипті) [2].

Метеорит (від грецького «meteoros» – «той, що ширяє в повітрі») – космічне мінеральне тіло, що падає на Землю із міжпланетного простору. Метеорити містять всі земні хімічні елементи. За складом поділяються на залізисті, залізо-кам'яні, кам'яні та склуваті. Основними зовнішніми ознаками цього космічного тіла є кора плавлення, регмагліпти та магнітність. Кора плавлення – це підплавлений (при температурі близько 1800-С) і знову затверділий тонкий шар речовини метеорита. Регмагліпти – характерні заглиблення на поверхні метеориту, що нагадують відбитки пальців на м'якій глині. Всі метеорити магнітні, кам'яні – за рахунок включень заліза [3].

Метеорити становлять значний науковий інтерес для вивчення Сонячної системи, питань стратиграфії, встановлення абсолютного віку Землі тощо. Щороку на нашу планету падає близько 18 тисяч метеоритів, що важать більше двох тисяч тон.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається уламок залізистого метеориту (ПКМВК-87000, П-11331), знайдений на території Кобеляцької територіальної громади Полтавського району (колишній Кобеляцький район) [1, арк. 233] (Рис. 1). Експонат має вагу 300 г, розміри – 8,3 × 4,8 см. Уламок метеорита знайдено влітку 1987 р. в селі Лучки на території РЛП «Нишньоворсклянський», в яру біля підніжжя Зміїної гори. Зразок виявлений та визначений кандидатом геолого-мінералогічних наук В. О. Кривошеєю (1939–2021). У 2013 р. метеорит переданий геологом до музею, де був представлений на виставці «На шляху до ноосфери»,

Рис. 1. Уламок метеорита, знайдений на території Полтавського району, 1987 р., дар В. О. Кривошеї (ПКМВК-87000, П-11331).

присвяченій 150-річчю з дня народження В. І. Вернадського. У 2018–2021 рр. зразок експонувався в розділі «Геологічна будова Полтавщини» (зал № 1 відділу природи).

Після ремонтно-реставраційних робіт та реекспозиції з цікавою знахідкою із Полтавського району зможуть познайомитися всі відвідувачі музею – уламок метеорита займе гідне місце в розділі «Геологічний літопис Полтавщини» у залі № 1 новоствореної експозиції відділу природи.

Джерела

1. Інвентарна книга ПКМ ВК «П-9» (розпочата 2004 р.) – 403 арк.
2. Електронний ресурс. – Режим доступу <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/maps.12664>
3. Електронний ресурс. – Режим доступу <https://geodictionary.com.ua/node/3220>

Олена Шиян

Незвичайна знахідка з Полтавського району

Резюме

У публікації охарактеризовані особливості метеоритів, як космічних тіл. Описується зразок, знайдений у 1987 році в селі Лучки на території Кобеляцької територіальної громади Полтавського району. З 2013 р. уламок метеориту зберігається в фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: метеорит, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, В. О. Кривошея, село Лучки, Полтавський район.

Olena Shyian
Unusual Finding of Poltava District
Summary

Peculiarities of meteorites as cosmic body are characterized in the publication. Sample found in 1987 in Luchky Village at the territory of Kobeliaky territorial community Poltava District is described. Piece of meteorite is in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds since 2013.

Keywords: *meteorite, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, V. O. Kryvosheia, Luchky Village, Poltava District.*

УДК 598.288.5.081.11(477.53-22)»321/322*2021»

Алла Лавріненко, Олена Шиян

**ДРІЗД ЧОРНИЙ – ПРЕДСТАВНИК
ОРНІТОФАУНИ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ
(зі щоденника фенологічних спостережень у селі Жуки)**

Публікація сторінок польового щоденника на основі фенологічних спостережень, проведених у с. Жуки навесні та влітку 2021 року.

Ключові слова: *Полтавський район, село Жуки, орнітофауна, фенологія, Дрізд чорний.*

У північній частині Полтавської територіальної громади Полтавського району розташоване село Жуки – місцевість з багатою історією та мальовничою природою. Завдяки поєднанню різних типів природних (лісові масиви, степові та лучні ділянки, водні екосистеми) та штучних ландшафтів фауністичний комплекс території досить різноманітний. Особливо вражає світ птахів. Відомий природодослідник та орнітолог XIX ст. професор Д. Н. Кайгородов писав: «Ніщо так не розвиває, не витончує спостережливість, як спостереження за птахами: загострює око, розвиває чутливий слух».

Починаючи з 2008 р. на території села Жуки В. А. Яремченком та А. А. Лавріненко проводяться систематичні орнітологічні спостереження. Завдяки дослідженням вдалося визначити фонові та рідкісні для вказаної території види птахів, простежити чітку закономірність прив'язки їх до певних біоценозів [3, с. 167–172]. Орнітологічні спостереження тривають і донині, постійно поповнюючись новими відомостями.

Так, навесні 2021 р. об'єктом досліджень став типовий представник орнітофауни краю – Дрізд чорний (*Turdus merula* L.). Птах належить до ряду Горобцеподібні (*Passeriformes*), родини Дроздові (*Turdidae*). Маса птаха 80–110 г, довжина тіла – 25 см. Самець має чорне з відблиском пір'я, жовтий дзьоб (навесні ясно-жовтий), жовті облямівки навколо очей. Самка темнобура із світлосірим горлом та вохристими ряботинками на грудях, подекуди чорни-

ми пір'їнками на спині та крилах. Молодь темно бура [1, с. 275]. Улюбленими місцями гніздування птаха є хвойні та мішані ліси з гарним підліском і вологим підґрунтям, лісові яри, а також зарослі сади та парки. Період гніздування з березня по серпень, дві кладки на рік, як правило 3–5 яєць, пташенят висиджують 12–14 днів, молодь залишається у гнізді два тижні [2, с. 121–123].

Під час весняних фенологічних спостережень в лісовому масиві села Жуки автори публікації випадково виявили гніздо птаха неподалік стежки. На власника помешкання вказували характерні ознаки: розміщене гніздо у розгалуженні дерева, не надто високо (на відстані 0,85 м над землею) (рис. 1); має чашоподібну форму, побудоване із трав'янистих сухих стебел, корінців, листків рослин та фрагментів моху; акуратно поштукатурене з середини глиною; лоток вистелений м'якими стеблами рослин (рис. 2). Розміри гнізда: діаметр – 13 см, висота – 7, діаметр лотка – 12, глибина – 6,8 см. У гнізді знаходилось 4 сіро-зелені яйця (рис. 3). Помітивши, що гніздо пустує, через кілька днів автори наслідливо обережно перевірили кладку – там виявили 6 яєць. Проходячи стежкою, на відстані кількох метрів від знахідки, постійно стишували ходу, поглядаючи на гніздо – самка, майже постійно перебувала у ньому. Через деякий час, при наближенні, почав виявляти себе і самець.

Ще ранньої весни серед багатоголосся птаства північно-західної околиці лісу в селі Жуки виокремлювалася пісня Дрозда чорного. Удосвіта та надвечір його мелодійні трелі, схожі на звуки флейти, переривалися чи то застережливим, чи то сполоханим «чок-чок», «чок-чок». При наближенні до гнізда ці різкі звуки посилювалися, до них додалися ще «кік-кік-кік». Самець досить сміливо, перескакуючи з гілки на гілку все нижче, та на сусідні дерева, привертая до себе увагу, намагався відволікти непроханих гостей.

Щоб не турбувати родину чорних дроздів, відвідини здійснили через 12 днів. Самки не було помітно, а самець поведився як зазвичай. У гніздечку затаїлось шестеро пташенят (рис. 4). На наступний день, щоб упевнитись, чи не загинула самка, здалеку, з іншого підходу до гнізда, вели спостереження – птаха знаходилась на своєму місці.

Тижнів зо два не підходили до дроздів. Зрештою вирішили відновити спостереження. Молоді мешканці гнізда здивували (рис. 5). Вони не лише оперилися, а й неочікувано стали такі великі, що сиділи один на одному та на краю гнізда, яке виявилось замалим для них. При наближенні, пташенята повилітали зі своєї домівки у різні боки. За кілька метрів падали на лісову підстилку та швидко розбіглись по ній в різні боки. Забарвлення молодих дроздів за кольором нагадує минулорічне листя дуба, тому вони одразу стали непомітними. Надвечір, щоб впевнитись, що всі повернулися, віддалік, деякий час спостерігали за гніздом. Час від часу у ньому відбувався певний рух, з'являлись голови птахів, напевне, вони по-черзі змінювали місце розташування у гнізді.

Усе вказувало на те, що птахи залишили гніздо. Павуки заснували його павутиною, дощі залили підстилку, краї стінок розсунулись. На відстані близько 100 метрів від місця спостережень, неподалік стежки, на дереві, зно-

ву помітили самця Чорного дрозда, чули застережливе «чок-чок», а по лісовій підстилці поміж гілочок пробігла самка. При обстеженні території не вдалося виявити ще одного гнізда. Швидше за все, самець захищав свою територію. Місяць по тому, неподалік помітили кількох птахів молодого покоління.

У селі Жуки дрозди відмічені у всі пори року, хоча взимку, дорослого самця не спостерігали, а от самку та молодняк фіксували кілька років поспіль. Дрізд чорний – типовий представник фауни України, гніздиться по всій території, крім степових районів, потребує дослідження та збереження.

Джерела та література

1. **Марисова І. В.** Птахи України: польовий визначник / І. В. Марисова, В. С. Талпош. – К.: Вища школа, 1984. – 184 с.
2. **Михеев А. В.** Определитель птичьих гнезд / А. М. Михеев. – М.: Просвещение, 1975. – С. 121–123.
3. **Шиян О., Лавріненко А.** До питання про орнітофауну села Жуки Полтавського району / О. Шиян, А. Лавріненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. ст. та мат-лів Третьої наук. конф. / [ред. кол.: Л. В. Бабенко, С. О. Біляєва, М. М. Кононенко (голова) та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)], ЦП НАН України і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2019. – С. 167–172.

Алла Лавріненко, Олена Шиян

Дрізд чорний – представник орнітофауни Полтавського району (Зі щоденника фенологічних спостережень у селі Жуки)

Резюме

Публікація присвячена фоновому птаху Полтавщини – Дрозду чорному. Подані дані орнітологічних спостережень, проведених навесні-влітку 2021 року в лісовому масиві біля села Жуки. Повідомляється про етіологічні особливості птаха на даній території.

Ключові слова: *Полтавський район, село Жуки, орнітофауна, фенологія, Дрізд чорний.*

Alla Lavrinenko, Olena Shyian

Blackbird as a Representative of Poltava District Ornithological Fauna (From Phenological Diary in Zhuky Village)

Summary

Publication is dedicated to background bird of Poltava region – blackbird. Ornithological observations in spring-summer 2021 in the forest near Zhuky Village are given. Ethiological peculiarities of the bird at this territory are described.

Keywords: *Poltava District, Zhuky Village, ornithological fauna, Phenology, blackbird.*

РОЗДУМИ ПРО БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Публіцистична розповідь про найвизначнішу археологічну пам'ятку на території Полтавського району — комплекс Більського городища скіфської доби, вміщена навесні 2017 р. на сайті голови Полтавської обласної державної адміністрації.

Ключові слова: Більське городище скіфської доби, Більськ, Гелон, Котелевщина, Б. А. Шрамко, археологічні дослідження, Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради.

Щодо перших згадок про Більське городище. Гелон — стародавня назва значного населеного пункту, яку зафіксував «батько історії» Геродот ще в V ст. до н. е. Вона відображена у низці джерел. Гелон реально існував. Інша справа, що свого часу вчені думали, де ж цей Гелон знаходиться. Проаналізувавши пам'ятки на території всієї Східної Європи, вони не знайшли нічого більш відповіднішого, ніж Більське городище. Адже й приблизно схожих за розмірами решток давніх міських центрів на цій території не було. Більшість учених зійшлися та тому, що Більське городище є рештками стародавнього протоміста, на зразок античної держави — міста-полісу, котре виникло у Поворсклі в кін. VI – V ст. до н. е. та проіснувало до поч. III ст. до н. е.

Назва сучасного села Більськ на Котелевщині походить від князів Більських — вихідців із Мамаєвої орди, які осіли на історичній Полтавщині на поч. XV ст. Осередки їх володінь знаходилися поблизу Глинська на Сулі та сучасного Глинського на Ворсклі у землях кол. Новгород-Сіверського князівства.

Сама назва з'явилася, вірогідно, наприкінці XVI ст., хоча краєзнавці фантазують, що ледь не у XIV ст. Проте, існують лише кілька знахідок у самому Більську, що належать до часу XIV ст. Тому, швидше за все, назва перейшла через якийсь досі невідомий населений пункт у володіннях Більських до одного з перших в цих краях поселення селітроварів. Вони наприкінці XVI – на поч. XVII ст. почали активно розробляти кургани в окрузі городища. Саме туди ринули підприємливі посполиті, чимало євреїв й ополячених торговців видобувати селітру у вільних землях на кордоні з Московією.

Селітроварники розробляли чорноземний ґрунт та культурні нашірвання Більського городища для отримання селітри. Її, як складову для виготовлення пороху, використовували для війн в Європі, та переважно у сусідній Московії. Частина селітри йшла до Речі Посполитої і запорозьких козаків. Основні розробки селітри тривали з 1610-х до 70-х рр. XVII ст. Таким чином, перекопаними виявилися поверхневі нашарування попелищ, а часом і вали Західного укріплення Більського городища. Хоча здебільшого

грунт все ж таки брали із зольників стародавніх поселень скіфської доби, використовували гомогенно збагачений рештками діяльності людини чорнозем з округи, який давав у результаті промислової розробки під час виварення селітру.

Територія Більського городища поступово заселялася прийшлими з Лівобережжя та Правобережжя України вільними або біглими від кріпацтва людьми, які займалися промисловим видобутком природних багатств. Адже ця лісостепова безлюдна зона була прилеглою до кордону Московської держави, хоча й контролювалася польською короною. Так, поблизу Більського озера виникло невелике поселення, що у сер. XVII ст. було перенесене на територію сучасного Більська — до району школи й узбережжя Більського струмка у витоках Тарапуньки. Відтоді Більськ безперервно існував як населений пункт сільського типу, а згодом центр волості.

Щодо історії утворення Більського городища. Цей величезний археологічний комплекс загальною площею понад 7,5 тис. гектарів не має собі рівних на просторах Східної Європи. А сама його укріплена територія перевищує за площею 4480 га й охоплює периметром валів смугу завдовжки більше 35 км. Його збудували місцеві племена за один чи два осінньо-весняні сезони при виникненні загрози нападу степових кочовиків-скіфів, пізніше неодноразово підсилювали та ремонтували за якихось катаклізмів у Великій Скіфії чи локальних загроз набігів загарбників на Поворскля.

На цій території жили племена будинів, нащадки місцевого землеробського населення фіно-угорського походження, частина іраномовних кочівників, котрі приєдналися до них, осівши на землю, та представники правобережного населення — носії праслов'янської етно-культурної традиції — неври. Дещо пізніше, як уважав найвидатніший дослідник Більського феномену професор Борис Шрамко, до них долучилися гелони — вихідці з наших же земель, які брали участь у передньоазійських походах кіммерійців і скіфів. Саме останні «набралися» там, в Малій Азії і на Близькому Сході, державотворчих ідей, сприйняли «ази» влаштування полісної системи давньогрецьких міст-держав, а також бачили на власні очі східні столиці того часу. Не виключено, що діти еліти гелонів отримували там освіту, а батьки — учасники походів — мали певний досвід виконання державних доручень уже з 3-ї чв. I тис. до н. е.

Саме це населення принесло до Поворскля ідеї створення протодержавного центру в мікрорегіоні. Цьому сприяли й еллінські та місцеві торговці, які «човниками» снували між лісостеповим осередком і грецькими містами-державами у Причорномор'ї, а то й певний час проживали у Більську. Оскільки вся ця територія була окраїною скіфського степового та житницею античного світів, з часом все життя в окрузі сприйняло об'єднавчі тенденції. За одними даними, об'єднання ворсклинських лісостепових племен перетворилося на протодержавне утворення з центром у Більську, за іншими — на

певну напівзалежну від кочівників автономну територію, де останні могли отримати продукти землеробства, предмети ремесла, металообробки і бронзоливарництва тощо в обмін на продукти тваринництва, або ж відпочити північніше «гарячих» Причорноморських степів у жарку пору року чи в періоди посух. У будь-якому разі, перша точка зору більшості дослідників виглядає прийнятнішою. Утворився великий центр на кшталт міста, який забезпечував Північне Причорномор'я залізними виробами, чи не найкраще на теренах Східної Європи обробляв бронзу, кістку, ріг, забезпечував продуктами землеробства і тваринництва не тільки кочівників, а й близьких та далеких сусідів. Більше того, експортував пшеницю, що через Ольвію та її хору вивозилася до Аттики — в Афіни, Корінф, острови Егейського моря, Мілет.

Відомий український учений, доктор історичних наук Надія Гаврилюк провела дослідження, підрахувавши, скільки ж було кочівників, які жили в наших Північнопричорноморських степах. Вийшло, що трохи більше 250 тис. чол., враховуючи склад усіх орд. Щоб скіфські степові утворення на чолі з царями безбідно існували, треба було випасати численні стада, кочувати, забезпечуючи тварин травою. Тому ресурсів на більшу кількість людей у степу вже не вистачало. А в Поворсклі, сусіднім басейні Псла і Сули, тим часом прожило від 200 до 400 тис. землеробів і скотарів. Наразі ми знаємо різних розмірів близько 300 решток їхніх поселень лише на одній Ворсклі. Тобто, територію між Ворсколю і Пслом заселяли землероби і скотарі, які й забезпечували кочовий, а разом із тим античний світ того часу продуктами, виробничими ресурсами та людським потенціалом з достойною статуєю, розвинутими професійними та військовими вміннями.

На VI – IV ст. до н. е. припадають кілька взаємопов'язаних в історії етапів існування цього «міста» й протодержавної структури, відбуваються випадки переселень сюди певних груп населення з інших, здебільшого лісостепових регіонів сучасної України, а наприкінці історії – з Нижнього Подніпров'я чи Приазов'я. Сюди ж приїздили чимало торговців-купців з півночі, сходу, заходу і, звісно ж, з південних степів та Криму. До речі, вже з поч. VII ст. до н. е. тут діяли торгові факторії греків, якими сюди завозилися не тільки коштовності, антична кераміка, вино та олія, а й інші «заморські» продукти й вироби, навіть китайські шовки.

Коли ми зараз вийдемо на польові угіддя в будь-якій частині Поворскля, хоча б і під Полтавою, пройдемо кілька десятків кроків, то зберемо шматочки давньої кераміки, частина з яких буде належати античним амфорам, яких побито в цих краях безліч. Уся ця тара привозилася з античних міст разом із олією, вином, соусами та засоленою рибою. Якісна кераміка слугувала місцевому населенню певний, а інколи й тривалий час. Гарний давньогрецький посуд – амфори упродовж всього існування використовувала місцева цивілізація раннього залізного віку. (Цікаві паралелі на сьогодні, бо в Україну звідусіль везуть пластикові пляшки різних розмірів – своєрідні на-

ступники амфор, і чого доброго, що з часом нашу культуру можуть назвати «культурою пластикових пляшок»). Отже, водою і суходільними шляхами величезний обсяг товарів надходив сюди в обмін на продукти землеробства, тваринництва, збиральництва та ремесла, можливо, й на рабів, узятих у полон під час сутичок з більш північними сусідами. І цей регіон, разом із Пороссям та Надтясминням, годував материкову Грецію, західне узбережжя Малої Азії, античні поліси Егеїди та Чорноморського узбережжя.

Античні автори писали, що в Афінах уся поліція мала скіфське походження. В ній служили не раби, не степові кочівники, а вільні вихідці з городищ Подніпров'я та протоміського центру в Поворсклі. Місцева еліта, вірогідно, вчила дітей в Афінах. Між іншим, один із семи видатних мудреців Давньої Греції — Анахарсис був вихідцем із царського роду котрогось із правителів лісостепових племен. Ця гіпотеза введена до наукового обігу кількома відомими українськими фахівцями. І не виключено, що мудрець Анахарсис міг представляти царський рід із Поворскля — саме з Більського городища.

Будова археологічного комплексу. Що таке Більськ? Це два великих укріплення: одне площею близько 90 га, друге — більше 100 га — Західна й Східна фортеці, що по черзі були основними осередками життя в городищі. Крім того, існувало ще чимало поселень, яких відомо вже більше трьох десятків, величезне селище в ур. Царина: більших, менших, розташованих по кутах Великого укріплення і прилягаючих до нього. Вони забезпечували функціонування фортеці, її охорону, роботу господарського комплексу тощо. Навкруги Більського городища існувала також велика кількість — не менше 80 відомих на сьогодні — поселень скіфського часу. Були й доволі великі — по 100 і більше гектарів, і зовсім невеличкі — по 2–3 га.

На території самого укріплення, крім забудованих житлом городищ і селищ, виробничих комплексів, буяли садки, існували городи, допоміжні виробничі і торгові площі. У виробничих центрах працювали гончарні, металообробники та бронзоліварники, існували господарства окремих вільних мешканців та багатіїв. Інколи археологи їх виявляють, інколи ще не можуть уявити за рештками та реконструювати.

В окрузі і на території городища існували ґрунтові могильники, до яких прилягали курганні некрополі еліти. Одне з ґрунтових кладовищ виявили 2018 р. на майданчику плато Барвінкової гори — місці проведення археолого-етнографічного свята «Гелон-фест». Еліта ж, яка мала кочівницькі вершницькі корені, хоронила своїх співплемінників у курганах переважно поза межами Великого укріплення. Під такими насипами влаштувалися дерев'яні склепи зі входами-дромосами, допоміжними камерами, місцями для пожег. Під час похорон туди вміщувалося чимало речей для «подорожей» у потойбічному світі, часто навіть вбиті слуги і раби, туші забитих супутніх тварин. Особливості цих звичаїв та багатство поховального інвентарю з часом (від рубежу ер) зумовили розвій скарбошукацтва на цій землі,

спрямованого на пошуки дорогоцінностей у давніх могилах. Це відбувалося у пізньо- й післяскіфський час, а більше у XVII, XVIII – XIX та на поч. XX ст., забезпечуючись руками збіднілих селян і козаків, місцевими люмпенами доби революційних потрясінь.

Навіть із рядових курганів походять дорогоцінні, часом унікальні знахідки. Про це свідчать, принаймні, рятівні розкопки 2001–2003 рр. і дослідження ІКЗ «Більськ» 2016–2017 рр., коли в зовсім невеликих курганах знаходилися поховання людей досить високого майнового статку.

Наукові відкриття, аналізи, їх результати. Результати багатьох досліджень уже опубліковані. Кращі з них – антропологічні, наприклад, проходилися у Німеччині. Проте, не все ще виглядає так, як у науково-популярних фільмах. Адже, фахівці ще не встановили відмінних рис етнічних складових за тою ж ДНК. Утім, антропологи працюють і можуть визначити напрямки етногенезу цього населення – складники його походження, вивчати захворювання стародавніх людей, рівень їх здоров'я, можливості тогочасної медицини тощо.

Так, у Полтаві працює кандидат медичних наук Андрій Артем'єв, який вивчає стоматологічні захворювання на Більському городищі. Зокрема, появу карієсу. Досліджуючи поховання скіфського часу, він установив, що з кінця скіфської доби й пізніше поступово почалося поширення серйозних зубних хвороб. І пов'язані вони більше із соціальними факторами, зміною особливостей харчування, зокрема, поширенням зернових каш. Населення Більського городища переважно вживало тверду та мінімально термічно оброблену рослинну і тваринну їжу. В його середовищі практично не бачимо зубних захворювань, окрім травматичних, хіба що часом – сліди видалених зубів. Та за черепами дітей еліти вже простежується своєрідне пестивання й «викохування» молоді, вживання гарно приготованих страв. Тож у рабів і простих трударів зуби були набагато кращими від заможних мешканців Більська.

Відзначені також сліди лікування співплемінників, використання чогось на кшталт шин при переломах, хірургічних втручань, видалення металевих подразників (наприклад, стріл), сліди інших операцій, залучення ароматерапії тощо.

Про кількість людей, що населяли цю територію, їх побут. Здебільшого пересічні відвідувачі Більського археологічного комплексу до знайомства із ним вважають, що місцеве населення доби раннього залізного віку жило в заглиблених в ґрунт землянках чи перекритих зверху від негоди ямах. Та це хибні здогадки, адже бачимо в розкопках рештки жител площею 60, 100 і більше квадратних метрів. Це, явно, споруди, що мали архітектурні особливості – півтора-, а то й двоповерхові, із заглибленою (підклітною) частиною, прибудовами галерей або веранд. До жител тулилися господарські будівлі, погрібки, великі льохи. Часом усе це з'єднувалося переходами з численними клунями, хліва-

ми, «холодними» або ж не промерзаючими взимку погрібниками. Були й ями для зберігання збіжжя, врожаю, смітєві ями. Правда, досі не виявили решток вбиралень. Поряд із житлом споруджували жертovníки — хатні та присадибні вівтарі. Існували цілі жертovní комплекси, навіть храми.

Система вулиць більше нагадувала старі українські села. Розлого розкидана забудова, скривлені відповідно рельєфу вулиці, але з наявністю проїжджих частин, з елементами мощення черепками битого посуду. Більшість споруд того часу мала стовбову конструкцію і зводилася з дерева, гілок та вимазувалася глиною, але чимало з них були зрубами — ліса навколо вистачало.

Цікавим є склад господарських приміщень: хліви, амбарчики, клуні, сушарні, овини, перекриті від негоди місця для зберігання припасів, легкі навіси й стаціонарні споруди для утримування птахів і тварин. Значна частина населення займалася тваринництвом, вірогідно, не менша — землеробством, городництвом, але частіше не на самому городищі. Навколо існували численні селища, що постачали продукти населенню Великого укріплення. Практикувався ближній чи віддалений випас молочної худоби, коней, кіз та овець. Їх відганяли також на сезонний випас за Ворсклу і приганяли назад до городища. Обмеженіше населення займалося мисливством, збиранням продуктів у лісах (ягід, грибів, плодів диких дерев). Більш екзотичні продукти надходили як з півдня, так і з півночі — з лісової зони, аж до тундри.

Більське городище було осередком розвитку ремесел. Тут працювали залізороби і ковалі, бронзоліварники і косторізи, налагоджувалося керамічне виробництво та ін. промисли. Ремісники з Більська, вірогідно, їздили на сезонні «заробітки» в давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я, забезпечуючи поліси та населення їх хор залізними і бронзовими знаряддями. Відповідно, звідти везли на Ворсклу продукти грецького ремесла, прикраси, предмети розкоші та закуплену сировину.

За підрахунками спеціалістів, на Більському городищі жило від 6,5 до 15 тисяч людей одночасно. На якомусь етапі, можливо, і до 20–30 тисяч. У кращі часи, коли туди восени приїздили торговці, перебували на торжища кочові скіфи і сусіди з півночі, населення селищ округи, там могли збиралося й близько 50 тисяч осіб. Чи відбувалися такі торжища насправді — джерела не сповіщають. Але Геродот писав про велелюдні святкування обжинків (діонісаріїв), вживання на них напоїв (напевне, місцевого пива й привізного грецького вина).

У Більському Східному городищі будувалися храми, присвячені богам родючості. Один з таких дослідив Б. А. Шрамко на поч. 1980-х рр. Це була округла споруда з дерев'яними колонами на кшталт портика. На її території виявлені численні глиняні статуетки культового призначення, навіть їх сюжетні композиції. На городищі й оточуючих селищах знайдено багато предметів, пов'язаних із культами, зокрема, кількасот глиняних статуеток, що

частково презентовані в Археологічному музеї Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. У середовищі заможного населення використовувався високохудожній імпортований гончарний посуд із розписом, а жінки носили дорогоцінні прикраси, виготовлені іноземними чи місцевими майстрами, в т.ч. й на замовлення. Знахідки виявляють найширші різновекторні економічні зв'язки – від Єгипту, Сирії та Вірменії на півдні, Середньої Азії та Китаю на сході до Підмосков'я на півночі, Центральної Європи, Карпат і Балкан – на заході і південному заході.

Чому знахідки з Більська зберігаються в музеях поза межами Полтавщини? У той час, коли на Полтавщині Більськ не викликав особливого інтересу, 40 років вивченню городища віддав Борис Шрамко – професор Харківського університету. Він та його учні тоді очолювали Археологічний музей університету, куди надходили (за вимогами діючого законодавства) всі знахідки із розкопок, там же опрацьовувалися матеріали цих археологічних досліджень.

На результати археологічних досліджень археологи мають певні авторські права. І тому дослідники вирішували, де повинні знаходитися матеріали їх робіт. Деякі випадково виявлені предмети у свій час зберігалися в Громадському музеї історії села Більськ або Котелевському громадському краєзнавчому музеї. З тих колекцій збереглося лише кілька горщиків, які вже надійшли до збірки сучасного ІКЗ «Більськ».

У 80–90-х рр. ХХ ст. полтавці намагалися повернути на Полтавщину деякі колекції з перших років розкопок, опрацьовані Б. А. Шрамком. Ті, що отримали, зараз є основою музейної збірки в Полтаві. Хоча за світовою традицією, якщо знахідки вже потрапили до якогось із музеїв, вилучати їх з нього – то великий гріх. Шкода, що за браком фінансування, п'ять років тому не вдалося перевезти колекції з Археологічного музею університету в Донецьку, що зберігалися там з розкопок у Лихачівці, здійснених ученицею Б. А. Шрамка – професоркою Аллою Моруженко та її учнями.

Відомо, що галузь культури у минулому фінансувалася за остатковим принципом. Створювати такі музеї, як у Харківському університеті, доволі важко, і не тільки фінансово. Проте, цей процес зрушив з місця завдяки Полтавській обласній державній адміністрації та підтримці депутатів Полтавської обласної ради. Прийнята відповідна програма розбудови Більського заповідника. [Після написання цієї статті, вже 2020 р., програма переглядалася, Більське городище визнане одним із туристичних «магнітів» Полтавщини. І за ініціативою облдержадміністрації, спорудження музейного комплексу включене до фінансування відповідно обласних заходів з виконання Президентської програми «Велике будівництво» на 2021 – 2022 рр.]. Уже будується музейний комплекс в Більську, створюються об'єкти скансенового показу, вирішено питання надання офісу заповідника в Котельві, обладнані приміщення для його фондової збірки.

Полтавці, зокрема, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, зібрали доволі представницьку й коштовну колекцію з досліджень пам'ятки, яку передали ІКЗ «Більськ». Тепер вона (а це понад 8000 од. зб.), разом із результатами досліджень котелевчан, стала основою державного музейного зібрання у Більську.

Фінансування археологічних досліджень. Донедавна дослідження Більського городища мінімально фінансувалися з бюджету. Вони проводилися переважно зусиллями студентів-практикантів харківських і полтавських вишів.

Перші кошти, виділені на такі проекти, проходили через Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) у 80-х рр. ХХ ст. У 1990-х рр. втілена в життя невелика програма, яку ініціювали голова облдержадміністрації Микола Залудяк і начальник обласного управління культури Петро Бондаревський. То були зовсім невеликі суми (хоча відчутні у той складний час). Це — десь 40–60 тис. грн. щорічно, котрі виділялося на дослідження впродовж 1994 – 1996 рр. Тоді вивчили низку дуже цікавих об'єктів, зберегли чимало музейних предметів. Саме вони лягли в основу майбутньої музейної колекції ІКЗ «Більськ».

Тривалий час формування збірки, якою зараз пишається Більський заповідник, було проблемою самих науковців. Левова частка колекції здобута, сформована, іноді й придбана на кошти, безпосередньо зароблені археологами Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури ОДА. Переважно — це позабюджетні надходження. Раніше навіть у звітах писали: «На всі дослідження, проведені в області до 2006–2007 рр., не використано ні копійки бюджетних коштів».

Пізніше, зі створенням заповідника, його почали фінансувати — від 15 до 50 тис. грн., які можна було щорічно витратити на виготовлення документації, розвідкові проекти з підготовки «Зводу пам'яток» тощо. З 2006 р. було прийнято першу програму розбудови ІКЗ «Більськ». До неї долучилася обласна рада, науковці. Програма виявилася виконаною відсотків на 60, але все ж результати цього були відчутні.

З ініціативи Полтавської ОДА 2017 р. по заповіднику прийнята чергова програма на 3 роки, [в 2020 р. вона поновлена], а завдяки підтримці Полтавської обласної ради сьогоднішнє фінансування значно збільшене.

Проблеми Більського городища. По-перше — це збереження величезного Більського археологічного комплексу. Тобто валів, ровів, які оточують городище, курганних могильників, території поселень, що здебільшого використовується під сільськогосподарське виробництво і частково приватизована. Існує точка зору кількох учених, що побудували все це за один-два сезони. Відомий дослідник, полковник українського Генерального штабу В. Грицюк, учений, який захистив з цього приводу дисертацію і розрахував імовірність такого будівництва в нормах роботи сучасних воїнів-саперів, вважає,

що 12–22 тисячі чоловік за 3 місяці спорудили всі ці укріплення. При цьому їх забезпечувало, не менше 100 тисяч місцевого населення, котре постачало їм харчі та матеріали, рубало і заготовляло ліс.

Учені віднайшли три – чотири випадки ремонту цих грандіозних споруд. Тобто, тричі, а місцями й чотири рази, за час існування Більського городища все місцеве населення несло будівельну повинність, коли велика група людей виконувала земляні роботи – чистили рови, складала ґрунт на вал, укріплювали його дерево-земляною стіною. А певна частина насельників – кілька тисяч чоловік – виступали теслями, що влаштовували стіни та помости на них.

Звісно, з часом фортифікаційні споруди занепадали і розвалювалися. Стіна земляно-глиняної конструкції через кожні 30–50 років повинна була ремонтуватися. У землі залишилися тільки сліди від стовпів, стовбові ямки, відбитки від дерев'яних перекладин. Стіна споруджувалася досить своєрідно. Два ряди стовпів, між якими закладалися горизонтально дошки чи плахи. Простір між цими рядами завширшки 0,8–1,2 м заповнювався зволоженим ґрунтом. І це виконувало функції готової стіни, по якій і під нею, вздовж валу, можна було пересуватися, оборонятися від нападників.

Отже, завданням заповідника, є збереження валів і ровів від природної, чи, чого гріха таїти, спричиненої людиною руйнації, відбудова втрат, пристосування збережених об'єктів для показу.

Іншим завданням є створення зон демонстрування результатів розкопок, зокрема, під накриттями, в павільйонах, адже мова йде про суто «земляні» рештки стародавніх архітектурно-господарських об'єктів, що нищатья опадами.

Ще одним завданням є побудова музейного комплексу, де всім охочим можна було б побачити результати роботи науковців, зберігати і реставрувати знахідки, працювати дослідникам.

Насамкінець, визначальною залишається розбудова об'єктів інфраструктури археологічного туризму – місць відпочинку, ночівлі, харчування, зупинок транспорту, обслуговування...

Що змусило населення скіфського часу вдаватися до радикальних фортифікаційних заходів? Будівництво укріплень і системи захисту протоміста було превентивним і вимушеним заходом під загрозою нападу сусідів, а, швидше всього, степових скіфів, у середовищі яких точилася боротьба за верховенство у Великій Скіфії. Ще були походи перського царя Дарія, війни степових царств й орд. Отже, вали, рови і стіни навколо міста-держави ніколи не були зайвими.

Крім того, траплялися й економічні негаразди, що зрушували з місць цілі народи і племена. У сер. V ст. до н. е. таких негараздів побільшало: почав змінюватися клімат, змістилися торгові шляхи й економіка Більська почала поступово занепадати.

Але це був не випадковий занепад. У IV ст. загострилася криза класичної рабовласницької системи виробництва. В результаті її модифікації виникло так зване елліністичне рабство, з використанням великої кількості рабів у великих маєтках. Приводом до його утвердження стали війни Олександра Македонського, які вплинули на поширення цього процесу. Не виключено, що місцеві чоловіки-воїни (навіть по різні боки «барикад») також брали участь у тих походах та військових діях.

Вірогідно, що активна частина місцевого більського населення була задіяна у створенні нової держави — Кримської Скіфії. Там серед форм посуду ми бачимо прямі аналогії посудин, що знаходимо на городищі. Уродженець Полтави, відомий кримський учений Олександр Пуздровський вивчав ці процеси. Отож на городищах Північно-Західного Криму ми серед знахідок бачимо аналогі посуду, що існував у IV ст. на Більському городищі. А використовували такий ліпний посуд, звісно ж, вихідці з Поворскля.

Тобто, певна частина населення перебралася туди, а решта, що залишилися на місці, спустилася до річкової долини, багатшої на вологу, і тривалий час проживала там, ввійшовши до складу багатьох культурних та державних утворень практично до середини I тис. н. е. Вважають навіть, що потомки цього населення були складовою в формуванні етнічної підоснови сіверських насельників часу становлення Української козацької держави.

Перспективи досліджень у Більську. Перспектив досліджувати Більське городище вистачить для всіх учених України ще на тисячу років. Розкопки здебільшого тривають лише у весняно-осінній сезон, коли погода дозволяє. Але не можна перетворювати дослідницьку діяльність на таке собі «будівництво ДніпроГЕСу», що виглядатиме як велика дурниця. Дослідження варто здійснювати методично, щороку. Розкопки повинні проводитися там, де сучасна діяльність людини знищує ті чи інші об'єкти, там, де можливі руйнування культурних нашарувань.

Є розпайовані землі на території колишніх некрополів. Зараз їх розорюють. Тому, частину курганів слід дослідити, якісь з них відтворити у зовнішніх обрисах, досипати для огляду. Ті, що існують у первозданному вигляді задернованими, треба ретельно оберігати, оскільки з часом змінюється методика досліджень, уявлення про те, як це можна вивчити по-новому, яку отримати інформацію.

Безперечно, певні досліджені ділянки необхідно музеєфікувати, тобто законсервувати й зробити доступними для огляду. Більськ — це не Херсонес — маємо справу з ґрунтом, із чорноземно-суглинковими залишками. Це — не кам'яні блоки, які можна залишити просто неба. Інколи у різних куточках світу результати розкопок залишають для огляду, розміщуючи археологічні рештки на повітрі і під опадами. У кінці-кінців ці залишки руйнуються. Тому будь-які археологічні комплекси мають бути накритими від впливу та руйнівної дії погодних факторів. Маємо за взірць в Україні, хоча

й не довершений, але зразки у Суботові, невеликий розкоп під накриттям в Одесі тощо.

Є ідеї щодо створення археодромів. Але на території в кілька квадратних кілометрів, де живуть і працюють люди, археодром зробити майже ніяк, та ще й щоб там сиділи, ліпили і щось робили волонтери та охочі. Втім кілька таких куточків створити можна.

А ще існує округа городища, де ведуть економічну діяльність, видобуток корисних копалин і господарську діяльність чимало підприємств. Вони — потенційні інвестори для наукових досліджень. За нашими законами, європейськими хартіями, які ніхто для України не відміняв, господарники такими тривалий час і були. Адже, де ведуться незворотні земляні перетворення, спочатку проводяться археологічні дослідження.

Звісно, складно змусити приватні підприємства співпрацювати. Вони знаходять всі можливі шпарини, починаючи від самого «верху», закінчуючи вмінням банально висококваліфікованих адвокатів. Проте зауважимо, що найцікавіші знахідки виявляли саме під час промислових розробок певних територій, зокрема, на місці Більської установки комплексної переробки газу та газоконденсатних свердловин неподалік.

Ще існують й суто наукові дослідження, правда з року в рік їх меншає. Такі роботи проводять щороку й наші вчені-дослідники. Хоча за масштабами вони поки що залишаються своєрідними «гольчастими» уколами, зумовленими розмірами цільових коштів, виділених на такі роботи. Хоча подібний процес допомагає людям побачити часточки минулого, вчить тих, хто прийде робити це після нас.

З чого варто розпочати знайомство з Більським городищем? Проблемі Більського городища присвячено трохи більше 2000 наукових праць. Принаймні, тільки в Полтаві та області про нього видано вже півтора десятки книг. Однією з перших була популярна брошура «Більське городище» В'ячеслава Мурзіна, Ренати Ролле та Олександра Супруненка 1999 р., яка вийшла великим тиражем і наявна у більшості бібліотек. Широко відома вже бібліографічно рідкісна монографія Б. А. Шрамка «Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)» (Київ, 1987), перевидана 2017 р. ІКЗ «Більськ» разом із статтями визначного вченого під назвою «Більське городище в працях Б. А. Шрамка». Її можна замовити в заповіднику та через видавництво «Майдан» у Харкові, навіть в індивідуальному виконанні. Це дуже великий і цінний том наукової спадщини видатного вченого.

Крім того, вийшло чимало суто наукових досліджень. Це випуски книжок про щорічні дослідження Українсько-німецьких експедицій у Більську 1997–2005 рр. Олександром Супруненком разом із Іриною Кулатовою випущена книга про дослідження Більських курганних некрополів (Київ, 2010), яку також можна знайти в бібліотеках.

Археолог Петро Гавриш, уродженець Більська, цілком виконав свою функцію як історик, тобто написав серію книг про стародавню історію свого села, дві науково-популярні книги про історію досліджень Більського городища та своє бачення їх результатів. З'явилася і його праця «З Більської давнини. 1917–1991 рр.», за яку автор отримав першу премію як за краще полтавське краєзнавче видання.

Видане велике дослідження про сільські поселення на території Велико-го укріплення Більського городища. Одна справа, коли існують лише звіти в архівах і колекції в музеях, а інша, коли є можливість побачити все це доступним у малюнках, кресленнях, фотознімках. Таку роботу з популяризації більських розкопок проводить наразі ІКЗ «Більськ». Окрім того, заповідник видає щорічники за дослідженнями Більського городища.

Більшість із цих видань вміщені на сайті ГО «Спілка археологів України», сайтах ІКЗ «Більськ», Полтавського краєзнавчого музею. Вони представлені в доброму десятку електронних бібліотек. Найкраща з них – міжнародний сайт Academia.edu, де розміщена частина із названих праць.

Як турист може потрапити на екскурсію до Більська? У будь-якому разі слід звернутися до ІКЗ «Більськ», замовити екскурсію, домовитися, коли і куди приїхати. Можна навіть дійти згоди з учасниками досліджень, щоб прийти їм на допомогу, стати «на лопату» або ж відвідати у встановлений час розкопки.

Кроки, передбачені програмою розвитку Більського заповідника. Як не як, а в нашого Історико-культурного заповідника досі ще немає свого власного приміщення. Програма саме й зачіпає та служить керівним документом щодо вирішення цих нагальних проблем. Загалом, у ній позначені п'ять напрямків роботи.

Перше – збереження і охорона самого комплексу, виготовлення документації, вказівників, охоронних дощок тощо. Сьогодні територія охороняється й власниками земель та ІКЗ «Більськ». Але для виконання цих функцій необхідно обзавестися не тільки автомобілем, квадрокоптером, а й службою охорони.

Друге – створити умови для залучення туристів через побудову власної експозиції. Тобто, пристосувати чи перебудувати існуючі в Більську приміщення, влаштувати в них зали, з виставковими площами та експозицією. Це справа не одного й не трьох років, яку вже розпочали сьогодні.

Третє – сформувати ділянки музею просто неба із реконструйованими об'єктами для огляду. Перші такі спроби вже здійснені, хоча їх зовсім небагато.

Четверте – провести наукові дослідження й дослідницькі роботи там, де це потрібно. Де культурні нашарування руйнуються силами природи, безгосподарністю людини або в ряді місць у межах самого села.

І п'яте — суто видавнича діяльність. Бо якщо музей чи заповідник нічого не видає, то це зовсім не музей, і не заповідник.

Сподіваємося, існуюча програма допоможе втілити все заплановане, і керівництво області дедалі більше уваги приділятиме галузі археології. Адже такі заходи не лише допоможуть розкрити туристичний потенціал Полтавщини, а й дозволять заповнити прогалини в історії краю, віднайти втрачені ланки нашої багатовікової політичної та культурної історії, примножать число об'єктів туризму, сприятимуть збереженню визначного комплексу — перлини національної культурної спадщини Полтавського краю.

Олександр Супруненко

Роздуми про Більське городище

Резюме

Навесні 2017 р. на сайті голови Полтавської обласної державної адміністрації була вміщена ця публіцистична розповідь про комплекс Більського городища скіфської доби. Публікація передувала появі в світ однієї з програм розвитку Історико-культурного заповідника «Більськ», відігравши роль одного із своєрідних «каталізаторів» до розробки важливого документу. Згодом матеріал на сайті змінився іншими, більш потрібними. Проте, повний текст статті більше ніде не публікувався. Як здається, чимало проблем, зачеплених у «роздумах», залишається й досі актуальними. Отже, вміщуємо цю роботу як варіант розповіді про найвизначнішу археологічну пам'ятку на території Полтавського району.

Ключові слова: *Більське городище скіфської доби, Більськ, Гелон, Котелевицина, Б. А. Шрамко, археологічні дослідження, Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради.*

Oleksandr Suprunenko

Reflections about Bilsk Site of Ancient Settlement

In spring 2017 this essay about Bilsk Site of Ancient Settlement

Summary

complex of the Scythian Time was published at website of Poltava Regional State Administration Head. Publication went ahead of presenting one of the Historic Cultural Reservoir “Bilsk” development programs and became an accelerator for creating this important document. Later this material was changed with more recent one. Though complete text of the article was not ever published. A lot of problems, mentioned in the reflection, are still actual. So this material is included as a version of tale about the most famous archaeological monument at the territory of Poltava District.

Keywords: *Bilsk Site of Ancient Settlement, Bilsk, Gelon, Kotelva District, B. A. Shramko, archaeological research, the Historic Cultural Reservoir “Bilsk” of Poltava Region Counsel.*

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК». ПАСПОРТИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ НОВІТНІХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕНЬ. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Про основні досягнення закладу у сфері паспортизації археологічних об'єктів Більського мікрорегіону та популяризації культурної спадщини.

Ключові слова: *Історико-культурний заповідник «Більськ», Більське городище, паспортизація, дослідження, комплекс, археологічна школа, «Гелон-фест».*

Нині на території «полтавської» частини Більського археологічно-го комплексу за результатами розвідок науковцями виділено 58 пам'яток (рис. 1) [10]. В останні роки у рамках паспортизації ці об'єкти були обстежені із застосуванням сучасної техніки – електронного тахеометра, GNSS-приймача та квадрокоптера DJI «Phantom 4». Основну увагу при цьому зосереджено на курганних некрополях. Під час робіт використано дані дистанційного зондування. Супутникова зйомка та ортофотозйомка з квадрокоптера допомогли в пошуку зруйнованих насипів курганів та здійсненні просторового аналізу територій пам'яток (рис. 2).

Паралельно з цим заповідником «Більськ» також здійснюється робота з розбудови геодезичної мережі в межах археологічного комплексу – для точної фіксації об'єктів культурної спадщини та досліджених площ. Це дозволить у майбутньому сформувати єдину базу даних щодо пам'яток та співвідносити їх межі з кадастровими даними, а також виносити в натуру розкопи в ході подальшого вивчення (рис. 3).

З метою оптимізації наукових та пам'яткоохоронних робіт створено геоінформаційний ресурс – інтерактивну карту Web GIS (<http://bilsk-gelon.pextgis.com/resource/515/display?panel=layers>). Саме тут розміщується наявна інформація про всі складові археологічного комплексу, ділянки, які були досліджені в різні роки науковцями, ортофотоплани та карти висот об'єктів.

У 2018 р. на замовлення заповідника було проведено геомагнітну зйомку на території поселень Більського городища та курганного могильника Скоробір на площі 3,8 га.

Так, групою науковців під керівництвом к.г.н. Ксенії Бондар (ННІ «Інститут геології» КНУ ім. Тараса Шевченка) здійснено «сканування» території на площі 1,5 га в межах поля № 7 (рис. 4) [1]. Досліджувана ділянка прилягала до курганів, вивчених у 2017 р. експедицією на чолі з к.і.н. Гриною Шрамко [11]. За результатами зйомки виявлено 8 аномалій, 4 із них (№№ 1–2, 5–6) було перевірено археологічно. Поховань не виявлено [12].

У 2019 р. з використанням георадару обстежено ще 3 га особливо цінних ділянок у складі археологічного комплексу. Під керівництвом Леоніда Криницького (ТОВ «Лабораторія неруйнівних методів дослідження») проведено георадарну зйомку територій (площею 1 га) могильника «Скоробір» у тому ж полі № 7. Досліджувана ділянка розміщувалася за 50 м на північ – північний захід від майдану «Скоробір» (рис. 5) [6]. Додатково на поселенні Царина обстежено 2 га. Результати робіт частково археологічно перевірненні в 2021 р. (експедиція д.і.н. Дениса Гречка) та отримали підтвердження.

Паралельно з цим проведено цілий комплекс палеогеографічних досліджень у межах комплексу (автор – к.г.н., науковий співробітник Інституту географії НАН України Анатолій Кушнір). У ході робіт застосовувався геоархеологічний метод. Визначення проводилися під час розкопок курганних могильників, оборонних споруд, поселень у межах та окрузі городища (рис. 6).

За результатами робіт існує можливість реконструювати окремі компоненти природи за скіфської доби. Зокрема, порівняння похованих ґрунтів епохи раннього залізного віку із сучасними фоновими вказує на те, що природні умови 2500–2700 років тому були схожими із сучасними. Однак, за скіфських часів клімат був вологішим, аніж нині. Кількість опадів була значно більшою. Відповідно, рівень води у річках також був вищим, аніж зараз. Рельєф і геологічна будова були ідентичні сучасним. Такі природні умови сприяли заняттям землеробством та скотарством.

Припущення про більш широке поширення лісів у скіфський час на території Більського городища наразі не підтверджується палеогеографічними даними [7].

Наприкінці 2020 р. заповідник «Більськ» ініціював проведення LiDAR-зйомки на своїх складових територіях. Виконавцями робіт були спеціалісти з компанії EverScan (м. Київ).

LiDAR (Light Detection and Ranging) – одна з багатьох технологій дистанційного зондування, яка використовує швидкі лазерні імпульси для побудови цифрової поверхні Землі з високою роздільною здатністю.

Такий вид зйомки є вкрай необхідним у археологічній сфері. Як відомо, одним з найскладніших завдань картографії є укладання планів комплексів, що знаходяться у залісненій місцевості. До появи сучасних приладів навігації такі роботи тривали довго та супроводжувалися численними неточностями. Не маючи загальної системи розташування складових комплексу, коригування планів часто призводило до появи наукових дискусій щодо наявності або відсутності окремих його елементів.

Глинський археологічний комплекс є одним з археологічних об'єктів, де проведення картографічних робіт ускладнюється лісною місцевістю. Це – складова частина Історико-культурного заповідника «Більськ». Комплекс належить до числа об'єктів культурної спадщини національного значення та виступає одним із яскравих прикладів роменської та давньоруської культури на теренах Полтавської області. Розташовується в с. Глинське Пол-

тавського району (Опішнянська селищна рада), локалізується за 0,8 км від південної околиці Більського городища. Розміщується на площі понад 14 га.

До складу комплексу входять два городища, укріплений посад, неукріплені селища, а також курганний могильник. У складі останнього станом на 1998 р. обстеженнями виявлено 294 насипи.

Рельєф на цій території досить складний – насичений ярами, утвореними ерозійними процесами та антропогенними перетвореннями. Фіксуються також значні перепади висот. Територія розміщення комплексу на 80 % заліснена.

У 2020 р. спеціалістами компанії EverScan у с. Глинське відзнято площу понад 60 га. Для робіт використовувався LiDAR-прилад виробництва YellowScan (модель Vx-15), змонтований на БПЛА професійної системи DJI Matrice 600 PRO D-RTK.

Підсумком проведених робіт стала цифрова модель поверхні високої роздільної здатності всього Глинського археологічного комплексу (рис. 7) [9]. У подальшому вона буде використана для створення точного топографічного плану з можливістю дешифрування і картографування штучних підґрунтових об'єктів археологічного походження, а також побудови тривимірної моделі пам'ятки.

Реалізація проєкту археологічної школи

У 2015 р. Історико-культурний заповідник «Більськ» спільно з Інститутом археології НАН України та Спілкою археологів України започаткував унікальний щорічний Міжнародний проєкт «Літня польова археологічна школа», що не має аналогів у нашій країні [8].

Проєкт поєднує в собі наукові, освітні та просвітницькі заходи і є важливим елементом популяризації вітчизняної культурної спадщини серед молодих дослідників та пересічного населення взагалі, а також відкриває широкі можливості для майбутніх археологів, дає необхідні теоретичні знання і практичні навички та передбачає обмін досвідом серед фахівців галузі.

Унікальність Польової школи полягає, насамперед, у тому, що участь у ній можуть взяти всі охочі. Щороку сюди приїждять науковці, студенти, люди різних професій, туристи й волонтери з багатьох куточків України та закордону (Німеччина, США, Польща, Молдова). Учасники проєкту здобувають базові знання з археології, методики розкопок, фіксації об'єктів, навчаються камеральній обробці отриманих матеріалів. До лекцій та практичних занять залучаються авторитетні українські й іноземні вчені. Матеріально-технічна база Польової школи дає можливість працювати з використанням сучасних приладів і технологій. Учасники мають змогу навчитися роботі з тахеометром, квадрокоптером, пізнати процес геофізичного сканування ґрунту.

З моменту заснування проєкту його незмінним куратором є Денис Гречко – доктор історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України, викладач та дослідник з багаторічним досвідом роботи [2; 3; 4; 5].

Польова школа на Більському городищі – це не лише процес навчання (рис. 8). Тут формується живий соціальний організм – справжня археологічна родина, яка впевнено й цілеспрямовано опановує теорію і практику археології, ділить спільний побут, вчиться якійсь комунікації, а також стає імпровізованою платформою для повноцінного дозвілля та самовираження й забезпечення культурних потреб особистості.

Важливо, що на території кемпінгу експедиції створені всі необхідні умови для проживання. Археологічний табір забезпечений харчуванням, водою та електроенергією. Крім практичного та теоретичного навчання, для учасників школи проводяться цікаві екскурсії Більським городищем, а також визначними місцями Полтавщини та суміжних регіонів.

Інформація про результати розкопок і найважливіші наукові відкриття в рамках діяльності Польової школи регулярно й оперативно розміщується на медіаресурсах ІКЗ «Більськ» та ІА НАН України, висвітлюється в численних ЗМІ. У співпраці з компанією «Wild Fox Film» заповідник випускає науково-популярні фільми («Гелон. Сонце Скіфії», «Скіфія – царство курганів») та інформаційні проморолики про функціонування проекту. Усе це разом сприяє популяризації давньої історії серед широких верств населення.

У подальшому організатори прагнуть активно розвивати проект, поєднуючи наукові та просвітницькі заходи, а також залучати до вивчень Більського городища якомога більше українських та іноземних вчених-дослідників з метою якісної підготовки археологів-польовиків, здатних компетентно проводити розвідки та розкопки. Важливим елементом залишається популяризація досліджень та участь волонтерів. Суспільство має знати власну історію й усвідомлювати її унікальність та виняткову історичну цінність не лише для України, а й для світової культурної спадщини загалом.

Гелон-фест

У 2017 р. для популяризації найдавнішої історії України та ознайомлення широких верств суспільства з Більським городищем як визначною пам'яткою скіфської доби Департаментом культури і туризму Полтавської ОДА спільно з Історико-культурним заповідником «Більськ» Полтавської обласної ради було започатковано щорічний етнофестиваль «Гелон-фест».

Центральною лінією фестивалю є реконструкція історії раннього залізного віку, зокрема, скіфської доби, відтворення елементів побуту та військового мистецтва кочового населення.

Мета заходу – привернути увагу громадськості, державних структур, міжнародних інституцій, інвесторів та культурних діячів до Більського городища як унікальної пам'ятки міжнародного значення задля її збереження і подальшої популяризації непересічного історико-археологічного об'єкта скіфського часу серед широких верств населення в Україні та закордоном.

Фестиваль відбувається просто неба на території урочища «Барвінкова гора», що розташоване в межах Більського археологічного комплексу (рис. 9).

Площа, на якій проводиться захід, складає 9,5 га. Фестиваль передбачає формування різнопланових тематичних локацій.

Захід припаде до смаку як шанувальникам історії, так і охочим просто відпочити. З Барвінкової гори – місця проведення фестивалю – відкриваються дивовижні краєвиди на ліси та долини річки Ворскла.

До участі у фестивалі завжди запрошуються реконструктори скіфської епохи; музичні гурти та виконавці у стилі «етно» та «фолк-рок», фольклорні, хореографічні, театральні колективи; ковалі, ткачі, гончарі, вишивальниці, різьбярі, майстри старовинних музичних інструментів та іграшок, представники інших традиційних ремесел.

Унікальною родзинкою фестивалю є локація археологічних розкопок та майстер-клас від науковців. Кожен відвідувач заходу може на власні очі побачити, як проводяться археологічні дослідження й оживає історія, а також відчувати себе справжнім археологом.

Показники кількісного зростання відвідувачів фестивалю:

- 2017 рік, 19 серпня – орієнтовно 4 тисячі;
- 2018 рік, 16-17 червня – орієнтовно 7 тисяч;
- 2019 рік, 10-11 серпня – орієнтовно 10 тисяч.

У 2020 р. фестиваль, на жаль, не проводився – у зв'язку з оголошенням карантину по всій країні.

Музей

Нині на території Більського городища зусиллями обласної влади та за фінансування з державного бюджету (ДФРР) розпочато роботи по реконструкції приміщення колишнього дитячого садочка в с. Більськ під музей та науково-дослідний центр.

Колектив ІКЗ «Більськ» неймовірно щасливий отримати нарешті комфортні умови для своєї роботи. Про це ми мріяли понад 15 років! Нарешті буде забезпечено умови для розміщення та опрацювання знахідок, їх експонування. У приміщенні, крім всього іншого, функціонуватиме реставраційна майстерня, скарбниця, фондосховище, обладнані відповідно до сучасних вимог. А це дасть можливість приймати, опрацьовувати та зберігати всі знахідки з Більського городища, які надходитимуть протягом кожного сезону.

Відзначимо те, що всі найбільш цінні археологічні предмети, знайдені в різні роки на Більському городищі, будуть представлені в експозиції майбутнього Музею! І подивитися буде на що!

На сьогоднішні у наукових фондах заповідника «Більськ» знаходиться понад шістнадцять тисяч артефактів. Декілька тисяч унікальних музейних предметів перебуває на тимчасовому зберіганні в музеях Полтави й Харкова. Після відкриття Музею Більського городища та забезпечення в ньому належних умов щодо зберігання й охорони ці артефакти стануть окрасою нового музею.

Нині наукові фонди є приміщенням з обмеженим доступом. Відповідно до чинного законодавства постійний доступ до наукових артефактів мають лише головний зберігач фондів та науковці (за спеціальним дозволом).

У той же час ми не можемо допускати, аби наша спільна історико-культурна спадщина була недоступною й закритою для громадян. Тому з метою ознайомлення широкого загалу із непересічною пам'яткою та з результатами археологічних досліджень заповідник періодично проводить виставки артефактів з Більського городища в Котельві (Палац дозвілля «Скіфія»), Харкові (Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна) та Полтаві (Полтавський краєзнавчий музей імені В. Кричевського). Також частина знахідок із городища знаходяться на постійному експонуванні в Музеї археології ХНУ імені В. Н. Каразіна та Полтаві (Полтавський краєзнавчий музей імені В. Кричевського).

Проте на даний час перед установою постали безпрецедентні виклики, спричинені ситуацією з пандемією Covid-19, яка призупинила більшість традиційних форматів фізичних подій та заходів. У часи карантину це спонукало застосувати нові підходи до роботи і стало поштовхом до започаткування віртуального проєкту «Артефакти онлайн» та створення на сайті заповідника «Більськ» Віртуального музею.

У рамках цього проєкту презентуються унікальні артефакти, знайдені на території древнього Гелону.

Мета проєкту – ознайомлення громадськості з унікальною історико-культурною спадщиною світового значення та популяризація феноменальної пам'ятки археології – Більського городища – серед широкого загалу.

У співпраці з відеопродакшном «Wild Fox Film» (м. Київ, керівник – Борис Роженко) уже підготовлено 12 інформативних промороликів про найбільш яскраві знахідки з території та округи Більського городища. Віртуальний контент розповсюджується на платформах соціальних мереж та на офіційному сайті заповідника.

Звісно, це лише невеличка частина артефактів, які б хотілося представити. У подальшому планується оцифрування інших музейних предметів та виготовлення інфороліків по мірі фінансування даного проєкту.

Посилання на Віртуальний музей: https://bilsk.com.ua/artefakty-onlajn/?fbclid=IwAR0UkCxmswRct1xenMrHmLgwctEWUw6umPySN4l2wtY5ja_1LRL6JXV4ffk

Література

1. **Бондар, К. М., Цюпа, І. В., Карасьов, О. О.** 2019. Високоточна геомагнітна зйомка на пам'ятках в околиці Більського городища в 2018 р. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 19–26.

2. **Греčko, Д. С., Корост, І. І.** 2017. Міжнародний проєкт «Літня польова археологічна школа». Підсумки 2-го сезону. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 361–371.

3. **Гречко, Д. С., Корост, І. І.** 2018. Міжнародний проект «Літня польова археологічна школа». Підсумки 3-го сезону. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 283–297.
4. **Гречко, Д. С., Корост, І. І.** 2019. Міжнародний проект «Літня польова археологічна школа». Підсумки 4-го сезону. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 265–275.
5. **Гречко, Д. С., Корост, І. І.** 2020. Міжнародний проект «Літня польова археологічна школа». Підсумки 5-го сезону. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 316–321.
6. **Кадун, А. В.** 2020. Геофізичний звіт про дослідження на території Більського археологічного комплексу. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 186–194.
7. **Кушнір, А. С.** 2021. Картосхема ґрунтового покриття Більського городища у скіфський час. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2020. У друкуванні.
8. **Могиллов, О. Д., Скорий, С. А., Корост, І. І.** 2016. Готуючи молоде покоління... (Робота Літньої археологічної школи в Більську). В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2015. Київ; Котельва; Харків: ЦП НАН України і УТОПІК, ТОВ «Майдан», с. 257–262.
9. **Пуголовок, Ю. О., Шапорда, О. М., Воронін, П. О.** 2021. Звіт про дослідження на території Глинського археологічного комплексу в 2020 році. В: Шапорда, О. М. Звіт про дослідження в межах Більського археологічного комплексу у 2020 році. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., б/н.
10. **Шапорда, О. М., Корогя, О. В.** 2018. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Більського мікрорегіону. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 240–249.
11. **Шрамко, І. Б., Задніков, С. А.** 2018. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 6–23.
12. **Шрамко, І. Б., Задніков, С. А.** 2019. Археологічні дослідження в окрузі Більського городища в 2018 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 99–132.

Ігор Корост

Історико-культурний заповідник «Більськ». Паспортизація археологічних об'єктів та впровадження новітніх методів досліджень. Популяризація культурної спадщини

Резюме

У публікації подається інформація про основні досягнення закладу у сфері паспортизації археологічних об'єктів Більського мікрорегіону та популяризації культурної спадщини.

Ключові слова: *Історико-культурний заповідник «Більськ», Більське городище, паспортизація, дослідження, комплекс, археологічна школа, «Гелон-фест».*

Ihor Korost

The Historic Cultural Reservoir “Bilsk”. Passporting Archaeological Objects and Using New Research Methods. Popularization Cultural Heritage

Summary

Information about main achievements of an establishment in passporting archaeological objects of Bilsk micro-region and popularization cultural heritage.

Keywords: *the Historic Cultural Reservoir “Bilsk”, Bilsk Site of Ancient Settlement, passporting, researching, complex, archaeological school, “Helon-fest”.*

УДК 902.2(477.53-22)

Олег Шанорда

**ГОРОДИЩЕ КОТЕЛЬВА –
РІДКІСНА ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ НА ПІВНОЧІ
ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ**

У публікації наводиться інформація про городище Котельва, нашарування якого відносяться до кількох історичних періодів – доби пізнього бронзового віку та пізньоскіфського часу.

Ключові слова: *Котельва, Ворскла, городище, бондарихинська культура, пізньоскіфський період, розкопки, знахідки.*

Котелевське городище розташовується за 5,1 км на північ – північний захід від селища Котельва, неподалік адміністративного кордону Полтавської та Сумської областей. Займає останець лівого (у давнину правого) берега Ворскли, який обмежується з півночі та заходу частково заболоченими старицями, а зі сходу – невеличкою річечкою Крамарка. Городище в плані має трикутну форму. Довжина північної сторони – 360 м, західної – 285 м, східної – 303 м. Висота останця відносно навколишньої території – 12–13 м. Поверхня пам'ятки повністю заліснена широколистяними породами дерев, деінде помітні невеликі галявини. Оборонні споруди фіксуються по краю схилу останця, нижче від рівня майданчика городища приблизно на 1,0–1,5 м. Східна та західна ділянки фортифікацій мають додаткову смугу з валу і рову. Головний в'їзд улаштований в західній частині укріплення та підсилений курганоподібним насипом і більш глибоким ровом (рис. 1) [5, с. 5–6].

Уперше опис городища наводить Філарет (Д. Г. Гумілевський) [7]. Пізніше пам'ятка описувалась місцевим краєзнавцем О. Твердохлебовим [6]. Неодноразово про існування городища повідомляли Б. А. Шрамко та В. В. Приймак. Однак, заново об'єкт обстежений співробітниками ЦОДПА А. В. Гейком та А. І. Охріменком у жовтні 2000 р. [5, с. 4]. Того ж року проведе-

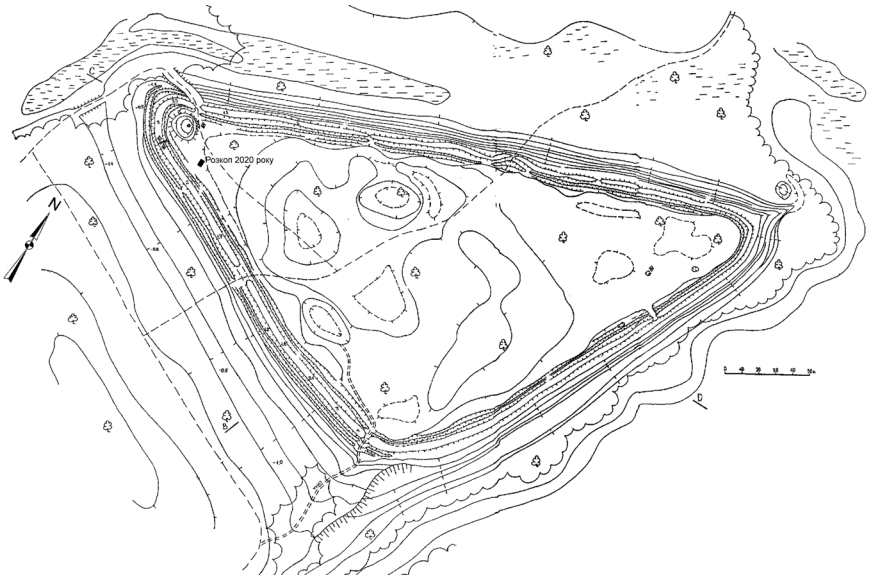

Рис. 1. Городище Котельва. План. За О. Б. Супрунком, 2000.

но перші археологічні дослідження експедицією вказаного вище закладу під керівництвом О. Б. Супруненка та І. М. Кулатової. Науковцями встановлено приналежність пам'ятки до городищ-сховищ скіфської доби, характерних для даного регіону кін. VI–IV ст. до н. е. [2]. Знахідки ж, здебільшого, відносяться до керамічного комплексу пізньоскіфського періоду, виявлені окремі матеріали кола старожитностей пізньозарубинецького часу типу Картамишевого 2 – Тернівки 2 [5, с. 7–8].

У 2020 р. пам'ятка знову привернула до себе увагу дослідників. Так, експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» за участі директора Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, к. і. н. О. Б. Супруненка проведено шурфування у західній частині городища [10].

У ході робіт закладено два шурфи. У першому, неподалік головного (і єдиного) в'їзду до городища, виявлено невеликий розвал верхньої частини ліпного горщика тюльпаноподібної форми, прикрашеного тичковим орнаментом. Аналогія цій посудині походить зі зборів на поселенні Котельва II 2017 р. [9, с. 188–189, 197, рис. 6]. Тоді у відвалах кар'єру виявлено залишки споруди, вочевидь – господарської ями, у заповненні якої зібрано фрагменти цього горщика з трирядям тичкового орнаменту. Посудина відноситься до фіналу бронзового віку та належить пізньому етапу бондарихинської культури (поч. I тис. н. е.). Схожі знахідки також походять із шурфів на різночасовій пам'ятці в урочищі Рубіжне [8, с. 179–181, 207, рис. 11].

Другий шурф закладено неподалік першого, дещо східніше, на краю невеликої западини. Місце його розташування обране В. В. Приймаком (рис. 1) не випадково. Подібні западини розміщувалися на місці жител-напівземлянок, які помітив ще перший дослідник Битицького городища І. І. Ляпушкін. При розкопках О. В. Сухобокова на городищах Опішня і Битиця це перевірено кількома десятками вивчених комплексів [3, с. 388, рис. 1]. Встановлено, що верхній шар – це задернований піщаний прошарок із незначним включенням дрібних залишків ліпного посуду. Як пізніше виявилось – це викид з об'єкту. Нижче зафіксовано темного кольору культурний шар, насичений фрагментами кераміки, шматками каміння та кісток. Тут же виявлено глиняне зрізано-конічної форми пряслице.

Розширивши межі шурфа до повноцінного розкопу, було встановлено, що западина дійсно сформувалася на місці певної споруди, ймовірно, житла, розміри якого досягають $3,4 \times 3,0$ м. На дні, майже по центру, лежали шматки згорілого дерева. Під західною стінкою житла – сліди двох стовпових ям. Із заходу до споруди прилягала вузька, 60-тисантиметрова, вибірка. Можливо – це сліди давнього входу. Глибина житла в центральній частині становить 1,4–1,5 м від рівня денної поверхні. Цей об'єкт частково перерізає іншу, більш ранню, споруду, заповнення якої з самого початку було зафіксоване шурфом у південній частині розкопу та чітко простежується стратиграфічно.

Основна маса матеріалів концентрувалися на дні навколо вогнища. Здебільшого, це – уламки ліпного посуду. Виділяється два фрагменти вінець орнаментованих горщиків з розтрубоподібним горлом, одне з яких прикрашене пальцево-нігтьовими вдавленнями, інше – тичками та насічками. Ця форма з'являється на теренах Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя у V–III ст. до н. е. і відноситься до типу 4 за К. Ю. Пеляшенко [4, с. 29]. Фрагменти горщиків з ідентичним орнаментом, формою та структурою тіста виявлено в ранніх нашаруваннях Битицького городища на Сумщині [3, с. 378–379, 389, рис. 2: 1, 3–4, 7–8]. Цей горизонт інтерпретується як горизонт «пізньоскіфської археологічної культури» і датується I ст. до н. е. – I ст. н. е.

У 2021 р. співробітниками заповідника «Більськ» продовжено дослідження пам'ятки. Розкоп 1 розширено у південну та західну сторони. Таким чином, було охоплено візуально простежувані краї вибірки, утвореної спорудженням дослідженого в 2020 р. житла.

Установлено, що матеріали з культурного шару відносяться до кількох періодів. Чітко вдалося простежити наявність пізньоскіфських старожитностей та знахідки II ст. до н. е. Також трапилось кілька уламків ліпного посуду носіїв бондарихинської культури. Зафіксовано два об'єкти. Це – неглибокі ями підовальної форми, з пологими стінками і сходинками зі східного боку. Матеріали з об'єктів, а саме фрагменти глиняного ліпного посуду, гончарних амфор, шматки пісковіку, попередньо можна датувати кін. III–I ст. до н. е.

Відтак, на сьогодні вимальовується далеко не повна, але досить цікава картина. Територія останця починає обживатися, принаймні, з поч. I тис. до н. е. носіями пізньобондарихинської культури. Пізніше, в VI–IV ст. до н. е.,

на його схилах утворюється кругова лінія оборони з підсиленням найбільш вразливих місць. Життя на городищі продовжується і в більш пізній час – впритул до рубежу ер і через деякий період запустіння, можливо, воно було обжите населенням пізньозарубинецької культури (старожитності типу Картамишеве 2 – Тернівка 2) [1, с. 14] або ж входило до складу територій, прилеглих до одного із селищ черняхівської культури, зважаючи на знахідку 2021 р. римського срібного денарія II ст. н. е.

Література

1. Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б., Терпиловський, Р. В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. Київ; Полтава: Археологія, 2005.
2. Моруженко, А. А. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. Советская археология, 1985, № 1, с. 170.
3. Обломский, А. М., Приймак, В. В. Материалы рубежа нашей эры на городище Битица в Сумской области (раскопки 1984–1986 гг.) и некоторые проблемы позднескіфской археологии Лесостепного Поднепровья. Археологическое наследие–2020, № 1 (3), с. 377–392.
4. Пеляшенко, К. Ю. Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Київ; Котельва: ІА НАНУ, ІКЗ «Більськ», 2020.
5. Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. Звіт про розвідки на території Полтавщини 2000 року. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2000/113.
6. Твердохлебов, А. Котельва. Харьковский сборник, вып. 2. Харьков, 1888, с. 120–121.
7. Филарет, архиепископ (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковское епархии. Отд. I. Харьков: В университетской типографии, 1859, с. 93–96.
8. Шапорда, О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017, с. 179–237.
9. Шапорда, О. М., Ткаченко, О. М., Луговий, Р. С. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018, с. 188–203.
10. Шапорда, О. М., Корост, І. І., Приймак, В. В., Штанько, А. І. Дослідження Більського археологічного комплексу у 2020 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища – 2020. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2021.

Олег Шапорда

Городище Котельва – рідкісна пам'ятка археології на півночі Полтавського району

Резюме

У публікації наводиться інформація про городище Котельва, нашарування якого відносяться до кількох історичних періодів – доби пізнього бронзового віку та пізньоскіфського часу.

Ключові слова: Котельва, Ворскла, городище, бондарихинська культура, пізньоскіфський період, розкопки, знахідки.

Oleh Shaporda

**Kotelva Site of Ancient Settlement – Rare Archaeological Monument
of the Northern Poltava District**

Summary

Information about Kotelva Site of Ancient Settlement that belongs to several historic periods – the Late Bronze Age and the Late Scythian Time – is given.

Keywords: *Kotelva, the Vorskla River, site of ancient settlement, the Bondarykha Culture, the Late Scythian Period, excavations, findings.*

УДК 904:391.7](477.53-22)»07»

Ярослав Володарець-Урбанович, Анатолій Щербань

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА ЛУННИЦЯ З ОКОЛИЦЬ ДИКАНЬКИ

Про знахідку прикраси третьої чверті I тис. н. е. на Середній Говтві у
Полтавському районі.

Ключові слова: *третья четверть I тис. н. е., лунниця, с. Василівка,
р. Середня Говтва, Диканщина.*

Знахідка ранньосередньовічної прикраси – лунниці – трапилися на різночасовому поселенні Василівка XI (ур. Соловійове плесо) Диканської селищної територіальної громади Полтавського району, де переважають матеріали черняхівської культури. Поселення розташоване за 2,9 км на південь від с. Василівки у заплаві, на лівому березі річки Середня Говтва (рр. Вільхова Говтва – Говтва – Псел – Дніпро).

Поселення, виявлене А. Л. Щербанем [1, с. 88; 2, с. 111–112], тривалий час було задерноване. Восени 2019 р. його поверхню, як і всю заплаву розорали. З метою фіксації грабіжницьких прокопів, які одразу ж з'явилися після оранки, один із авторів оглянув пам'ятку. Увагу привернули дві попельасті плями довжиною близько 1,5 м кожна, розташовані за 20 м від русла річки на підвищенні. Під час обстеження прилеглої до них території і було виявлено цю прикрасу.

Лунниця трирога, виготовлена зі свинцево-олов'янистого сплаву (рис. 1). Зворотна сторона гладенька, із лицевого боку облямована бордюром, у центрі декорована випуклим колом, справа та знизу якого є ще два маленьких випуклих кола (зверху та зліва проходить лінія зламу виробу). На коротких відростках наявні сліди відламаних деталей. «Вушко» цільолите, округлої форми, без отвору. Хоча не виключено, що воно дуже окислилося.

Виріб зі свинцево-олов'янистого сплаву належить до кола прикрас доби раннього середньовіччя – V–VIII ст. н. е. Його найбільша ширина – 2,7 см, найбільша висота – 2,1 см, товщина – 0,2 см, ширина вушка – 0,4 см, товщи-

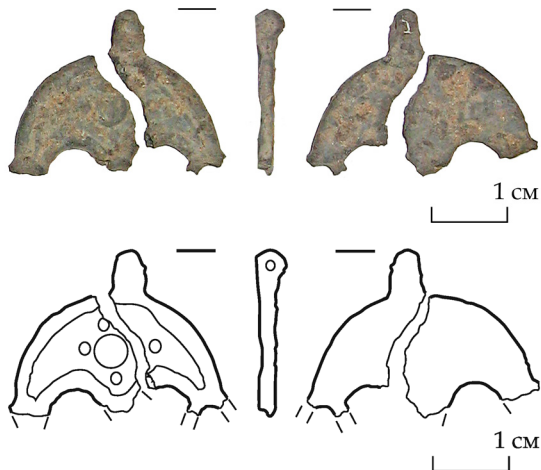

Рис. 1–2. Василівка, с. Лунниця. Свинцево-олов'янистий сплав. ПКМ ВК.

1999. – С. 78–83.

2. Щербань А. Л. Селище Василівка XI, ур. Соловійове плесо (доба бронзи, ранній залізний вік) / А. Л. Щербань // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район / УК ПОДА; ПКМ; [упорядк., ред. Мокляка В. О.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 111–112.

Ярослав Володарець-Урбанович, Анатолій Щербань
Ранньосередньовічна лунниця з околиць Диканьки

Резюме

Про знахідку ранньосередньовічної прикраси третьої чверті I тис. н. е. на Середній Говтві у Полтавському районі.

Ключові слова: *третья четверть I тис. н. е., лунниця, с. Василівка, р. Середня Говтва, Диканщина.*

Yaroslav Volodarets-Urbanovych, Anatolii Shcherban
The Early Medieval Lunula from Dykanka Outskirt

Summary

Concerning finding of the early medieval jewel of the third quarter of the 1st millennium CE at the Serednia Hovtva River in Poltava District.

Keywords: *the third quarter of the 1st millennium CE, lunula, Vasyliivka Village, the Serednia Hovtva River, Dykanka District.*

на вушка – 0,5 см, маса – 3,32 г (рис. 2).

Знахідка маркірує черговий на Диканщині пункт місцезнаходження ранньосередньовічних знахідок, пов'язаний із поширенням антських старожитностей пенківської культури.

Література

1. Щербань А. Л. Нові пам'ятки археології в околицях Диканьки / Щербань А. Л. // Полтавський археологічний збірник – 1999: зб. наук. пр. / ІА НАН України; ЦОДПА; [редкол.: О. Б. Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Археологія,

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ: нові надходження до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Публікуються археологічні знахідки ранньослов'янського, давньо-руського і козацького часів, котрі нещодавно надійшли до колекції музею з території Полтавського району.

Ключові слова: *випадкові знахідки, пеньківська культура, Давня Русь, козацька доба, вістря стріли, фібула, перстень, Поворскля, музейні експонати.*

Територія Полтавського району – найбільшого на теренах Полтавщини – багата на пам'ятки археології. Звісно, знахідки з його теренів посідають не останнє місце в музейному зібранні. Щорічно цей фонд найдавніших артефактів поповнюється новими надходженнями. Про кілька з таких і йтиме мова далі.

Нещодавно до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського надійшли три випадкові знахідки, що належать до кола яскравих та доволі цікавих у джерелознавчому плані старожитностей, виявлених у межах Полтавського району. Розглянемо їх більш детально.

Перша з-поміж них – фрагмент бронзової литої п'ятипальчастої фібули епохи раннього середньовіччя, переданий військовослужбовцем І. М. Безсрочним^{*}. Знахідка походить з північно-західної округи м. Полтави. Вона трапилася на північній околиці с. Івашки, на другій терасі лівого берега р. Полузир'я – правій притоки р. Ворскли, і може бути пов'язана з відомими полужірськими пам'ятками середини – третьої чверті I тис. н. е., розташованими неподалік сс. Абазівка, Андріївка, Біологічне, Зорівка, Лаврики, Падалки [5, с. 42; 11, арк. 3–4; 12, с. 76; 18, с. 56–63, мал.; 31, с. 8–13; 35, с. 70–71]. Варто відзначити, що за останній час це вже друга знахідка пальчастої фібули дніпровського типу в цьому мікрорегіоні. Перша така фібула була виявлена за 1 км на південний схід від с. Лаврики, поблизу південно-східної периферії Лавриківського поселення з матеріалами третьої чверті I тис. н. е. [6, с. 225–230, рис. 4; 8]. Нова знахідка трапилася за 1,5–2 км на південь від першої.

Давня прикраса обламана. Збереглася лише частина верхнього щитка з двома пальцевими виступами та дужка. Розміри фрагменту 6 × 4 см. Первісно

*Щиро вдячні І. М. Безсрочному за подарунок і, відповідно, за надану можливість його публікації

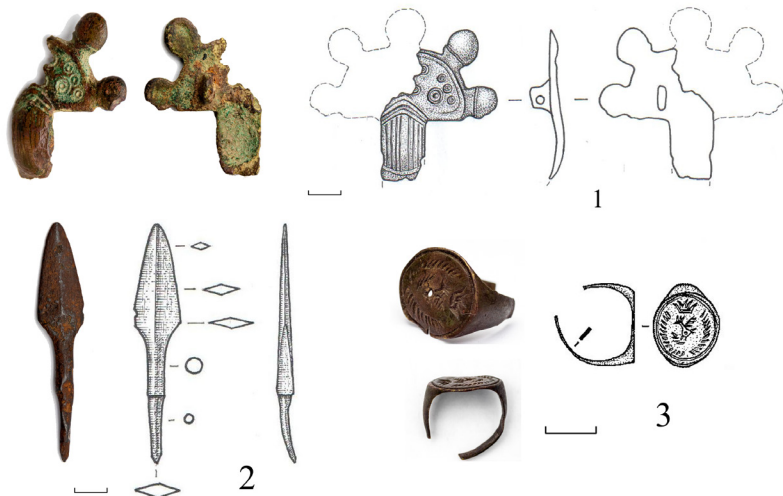

Рис. 1. **Івашки, с.** Фібула. VI – третя чверть VII ст. Бронза. .
Випадкова знахідка І. М. Безсрочного, 2020.

Рис. 2. **Яцинова Слобідка, с.**, північно-східна околиця.
 Вістря на стрілу. Кін. XI – поч. XIII ст. Залізо.
Знахідка С. В. Манжос, 2019.

Рис. 3. **Судіївка, с.** Перстень-печатка
 Кін. XVII – XVIII ст. Мідний сплав. ПКМ ВК.
Випадкова знахідка М. М. Ведмідя, 2020.

Фото Харченка С. В., 2021; Прорисовка Менчинської Т. В., 2021.

щиток мав напівкруглу форму. Його реконструйована ширина в основі становить 4,2 см, разом із виступами – 6,2 см, висота – 2,5 см, а з виступами – 3,7 см. Внутрішнє поле щитка, прикрашене циркульним орнаментом, обрамлене невисоким бортиком. Елементи візерунку складаються з концентричних кіл із точкою в центрі діаметрами 0,3 і 0,5 см, розташовані у вигляді двох дуг. Пальцеві виступи висотою 1,2 см і шириною 1,0 см мають дещо округлу форму, злегка випуклі, в нижній частині прикрашені поперечною врізною лінією і при переході до щитка звужені до 0,9 см. Дужка фібули довжиною 2,0 см і шириною 1,5 см вигнута і прикрашена врізними паралельними поздовжніми лініями, а на кінцях – ламаними лініями, що утворюють тупі кути, звернуті вершинами до верхнього і нижнього щитків. На зворотньому пласкому боці щитка знаходиться утримувач осі пружини трапецієподібної форми шириною 0,9 см і висотою 0,5–0,6 см. Обидві поверхні фібули вкриті пагиною зі слідами окисів (рис. 1).

Фібула належить до застібок дніпровського типу – так званих постсхідногерманських пальчастих фібул (за І. О. Гавритухиним), або до типу II C за Й. Вернером [10, с. 36–38]. Вона характерна для першої групи скарбів «старожитностей антив» Середнього Подніпров'я (за О. О. Щегловою) [37,

с. 164–204]. За розробками Ф. Курта, прикраса має щиток групи 1С, пальцеві виступи групи 4А і дужку 5А [19, с. 155–156].

Цей тип прикрас жіночого убору відноситься до скарбів кола Мартинівки і побутовав у середовищі населення пенківської культури, як вважають дослідники, у VI – VII ст. [1, с. 18–22; 10, с. 146; 29, с. 46].

Найближчі аналогії походять, зокрема, із Данчен, пох. 280 [19, с. 153, рис.1], Балаклєї [16, с. 374, № кат. 68:1, табл. 23: 1], Мохнача [2 с. 113, рис. 3: 1, 2], Малої Рибиці [9, с. 91–99], Баклінського яру [7, с. 206, рис. 8: 2], могильника у Лучистому, пох. 38 [1, с. 22, рис. 17: 6]. Фрагмент подібної прикраси нещодавно було виявлено на Полтавщині – на поселенні Глинське-4 [7, с. 205, рис. 1: 3; 2: 3].

Зважаючи на те, що пальчасті фібули виступають важливим датуючим матеріалом для пенківських пам'яток, нова знахідка суттєво доповнює джерельну базу з вивчення історії населення ранньосередньовічного періоду Дніпровського Лівобережжя і, зокрема, басейну р. Полузир'я.

Друга знахідка відноситься до часів, коли територія Полтавщини входила до складу Давньоруської держави. Це – залізний наконечник стріли, що був знайдений за випадкових обставин у піщаному кар'єрі на території Полтавського району. Переданий до музею мешканкою м. Полтави С. В. Манжос наприкінці 2019 р. [3].

Місцезнаходження артефакту локалізується ближче до краю другої тераси лівого берега р. Ворскли, що здійснюється над південною околицею с. Яцинова Слобідка сучасної Полтавської територіальної громади. Ця місцевість була свого часу зайнята багат шаровим поселенням із культурними нашаруванням ряду епох – від неоліту до пізнього середньовіччя. Мис мав округлі обриси, висоту 5–8 м над рівнем заплави, був виражений у рельєфі пагорбами дон, що місцями перекривали культурні нашарування на площі більше 6 га. По краях відзначалися прируслові вали надутого піску, поряд містилися піщані останці другої надзаплавної тераси над огинаючою мис старицею, частково збережені й до сьогодні неподалік краю села (обстеження О. Б. Супруненко, 2018 р.). Поселення відоме за розвідками В. А. Грінченка та О. К. Тахтяя [36, с. 101–103], зборами М. І. Гавриленка [8, с. 13]. Сліди стоянк мезоліту-неоліту й уламки посуду черняхівської культури з околиць села згадуються Г. О. Сидоренко у «Довіднику з археології України. Полтавська область» [30, с. 85]. У фондах музею є кілька археологічних колекцій, зібраних біля Яцинової Слобідки екскурсіями-розвідками співробітників музею у 1946 (ПКМВК 8295, А 236), 1951 (ПКМВК 12308, А 1267) та 1952 рр. (ПКМВК 12887, А 1347). Але серед зібраних у той час матеріалів переважають уламки найдавнішої кераміки та численні вироби з кременю доби неоліту – енеоліту (IV – III тис. до н.е.), знахідки ж давньоруського часу не зустрічалися.

Вістря на стрілу залізне проковане пласке черешкове, видовжено-ромбоподібною форми, з упором. Бічні сторони злегка випуклі, плічка рівні. Максимальна ширина припадає на нижню частину пера. На округлому в перетині стрижні черешка є потовщення, що слугувало упором для древка.

Розміри артефакту: загальна довжина – 7,7 см; довжина пера – 3,7 см, максимальна ширина пера у нижній частині – 1,5 см, товщина – 0,2–0,4 см; довжина черешка з упором – 5,5 см, товщина черешка – 0,2–0,3 см, діаметр упору – 0,6 см. Маса – 10,2 грами. Збереженість наконечника задовільна, кінчик черешка обломаний. Поверхня місцями вкрита раковинами корозії (рис. 2).

За типологією О. Ф. Медведєва, вістря може бути віднесене до типу 40 [20, с. 64–65, табл. 15: 31, 32; 20: 31; 26: 9, 10; 30: 36]. Широкий час побутування подібних наконечників стріл припадає загалом на X–XIV ст., але особливого поширення вони набули в XII–XIII ст. [13, с. 352, табл. 139: 5; 20, с. 64].

Майже аналогічний зразок вістря було знайдено у Посуллі 2014 р. поблизу с. Бівці Лубенського району Полтавської обл. За розмірами він дещо менший (ПКМВК 91088, А 14111) [22, с. 143; 32, с. 45, рис. 3: 1]. Ще один екземпляр схожого наконечника, до речі, також виявлений за випадкових обставин, трапився на околиці с. Окіп в ур. Цегельня на тій же Лубенщині 2009 р. Він знайдений науковим співробітником музею О. А. Скирдою (ПКМВК 82961, А 12518) [22, с. 143]. За 0,3 км на схід від с. Ждани того ж району в ур. «У горбах» на селищі давньоруського часу під час розвідок у Лубенському районі 1988 р. археологами Полтавського краєзнавчого музею виявлено ще один подібний наконечник [17, с. 56, рис. 8: 10]. Схожий екземпляр, дещо більший за розмірами від яцинослобідського, походить із розкопок Ю. Ю. Моргуновим 1993 р. валу літописного «міста» Сніпоріду. Він представлений в експозиції відділу археології (ПКМВК 64017, А 9217) і за стратиграфією нашарувань датується кінцем XI – першою половиною XIII ст. [27 с. 41, рис. на с. 42: № 24].

Потрібно також зауважити, що в археологічній колекції музею подібних знахідок металевих знарядь дальнього бою серед матеріалів давньоруського часу з території Полтавщини, зокрема з Поворскля, відомо порівняно небагато. На сьогодні, більша частина давньоруських наконечників стріл походить з матеріалів досліджень 90-х років XX ст. у Посуллі. Чимало з них опубліковані в роботах Ю. Ю. Моргунова [24; 25; 26]. До речі, в його праці «Древнерусские памятники поречья Сулы», серед наведених в ілюстраціях екземплярів, жодний до типу 40 не належить [24, с. 58, 89, 91, 124, рис. 15: 2; 27 Б: 1, 2; 29: 3; 42: 10, 11, 12].

Необхідно відзначити, що найближчі територіально знахідки давньоруського часу, зокрема, для цієї ділянки ворсклянського лівобережжя, походять з північно-східної околиці с. Макухівка, з ур. Горби на правому березі р. Коломака, неподалік від місця впадіння у Ворсклу (це за 12 км на південь) [31, с. 12]. Найближчими від Яцинової Слобідки місцями, де було виявлено кілька артефактів давньоруського часу, є околиці с. Сем'янівка (кол. Кротенки), що знаходяться майже навпроти, на правому високому корінному березі Ворскли.

Знахідки наконечників стріл із Поворскля відомі також з науково-рятивних досліджень 2012–2013 рр. на посаді літописної Лтави, що на Івановій горі, у південно-східній частині історичного ареалу м. Полтави. Три вістря на стріли виявлені в ході розкопок. За своїми характеристиками вони від-

носяться до різних типів за О. Ф. Медведевим. Один – до 63 типу, що набули розповсюдження на Півдні Русі з IX ст., хоча датуються доволі широко [33, с. 83, рис. 101: 5], другий – до 47, що мали поширення у Подніпров'ї в XI–XIV ст. [33, с. 127, рис. 161: 5] і третій – до 77, котрий здебільшого використовувався у X – на початку XI ст. [34, с. 97, рис. 97: 5]. Ще одне вістря з Поворскля походить із відкритого у 1999 р. Михайлівського городища роменсько-давньоруського часу на північно-західній околиці с. Михайлівка, що на Диканщині, в ур. Брусія (Городище), і відноситься до бронебійних черешкових овально-кілеподібного перетину другої половини XIII–XIV ст. [23, с. 117, рис. 2: 9]. Цікавою є й інформація про наявність трьох залізних наконечників стріл XII–XIII ст. в одній із приватних збірок старожитностей з Полтавського району, зібраних дещо західніше с. Підварівка, на підвищеннях першої-другої терас лівого берега Ворскли [23, с. 120, рис. 5: 8].

Яцинослобідське вістря за своїми морфологічними характеристиками належить до числа порівняно рідкісних для цієї ділянки Поворскля типів подібних давньоруських виробів і маркірує ще один пункт розташування навколоселищних територій у широкій ресурсній зоні городища літописної Лтави, позначаючи на карті орієнтири для пошуку давньоруських селищ на лівобережжі Ворскли дещо вище гирла р. Свинківки.

Таким чином, нововиявлений наконечник на стрілу з Середнього Поворскля доповнює ареал поширення предметів озброєння давньоруської доби на території Полтавщини і дозволяє картографувати в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі черговий пункт знахідок XI–XIII ст.

Третя випадкова знахідка трапилася влітку 2020 р. Збірка музею поповнилася новим артефактом козацької доби, який передав мешканець с. Судівка Полтавського району Микола Ведмідь [4]. Останній виявлений на незначній глибині в орному шарі за 0,8 км на південний захід від села.

Це – перстень-печатка із гладкою шинкою та тонким щитком овальної форми, на якому вміщено зображення птаха, корони і вигравіюваних завитків-насічок (25 од.) по периметру (рис. 3). Композиційно зображення обведено двома щільно розміщеними один біля одного колами, що відокремлюють його від загального поля. Перстень виготовлений із бронзи у техніці відливки та гравіювання.

Розміри щитка $1,8 \times 2,0$ см, його товщина 0,1 см. Уламок прикраси патинований, незначно деформований, наявні подряпини і втрати металу.

Гравіюване зображення на щитку умовно можна визначити як герб, оскільки на ньому присутній лише один основний компонент геральдики – корона. Швидше за все, це наслідок такого явища, як «псевдогеральдика», котре набуло поширення у XVIII ст. Хоча, не слід відкидати і факт чіткого зображення корони. Перстень міг використовуватися як печатка або бути своєрідним посвідченням особи, так званим «сигнетом» [21, с. 16]. Зазначимо, що використання корони на гербах характерне для українського бароко другої половини XVII–XVIII ст. [28, с. 29].

Розглянемо більш детально зображення на щиткові. По центру композиції зображений птах із піднятими крилами, праворуч і ліворуч від нього вміщені насічки, котрі важко якось інтерпретувати. Можливо, це імітація вінка, гірлянди чи листя. Вгорі, над птахом, зображено корону – доволі поширений геральдичний прийом у землях Гетьманщини та Слобожанщини.

На жаль, прямих аналогій зображенню на персні із Судіївки поки що не віднайдено.

Подібні за стилем виконання персні виявлені на території Самаро-Богородицької фортеці на околиці м. Дніпра. Вони з овальним щитком, прикрашені гравійованим орнаментом [15, с. 20–21, рис. 6, 7]. Цікавий ще й той факт, що зображення птахів чи звірів на перснях-печатках менш поширене, у порівнянні, наприклад, із основними козацькими символами – зброєю, серцем, півмісяцем, хрестом.

Зображення птаха, увінчаного короною, знаходимо на печатці знатного військового товариша Федора Сулими [38]. Схожих птахів могли зображати і на товарних пломбах того часу, подібних до знахідок із Богородицької фортеці [14, с. 185].

Ще дві особисті печатки з культурного шару Лівенської фортеці Української лінії містять у композиції зображення корони. Цікаво, що на одній зображена риба. Як припускають дослідники І. Ф. Ковальова і В. М. Шалобудов, вміщення на персні риби «натякає» на родове прізвище власника, наприклад, Коропчевські чи Рибальські [14, с. 185, 189]. Тому не варто відкидати такий же варіант відносно композиції на персні, що публікується. Можливо, саме таким чином власник засвідчував свою особу, а зображення корони на персні наближає утворений сюжет до герба. Подібні персні могли носити представники дрібнопомісної знаті й рядові козаки XVIII ст.* Варто також зауважити, що геральдичний сюжет на персні з Судіївки міг бути створений власноруч невідомою особою і пов'язувати його з будь-яким козацьким родом чи окремою людиною ми не в змозі.

Безсумнівно, всі три представлені артефакти певним чином репрезентують матеріальну культуру населення Полтавського регіону різних часів та поповнюють джерельну базу для вивчення історії Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Разом із тим, ці знахідки, що потрапили до колекції музею, виступають задокументованими матеріальними джерелами для вивчення минулого Полтавського району від раннього середньовіччя до фіналу козацького часу.

Джерела та література

1. Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени / А. И. Айбабин // МАИЭТ. – Симферополь: Таврия, 1990. – Вып.1. – С. 3–86.

* Висловлюємо щирі вдячність дніпровському історичному археологу та нумізмату В. М. Шалобудову за надані консультації й допомогу у спробі атрибуції персня.

2. **Аксенов В. С., Бабенко Л. И.** Погребение VI–VII веков н. э. у села Мохнач / В. С. Аксенов, Л. И. Бабенко // РА. – М., 1998. – № 3. – С. 111–122.

3. Акт вступу № 1 від 31.01.2020 р. // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – 2 арк.

4. Акт вступу № 9 від 20.07.2020 р. // Там само. – 2 арк.

5. **Володарець-Урбанович Я. В.** Пенківські старожитності на Полтавщині / Володарець-Урбанович Я. В. // Охорона та дослідження пам'яток археології: матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 41–45.

6. **Володарець-Урбанович Я. В., Іщенко В. М., Супруненко О. Б.** Нові знахідки з пам'яток північно-західної округи міста Полтави / Я. В. Володарець-Урбанович, В. М. Іщенко, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2020. До 130-річчя з дня народження О. К. Тахтая (1890–1963): зб. наук. пр.; НАН України, Ін-т археол.; ПКМ імені Василя Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – С. 218–238.

7. **Володарець-Урбанович Я. В., Шапорда О. М.** Знахідки пальчатих фібул із поселення Глиньське 4 / Я. В. Володарець-Урбанович, О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2018 = Archaeological research of Bilsk hillfort – 2018: зб. наук. пр.; ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.; ред. кол.: Гречко Д. С., Шрамко І. Б. та ін.]. – Київ; Котельва, 2019. – С. 196–212.

8. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею / Гавриленко М. І. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – Число перше. – С. 9–16.

9. **Гавритухин І. О., Приймак В. В.** Пальчатая фибула из Малой Рыбицы / И. О. Гавритухин, В. В. Приймак // Stratum plus. – 2001-2002. – № 5. – С. 91–99.

10. **Гавритухин І. О., Обломский А. М.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И. О. Гавритухин, А. М. Обломский. – М., 1996. – 298 с. – (Раннеславянский мир, вып. 3).

11. **Горюнов Е. А.** Отчет о работе Днепровской Левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1978 г. / Е. А. Горюнов // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1978/63. – Спр. 8654. – 16 арк.

12. **Горюнов Є. О., Казанський М. М.** До археологічної карти сточища р. Ползузір'я / Горюнов Є. О., Казанський М. М.; [під. до друку, перекл. Супруненка О. Б.] // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 76–78.

13. **Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф.** Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село / АН СССР, Ін-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М.: Наука, 1985. – С. 298–363. – (Археология СССР с древн. времен до средневековья в 20 т.).

14. **Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М.** Нові знахідки товарних пломб та особистих печаток з козацьких пам'яток Дніпровського Лівобережжя / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Старожитності лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр.; ЦП НАН України; ЦОДПА; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАН України, 2011. – С. 182–191.

15. **Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дн. НУ, 2007. – 108 с.

16. **Корзухина Г. Ф.** Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников / Г. Ф. Корзухина // МАИЭТ. – Симферополь: Таврия, 1996. – Вып. V. – С. 352–435, 586–705.

17. **Кулатова И. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области / И. Н. Кулатова // Охрана исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: И. Н. Кулатова, А. П. Белоус, А. Б. Супруненко и др.]. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 54–58.

18. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** До археологічної карти верхньої течії р. Ползуір'я / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – Число перше. – С. 54–64.

19. **Курга Ф.** Женщина из Дэнчень или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Dancing, or bow fibulae of Werner's class C) / Ф. Курга // *Tyragetia. Archeologie Istorie Antica*. – V (XXI). – 1. – S. 153–192.

20. **Медведев А. Ф.** Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) VIII – XIV вв. / А. Ф. Медведев; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М.: Наука, 1966. – 182 с. – (САИ, вып. Е 1–36).

21. **Мельникова І.** Знахідка із с. Безручки у Поворсклі / Ірина Мельникова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. (наук. ред.) та ін.]. – Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – Вип. VII. – С. 316–321.

22. **Мельникова І. С.** Вістря стріли XII–XIII ст. з Полтавського району / Ірина Мельникова // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Третьої наук. конф. – Київ; Полтава: ЦП НАН України і УТОПІК, 2019. – С. 142–145.

23. **Мироненко К. М., Супруненко О. Б.** Городище у Середньому Поворсклі / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ДКІТ ПОДА; ПКМ ВК; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Гаврилюк Н. О., Киридон А. М. та ін.; Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.); Мокляк В. О. (наук. ред.)]. – Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – Вип. XV. – С. 111–124.

24. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов // РАН, Ин-т археол.; Курск. гос. обл. муз. археол. [отв. ред. А. К. Зайцев]. – Курск, 1996. – 160 с. – (Мат-лы и исслед. по археологии Днепроовского Левобережья, вып. 2).

25. **Моргунов Ю. Ю.** Посульская граница: этапы формирования и развития / Ю. Ю. Моргунов // РАН, Ин-т археол.; Курск. гос. обл. муз. археол. – Курск, 1998. – 126 с. – (Мат-лы и исслед. по археологии Днепроовского Левобережья, вып. 3).

26. **Моргунов Ю. Ю.** Сложение Посульского рубежа Переяславской земли / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – М., 2015. – Вып. 241. – С. 284–257.

27. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: каталог выставки / Е. А. Гороховский, И. Н. Кулатова, Л. Н. Луговая, Ю. Ю. Моргунов, А. Б. Супруненко; ПКМ; [ред. кол.: М. Д. Онишко, И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко]. – Полтава, 1985. – 56 с.

28. **Панченко В.** Відображення світогляду українського козацтва в міській геральдиці Гетьманщини / В. Панченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 1998. – Вип. 7. – С. 25–29.

29. **Приходнюк О. М.** Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования) / О. М. Приходнюк. – Воронеж: Воронежский университет, 1998. – 170 с., ил.

30. Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України: Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. М. Махно, Д. Я. Телегін; Ін-т археол. АН УРСР; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.

31. Супруненко А. Б. Археологические памятники территории г. Полтавы и ее окрестностей: каталог / А. Б. Супруненко; ПОО УООПИК; ПКМ. – Полтава: РИО Облстатуправления, 1988. – 24 с.

32. Супруненко О., Сидоренко О. Деякі пам'ятки і нові матеріали з Посулля у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / Олександр Супруненко, Олександр Сидоренко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ ВК; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – Вип. XI. – С. 40–54.

33. Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Дослідження літописної Лтави. Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2015. – Частина перша. – 180 с. – (Сер.: Дослідження літописної Лтави, кн. 5).

34. Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2015. – Частина друга. – 192 с. – (Сер.: Дослідження літописної Лтави, кн. 6).

35. Супруненко О. Б. На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; Ін-т археол. НАНУ; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 1998. – 157 с.

36. Шерстюк В. В. Археологічна подорож В. А. Грінченка по Ворсклі та Пслу 1925 р. / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2020. До 130-річчя з дня народження О. К. Тахтаєва (1890–1963): зб. наук. пр. / [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Михайлина Л. П. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.)]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – С. 99–118.

37. Щеглова О. А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье / О. А. Щеглова // Мат-лы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск, 1990. – С. 164–204.

38. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/mazera/12.pdf>.

Любов Лугова, Ірина Мельникова, Євгенія Калініна

Випадкові знахідки з території Полтавського району: нові надходження до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Резюме

Публікується інформація про три артефакти ранньослов'янського, давньоруського та козацького часу в історії Полтавщини, що недавно надійшли до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського як випадкові знахідки з території Полтавського району.

Наводиться їх опис, атрибуція й аналогії.

Ключові слова: *випадкові знахідки, пеньківська культура, Давня Русь, козацька доба, вістря стріли, фібула, перстень, Повороскля, музейні експонати.*

Liubov Luhova, Irina Melnikova, Yevheniia Kalinina
**Occasional Findings in Poltava District: New Comings to the Vasyl
Krychevsky Poltava Local Lore Museum Funds**

Summary

Information about three artifacts of the Early Slavonic, Ancient Russ and Cossacks Time in Poltava Region History that were recently found to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection as occasional findings from the territory of Poltava Region is published. Their description, attribution and analogues are given.

Keywords: *occasional findings, the Penkivka Culture, Ancient Russ, the Cossacks Time, arrowhead, fibula, ring, the Vorskla River Area, museum exhibits.*

УДК 902:929Бучневич](477.53)

Ірина Кулатова, Олександр Супруненко

ВАСИЛЬ БУЧНЕВИЧ ТА ПОЛТАВСЬКА АРХЕОЛОГІЯ

Про полтавського історика Василя Євстафійовича Бучневича (1859 – 1928) та його внесок в археологічне вивчення міста Полтави й околиць.

Ключові слова: *Бучневич В. Є., Полтава, археологія, краєзнавство, праці.*

Василь Євстафійович Бучневич – останній із відомих у минулому істориків Полтави та нашого краю рубежу ХІХ – ХХ ст. Його ім'я сьогодні знає кожним, хто доторкнувся у власних пошуках до історії Полтавщини. Праці цієї людини досі користуються неприховною популярністю, а часом стають цінним джерелом інформації для сучасників.

Більше 90 років тому, за розгортання маховика сталінських репресій, він непомітно відійшов у вічність і лише одне видання вмістило невелике повідомлення про його смерть [6]. Разом із ним відійшла у минуле і стара школа полтавських істориків, останнім представником якої він залишався й яку гідно репрезентував [2, с. 3–4].

В. Є. Бучневич (1859 – 1928) був людиною, палко закоханою в історію. Дослідник за покликанням, краєзнавець за обставинами життя, він передусім у власних студіях спирався на постулат порайонованого вивчення місцевої історії [12, с. 43], хоча й був представником типово офіційної, імперської за своєю суттю, історіографії. На цій стежі Василь Євстафійович обрав собі за напрямок вивчення суто краєзнавчу проблематику, тому в умовах панування великодержавницьких ідеологічних штампів він всеж залишився більш об'єктивним щодо розуміння місцевих подій, пам'яток, сприйняття місця і ролі окремих особистостей в історії Полтавщини. Хоча часто-густо його вважали доволі вправним компілятором, «переписувачем» чужих праць.

Напевне, згадані факти мали місце в діяльності полтавця, проте, результати його роботи, швидше, вказували на протилежне.

Народився краєзнавець 10 липня 1860 р. в колишньому Ямпільському повіті Кам'янець-Подільської губернії, в родині офіцера. У п'ятирічному віці, разом із батьками, переїхав до Полтави, з якою пізніше була пов'язана вся його дослідницька діяльність. Освіту здобував у Полтавській гімназії. Та з невідомих причин її курс так і не закінчив. Пізніше, з 19 серпня 1881 р., працював у судових установах двох міст: Ромен та Полтави [5, с. 144].

Літературною й краєзнавчою діяльністю розпочав займатися досить рано, як сам свідчив, з 1879 р. [8]. На жаль, його першої публікації нами поки що не виявлено. Основний масив краєзнавчих статей автора опубліковано в полтавських часописах «Полтавские губернские ведомости», «Полтавский вестник», «Полтавские епархиальные ведомости». Інколи він публікувався і в таких відомих виданнях, як «Исторический вестник», «Пчелка», «Журнал для всех», «Одесские новости», «Луч», «Родной край», «Русский паломник». Окрім того, був одним із авторів відомого українського історичного журналу «Киевская старина», дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії [13; 16].

Основна тематика його праць – місцева історія, краєзнавство. Чимало його робіт присвячено історичному минулому таких міст і містечок Полтавщини як Ромни, Кременчук, Глинськ, Костянтинів [7], селу Жукам [4] та іншим населеним пунктам. Однак основною темою праць В. Є. Бучневича були Полтава та Полтавська битва 1709 р. Публікації на цю тему займають більшу частину його творчого доробку. Ряд робіт присвячено церковній історії. Це статті, що стосуються минулого Успенського собору, Спаської, Преображенської та Воскресенської церков у Полтаві, Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря [7]. Основне ж місце серед його творчого доробку зайняла книга «Записки о Полтаве и ее памятниках» [1], що витримала два прижиттєвих видання і була перевидана репринтом на поч. ХХІ ст. [2]. Її на сьогодні вона залишається досить цінним джерелом для вивчення історії міста.

Як вже зазначалося, В. Є. Бучневич не був професійним істориком, він не мав не те що фахової, а й закінченої гімназичної освіти. Закоханість в історію свого краю наклала відбиток на його творчість, а праці дослідника мали здебільшого компілятивний характер, що визнавав і сам автор. Але наразі це не зменшує їх цінності. В. Є. Бучневич при найменшій нагоді вводив до тексту ті матеріали, котрі власне були виявлені ним самим, зібрані чи то в місцевих архівах, чи то як свідчення, записані серед людей. Останнє, а також те, що більшість із цих джерел на сьогодні втрачена безповоротно, і становить головну цінність у його роботах.

В. Є. Бучневич був сином свого часу, що також суттєво вплинуло на його творчість. Вихований у проросійському середовищі, звичайно, в першу чергу, він писав про ті події, котрі тоді вважалися за найважливіші. Саме звідси походить оспівування Полтавської баталії, горезвісного Петра І та пониження ролі гетьмана І. С. Мазепи. Варто також взяти до уваги ще один аспект: перебуваючи все життя на службі по відомству Міністерства вну-

трішніх справ – канцеляристом, помічником пристава, секретарем, судовим приставом (чин надвірного радника), і не маючи ніякого прибутку, крім невеликого «жалування», якого потребувала родина з трьома синами [2, с. 5; 5, с. 144], він не міг ризикувати втратити це єдине джерело доходів.

Зазначимо, що як історик Полтави В. Є. Бучневич не міг обійти наявних на той час археологічних джерел. Він виступав на краєзнавчому терені послідовником київської історико-археологічної школи професора В. Б. Антоновича, кращі дослідники якої вважали, що археологія виступає одним із найважливіших джерел для пізнання культурного минулого країни [12, с. 43]. Як член Полтавської вченої архівної комісії [5, с. 145] В. Є. Бучневич мав змогу знайомитися зі здобутками колег у цьому громадському об'єднанні істориків, архівістів, археологів та краєзнавців [16, с. 3–15], тому в своїх роботах часто звертався до питань найдавнішої історії та археології, залишивши певний слід в історіографії вивчення старожитностей Поворскля [11, с. 122].

Ці скромні наслідки студій В. Є. Бучневича всеж мають значення у вивченні археологічних пам'яток території та околиць Полтави, таким чином позначаючи цю багатогранну у творчих зацікавленнях особистість як своєрідного «літописця», збирача фактів про найдавніше минуле нашого міста.

Так, В. Є. Бучневич заклав підвалини археолого-історичного вивчення топографії Полтави [1, с. 5–24], навівши чи не найдетальніший на кін. ХІХ ст. опис території міста. За його уявленнями, територія Поворскля наприці І тис. н. е. вже була заселена слов'янськими племенами – сіверянами (він називає їх «суличами»), що прийшли на береги порубіжної зі степом ріки з узбережжя Дунаю [1, с. 7].

Дослідник пише й про збройні сутички останніх із хозарами, печенігами, давньоруського населення – з половцями, а разом із тим, залишається впевненим щодо існування слов'яно-руського поселення Лтави–Полтави, починаючи з Х–ХІ ст. Для підтвердження цього він залучає до аналізу літописну згадку про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича під 1173 роком (правда, без відсутніх тоді хронологічних коректив до тексту літопису, – 1174 рік), де згадується Лтава, і вважає, що історична доля цього поселення на поч. ХІІІ ст. обірвалася у зв'язку із монголо-татарським нашествям [1, с. 7].

В. Є. Бучневич вважав також, що відродження життя на Полтавському поселенні відбулося близько 1430 р. (у наборі монографії помилково подається дата «1530 рік») [1, с. 7–8], коли городище разом із містечком Глинськ на Роменщині було надане у володіння татарському мурзі Лехсаду Мансурксановичу – родоначальнику династії князів Глинських і предку майбутньої московської цариці та матері Івана ІV Грозного – Олени Глинської [1, с. 16–17, 20–23].

Досить важливим для археологічного вивчення території міста є наведені В. Є. Бучневичем дані про місцерозташування оборонних об'єктів Полтавської фортеці ХVІІ–ХVІІІ ст., руйнування решток укріплень при переплануванні губернського центру у 1817 р. за генерал-губернаторства О. Б. Куракіна, опис найголовніших споруд Полтави ХVІІІ ст. [1, с. 17–20].

У газетних статтях та окремому розділі своєї книги [1, с. 18–20; 3] В. Є. Бучневич зберіг відомості про археологічні дослідження на території та в околицях Полтави свого колеги і члена Полтавської вченої архівної комісії І. А. Зарецького (1857–1936) кін. 1880-х — поч. 1890-х рр., які вже були предметом окремого аналізу [1, с. 279–285; 3]. В короткому викладі ці факти досить суттєво доповнюють відомості про археологічну «частину» історії міста та пам'ятки його округи. Так, В. Є. Бучневичем відзначені знахідки кісток викопних тварин в яру біля міського парку (сучасний парк Перемоги) і зуба мамонта «на подвір'ї Орлова на Новому Базарі» [10]. Ним же виявлені окремі давньоруські предмети, в т. ч. кераміка й шиферні пряслиця на Миколаївській гірці, на території Нового міста.

Дослідник зафіксував відомості про знахідку двох поховань-інгумацій зі складу некрополя пізньороменського поселення на подвір'ї будинку Чоботарьова [3, с. 2], біля старого корпусу Полтавського губернського земства, одне з яких було здійснене за салтівським поховальним обрядом, друге — жіноче — типово роменським, зі супроводжуваним інвентарем [10, с. 43]. Датування цих комплексів визначається автором як «не пізніше XII ст.» або X–XI ст. [10, с. 44; 14, с. 57, табл. VIII: 34].

Поряд зі Спаською церквою В. Є. Бучневич відзначає знахідку випадково виявленої мідної візантійської монети римського імператора V ст. н. е. Гонорія [3, с. 2], зразки платіжних засобів якого зрідка трапляються на території Лівобережжя України [9, с. 9–10].

Досить детально краєзнавець описав усі відомі йому факти обстежень полтавських підземель, що склали цікаву й у цілому самостійну розвідку про походження, функціональне призначення та використання цих споруд [1, с. 279–285; 4а]. Автор надав доволі вагомі підтвердження датування останніх XVII–XVIII ст. і пов'язав їх існування та використання з козацькою добою в історії Полтави [1, с. 283, 285].

Отже, член Полтавської вченої архівної комісії, краєзнавець В. Є. Бучневич виявився гідним репрезентантом полтавського краєзнавства кін. XIX — поч. XX ст. Своєю дослідницькою та популяризаторською діяльністю він стимулював археологічне вивчення території міста, публікував окремі факти про знахідки старожитностей та результати пошукових робіт, чим залишив за собою помітне місце в історії археологічного вивчення пам'яток регіональної річкової системи Ворскли, насамперед, її пониззя й території міста Полтави.

Джерела та література

1. **Бучневич В. Е.** Записки о Полтаве и её памятниках / В. Е. Бучневич. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Полтава, 1902. — 449 с.

2. **Бучневич В. Е.** Записки о Полтаве и её памятниках. — Изд. 2-е, испр. и доп. С планом Полтавской битвы и достопримечательностями г. Полтавы / В. Е. Бучневич; репринт. воспроизв. издания 1902 г.; [предисл. В. А. Мокляка]. — Хварьков: Изд-во «Сага», 2008. — 6, 449, 24 с., 44 ил. — (сер.: «Полтавское историческое наследие»).

3. **Бучневич В.** Полтавские подземелья (мины) / В. Бучневич // Полтавские губернские ведомости. – Полтава, 1891. – №№ 54, 55 и 73. – С. 2; То же [зі скороченнями]: Исторический вестник. – СПб., 1891. – Т. LXII. – Октябрь. – Смес. – С. 281–284; скорочено: Киевлянин. – К., 1893. – № 272. – С. 3; передрук: Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – Розділ «Джерела». – С. 151–154.

4. **Бучневич В. О.** Село Жуки, Полтавського повіту / Бучневич В. О.; ЦОДПА; [підг. до друку Супруненко О. Б.]. – Вид. 2-е репр. – Полтава: Археологія, 1996. – 16 с.

4а. **Бучневич В. Є.** Полтавські підземелля / Бучневич В. Є.; ЦОДПА; [підг. до друку та ком. Супруненко О. Б., Коваленко О. В.]. – Полтава: Археологія, 1999. – 16 с.

5. **Бучневич Василь Євстафьевич** // Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912. – С. 144–145.

6. Бучневич Василь Остапович: [некролог] // Записки Полтавського Наукового при Всеукраїнській Академії Наук Товариства. – Полтава, 1928. – Вип. II. – С. XV.

7. До бібліографії В. Є. Бучневича / [укладач В. О. Мокляк] // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 159–160.

8. Інститут Рукопису Центральної наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 540. – Спр. III-3220.

9. **Кропоткин В. В.** Клады византийских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – М.: Наука, 1962. – Вып. Е 4-4. – 64 с., 22 табл.

10. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар: тези доповідей. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 41–47. – Рис. 2.

11. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності Полтавської вченої архівної комісії / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1995. – № 2. – С. 122–129.

12. **Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний. – Мюнхен: вид. УВУ, 1970. – Скрипти, ч. 37. – 2, 138 с.

13. **Ротач П. П.** Бучневич Василь Остапович // Енциклопедія сучасної України: електронна версія [онлайн] / [гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2004. – URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=38401 (дата перегляду: 10.11.2021).

14. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 29–62.

15. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П., авт. передм. Кукоба А. Т.]. – Полтава: Археологія, 1998. – 157 с.

16. Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии (1905–1917): библиографический указатель / [сост. А. Б. Супруненко; отв. ред. В. Н. Жук]; ПКМ; ПОО УООПИК; Гос. архив Полтав. обл. – Полтава: РИО Облстатуправления, 1991. – 52 с.

**Ірина Кулатова, Олександр Супруненко
Василь Бучневич та полтавська археологія**

Резюме

Охарактеризовано внесок полтавського краєзнавця-історика, члена Полтавської вченої архівної комісії Василя Євстафійовича Бучневича (1859 – 1928) в археологічне вивчення міста Полтави й околиць.

Ключові слова: *Бучневич В. Є., Полтава, археологія, краєзнавство, праці.*

***Iryna Kulatova, Oleksandr Suprunenko
Vasyl Buchnevych and Poltava Archaeology***

Summary

Impact of Poltava historian, member of Poltava Scientific Archive Commission Vasyl Yevstafiiiovych Buchnevych (1859 – 1928) in archaeological study of Poltava and its outskirt is characterized.

Keywords: *Buchnevych, Poltava, archaeology, local history, work.*

УДК 902:37.015.31](477.53)

Sergii Canegin

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ПОЛТАВСЬКОГО ЛІЦЕЮ ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА

Про роботу Польової археологічної школи «BARBARICUM», що діє на базі Полтавського ліцею імені А. С. Макаренка.

Ключові слова: *Полтавський ліцей імені А. С. Макаренка, Польова археологічна школа «BARBARICUM», Шишацька археологічна експедиція*

Протягом 2000–2020 рр. учні старших класів та випускники Полтавського обласного наукового ліцею імені А. С. Макаренка (с. Ковалівка Полтавського району) беруть участь в археологічних дослідженнях пам'яток Полтавської області. Зокрема, протягом зазначеного часу роботи велися у Полтавському, Решетилівському, Кобеляцькому, Чутівському, Машівському, Шишацькому (нині колишніх) районах Полтавської області. Їхнім результатом стало виявлення, картографування, зняття планів близько 170-ти нових археологічних пам'яток. Результати цих досліджень введені до наукового обігу шляхом публікацій понад 100 наукових статей у фахових виданнях.

Варто зазначити, що в позапольовий сезон учні займалися камеральною обробкою археологічних матеріалів. Отримані дані лягли в основу 23 учнівських робіт (14 призових місць – на обласному та 7 – на всеукраїнському рівнях). Діти брали участь у 7 наукових конференціях, їхні набутки опубліковані в численних збірниках наукових статей.

З 2009 року учні та випускники Полтавського обласного наукового ліцею імені А. С. Макаренка щоліта проводять дослідження в Шишацькій археологічній експедиції Інституту археології Національної академії наук України. Її завданням є дослідження могильника черняхівської культури, розташованого поблизу с-ща Шишаки (Полтавська область). Станом на сьогодні у результаті археологічних розкопок було досліджено близько 1500 кв. м площі пам'ятки, на якій виявлено 151 поховання.

Принагідно зазначимо, що на базі Шишацької археологічної експедиції Інституту археології НАН України діє Польова археологічна школа «BARBARICUM», учасниками якої й є наші учні. Ідея щодо організації літніх польових шкіл для науковців та поціновувачів давньої історії не є новою. Подібні проекти ефективно діють на Полтавщині, зокрема, у Більську та Опішні. Зазвичай археологічні школи функціонують на грандіозних та інформативних пам'ятках, де учнівська молодь має пізнавати прадавні сторінки історії. Тому саме на базі Шишацької археологічної експедиції Інституту археології НАН України й працює Польова археологічна школа «BARBARICUM».

Координаторами та партнерами вищезгаданого проекту виступають Відділ археології раннях слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України (к. і. н. Роман Рейда), відділ палеогончарства Інституту керамології відділення Інституту народознавства НАН України (к. і. н. Анатолій Гейко), Український інститут національної пам'яті (Максим Майоров), Полтавський науковий ліцей імені А. С. Макаренка (Сергій Сапегін).

Конкретну допомогу організаторам надавали Полтавська обласна рада, адміністрація Полтавського наукового ліцею імені А. С. Макаренка (директор В. І. Шульга) та небайдужі меценати, передусім Н. О. Веревська, А. Гура, А. Капустян. Без них цей проект так би й залишився не втіленою у життя мрією.

Головна мета Польової археологічної школи – ознайомлення учнів із сучасними методами археологічних досліджень. Програма роботи школи включає в себе як польові дослідження, так і теоретичний лекційний блок, присвячений різноманітним проблемам історії та археології, антропології, археологічної методології, пам'яткоохоронної діяльності, підводної археології тощо.

Пріоритетне значення має і навчально-виховний характер школи, він визначає наступні завдання: отримання учнями навичок постановки польового табору, організації його функціонування та життєзабезпечення; вироблення вмій, необхідних для життя в польових умовах (заготівля дров, розпалювання багаття, приготування їжі, підтримання порядку на місці проживання); отримання учнями практичних знань з організації взаємин усередині відносно ізольованого колективу, структурування вільного часу, вироблення навичок взаємодопомоги тощо.

Не менш важливою ціллю школи є донесення до учнів усвідомлення важливості суспільно-історичного та наукового значення збереження і охорони пам'яток історії, археології, культури. Велику роль має осмислення своєї причетності до минувшини народу, нації, держави, що приходить в

процесі практичного дослідження решток пам'яток у землі, під час пошуків відповіді на питання генези тієї чи іншої археологічної культури, племені чи народності. Крім цього, робота в експедиції є унікальним засобом згуртування учнівського колективу, виховання у дітей почуття відповідальності, самостійності, наполегливості в подоланні труднощів. Розкопки прививають любов до історичного минулого України, до краси рідної природи.

Зрештою, ключовим призначенням школи є опанування таїн археологічної науки учасниками, проведення повномасштабних наукових досліджень на теренах Полтавщини, налагодження дієвої співпраці між молодими дослідниками щодо вивчення пам'яток.

Програма роботи школи передбачає різноманітний культурно-розважальний курс: навчально-тематичні екскурсії, на яких слухачі ознайомлюються з експозиціями музеїв, пам'ятками археології, історії, природи Полтавщини, ігри, конкурси, квести та багато інших цікавинок.

Під час роботи школи проводяться заняття у вигляді загальних пояснень щодо місцевості, рельєфу, типу пам'ятки, котра досліджується. Окремі доповіді присвячуються методикам дослідження з теоретичної, польової, експериментальної та підводної археології; методиці написання учнівських наукових робіт з археології. Крім того, частими є заняття, присвячені історії вивчення пам'ятки, регіону і загалом археологічної культури, що досліджується.

Лекції в школі читають знані вітчизняні фахівці. До роботи польової археологічної школи долучаються науковці та музейники Києва, Харкова, Полтави, Лубен, Миргорода, Опішного.

З метою ознайомлення з природою та історико-культурними місцями населеного пункту, біля якого працює експедиція, у рамках школи проводяться різні екскурсії та туристичні походи.

На базі школи проходять презентації, зокрема, ознайомлення з результатами попереднього польового археологічного сезону, краєзнавчих книг, виданих за останні роки; експозиції проєктів Українського інституту національної пам'яті, проведення майстер-класів із експериментальної археології, завдяки яким здійснюється реконструкція чи моделювання окремих технік або технологій минулого на основі попередніх досліджень археологічних джерел (виготовлення металевих, глиняних виробів, реконструкція одягу, спорядження тощо).

Очікуваний результат від реалізації проєкту – збільшення кількості молоді, що має реальні бажання та прагнення вивчати минуле України, популяризація пам'ятки та, звісно, щорічні планові археологічні розвідки та розкопки.

Усі отримані вміння, навички й загалом досвід польового життя можуть бути використані учасниками школи в своїй майбутній діяльності, наприклад, у пошуковій, науково-дослідній, навчальній роботі школи або інших освітніх установ, при організації туристичних походів та екскурсій, а також за можливої участі учнів в археологічних експедиціях.

Польова археологічна школа дає можливість учасникам проявити й розвинути власну ініціативу, робити особисті спостереження і висновки. Окремі заняття передбачають виховання дбайливого ставлення до пам'яток історії та культури та їхнього раціонального використання, ознайомлення із заходами, спрямованими на охорону довкілля.

Насамкінець, хочеться наголосити на тому, що діяльність школи охоплює не лише науковий аспект. Археологічна школа – це дружна родина, де завжди можна знайти підтримку, гарно провести вільний час та пізнати себе.

Sergii Sapiegin

Діяльність Археологічної школи Полтавського ліцею імені

А. С. Макаренка

Резюме

Про роботу Польової археологічної школи «BARBARICUM», що діє на базі Полтавського ліцею імені А. С. Макаренка. Її метою є виховання дбайливого ставлення до пам'яток історії та культури.

Ключові слова: *Полтавський ліцей імені А. С. Макаренка, Польова археологічна школа «BARBARICUM», Шишацька археологічна експедиція*

Serhii Sapiehin

The activities of the Anton Makarenko Poltava Lyceum

Archaeological School

Summary

The article is dedicated to the Field Archaeological School “BARBARICUM” which is based at the Anton Makarenko Poltava Lyceum. Its purpose is to educate the caring attitude to historic and cultural sights.

Keywords: *the Anton Makarenko Poltava Lyceum, the Field Archaeological School “BARBARICUM”, Shyshaky archaeological expedition.*

ПЕРЕБУВАННЯ ВЕЛИКОГО КОРОННОГО ГЕТЬМАНА СТАНІСЛАВА КОНЕЦПОЛЬСЬКОГО НА ПОЛТАВЩИНІ: ДВА ЛИСТИ, НАПИСАНІ В ПОЛТАВІ У 1639 РОЦІ

Про передумови королівського надання права володіння прикордонними маєтностями на Полтавщині родині великого коронного гетьмана Конєцпольського, його військовий похід 1639 р. та перебування в Полтаві.

Ключові слова: Полтавщина, Полтава, фортеця, осадження, слободи, Станіслав Конєцпольський, листування.

До 390-ліття спорудження Полтавської фортеці

У польській та українській історіографії ім'я Станіслава Конєцпольського (1591–1646), воєначальника і державного діяча Речі Посполитої, великого коронного гетьмана (1632–1646), нерідко пов'язують з інтенсивними колонізаційними процесами з осадження нових містечок, слобод і сіл на території України в 1630–1640-х рр., чому сприяло спорудження серед «дикого» степу на берегах річок багатьох фортець. Наприклад, відомий фортифікаційний інженер і картограф Г. Л. де Боплан, який з поч. 1630-х перебував на польській службі, в своїй праці «Опис України» писав про розширення східних кордонів Польського королівства (як частини Речі Посполитої, – прим. авт.) завдяки «доблесті і досвідові великого та незрівнянного Конєцпольського» [3, с. 25]. А Генрик Літвін, сучасний польський історик і дипломат, в назві одного із розділів своєї книги, присвяченому розвитку прикордонних маєтків коронного великого гетьмана С. Конєцпольського, використав слова з панегірика, написаного в 1651 р.: «Він осадженням великих міст Україну прикрасив...» [12, с. 535].

Територія Полтавщини була в ті часи найсхіднішою прикордонною частиною Київського воєводства Речі Посполитої двох народів (федерації Польського королівства і Великого князівства Литовського), яке разом із двома іншими воєводствами – Волинським і Брацлавським – було передане зі складу Литовського Князівства до Польської Корони під час Люблінського унійного сейму 1569 р. Створення сучасної системи розселення осадженням постійних поселень та їх економічне зростання стало можливим завдяки більш ефективному господарюванню магнатів, аніж просто «уходництво», і активізувалося внаслідок спочатку Деулінського перемир'я (1618 р.), а потім продовжилося після Полянського мирного договору (1634 р.) між Річчю Посполитою та Московською державою за результатами Смоленської війни 1632–1634 рр. Придушення військами С. Конєцпольського останнього для 1630-х рр. козацького повстання під проводом полтавського полковника Якова Острянина в 1638 р. покляло початок періоду «золотого спокою»

в Україні, що сприяло просуненню колонізаційних процесів уздовж річки Ворскли за участі як магнатів і державців королівщин, так і «народного елементу», в т. ч. козаків – учасників повстань 1630-х рр. [див.: 2; 7; 10; 11; 12; 17].

Регіональні і місцеві історико-статистичні нариси, довідники та краєзнавча література традиційно пов'язують заснування Полтавської фортеці польним коронним гетьманом Станіславом Жолкевським (1547–1620) у 1608 р. (до речі, тестем згаданого С. Конєцпольського), але, на жаль, жодне з них не наводить посилання на джерела інформації [напр.: 20, с. 735]. Проте, вже через більш ніж двадцять років у 1630 р. Полтава згадується «пустою слободою»: «Є то надання королівське шляхтичу Бартоломею Обалковському, секретарю королівському, за заслуги «слободи пустої, званої Пултава», на р. Ворсклі, над шляхами Муравськими, в воеводстві Київським, з усіма полями, луками, ґрунтами, лісами, озерами, ріками і іншими приналежностями, з правом закладання сіл і містечок і держання до волі королівської, з тим, одначе, що державець не має права в місцевих пуцах і лісах робити поташу, попелу, клепок і всяких виробів лісових, такжв селітри, солі і металів, якби показались, не має права здобувати без осібного дозволу королівського [8].

Археологічними даними також поки що не підтверджено існування у Полтаві культурних нашарувань саме 1-ї третини XVII ст. [див.: 21, 22; 23; 24; 25]. Фортеця і міське поселення на місці старого городища відновлюється десь на поч. 1630-х рр. та існує безперервно по сьогоднішній день. Уже наприкінці 1633 р. в листопаді Полтава з фортецею і цитаделлю згадується у джерелах в ході бойових дій під час Смоленської війни 1632–1634 рр. [10, с. 130]. Про це ми дізнаємось як з листа великого коронного гетьмана С. Конєцпольського королю Владиславу IV [26, с. 204], так і з російських джерел [18, с. 164], єдине що з різними подробицями про події під час облоги Полтави московськими військами.

Тема заселення «пустої слободи» часу Речі Посполитої й етапи безперервного містобудівного розвитку сучасного міста Полтави, як і краю в цілому, цікава для автора, але не є предметом цієї розвідки, тим більш, що заслуговує окремого дослідження. Тим не менше, хотілося б ще навести кілька тез із цього приводу. Підтвердженням вірогідності існування поселення на території сучасної Полтави раніше 1630-х рр. може бути згадка 1585 р. в ході дипломатичного листування між московським царем Федором Іоановичем (1557–1598) і польським королем Стефаном Баторієм (1533–1586), де з боку Московської держави висловлювалися серйозні закиди щодо «грабежів» прикордонних земель «литовськими людьми» з Остра, Любеча та Полтави [18, с. 90]. Проте, як би не було, розвиток системи постійних поселень (спочатку слобод) навколо міста-фортеці Полтави, і належних йому як адміністративному центру Полтавської волості (Полтавському ключу), безумовно припадає на поч. 1630-х рр. Саме такої думки, щодо будівництва Полтавської фортеці у 1630-х рр., притримуються полтавські історики О. Коваленко та В. Шерстюк [див.: 9; 25]. І власне, «старі села» (Патлаївка, Сем'янівка, Петрівка, Гавронці, Кам'янка, Стасівці, Брусія, Жуки, Тахтаулове, Івончинці, Рибці, Гуджули, Шостаки, Супрунівка, Горбанівка, Мильці, Куклинці,

Мачохи, Розсошенці), осаджені навколо фортеці та поблизу вздовж річки Ворскли, про більшість з яких згадують в своїх працях А. Грановський та О. Лазаревський [6; 11], напевно, так само можуть вести історію свого безперервного існування до сьогодні з 1630-х рр. Про декотрі з них є відомості про заселення за часів С. Конецпольського або його намісника Сокольського, а про села Жуки (1636 р.) та Стасі (1637 р.) залишилися згадки в історичних джерелах [див.: 4; 19, с. 480]. Очевидно, що лише найбільші міста-фортеці і слободи того часу, за період 1634–1639 рр., в т. ч. по Ворсклі і Пслу, відображені на рукописній карті «Tabula Geographica Ukrainica» пера інженера й картографа Г. Л. де Боплана. Карта була опублікована в рукописному атласі Фрідріха Гетканта, який зберігається нині у шведському архіві в Стокгольмі [28]. Це й є перше відоме картографічне зображення Полтавської фортеці у 1630-х рр.

Послугуючись статтею о. Ю. Мицика, в якій автор публікує частину малознаної люстрації Черкаського староства, де згадуються чотири слободи (Полтава на р. Ворсклі, Жигмунтів/Устивиця, Велика Багачка і Сари на р. Псел), нібито засновані адміністратором «селітряної держави» Б. Обалковським [15], вбачаємо за можливе уточнити датування цього історичного джерела, що було хронологічно атрибутоване в межах 1631–1633 рр. Через те, що в ньому відсутні повідомлення про події Смоленської війни 1632–1634 рр. та наявні непевні відомості про смерть Обалковського 1631 р. [14], згадку в ньому про новозбудовану «слободу» Полтаву можна віднести все ж таки до часу не пізніше 1631 р. Після Бартоломія Обалковського селітряні промисли разом із належними до них «слободами» опиняються у держанні (1634 р.) Лукаша Жолкевського (1594–1636), переяславського старости з 1629 р., племянника згаданого вище Станіслава Жолкевського [5]. В люстрації Переяславського староства за 1636 рік серед містечок «яким строк слободи ще не вийшов», що належали «адміністрації селітряних добр» у володінні Л. Жолкевського, згадуються Полтава, Жигмунтів (Устивиця), Краснопіл (Вел. Сорочинці), Крупіл і село Чумгак [27, с. 214]. Також в цій люстрації фігурує «нова слобода» – містечко Гадяч з прилеглими до нього «здавна і ново осадженими» слободами Кам'яне, Сари, Рашівка, Лютьєнка, Зіньків, Більськ і Глинське (Гадяцька волость або ж ключ). По смерті 1636 р. Л. Жолкевського, який не мав нащадків, Переяславське і Гадяцьке староства, разом із правом володіння населеними пунктами, що раніше належали до «адміністрації селітряних добр», серед яких були Полтава і Гадяч, переходять (не в останню чергу через родинні відносини) до великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, першою дружиною якого була Катерина Жолкевська, донька С. Жолкевського і двоюрідна сестра Лукаша Жолкевського. Через надстатус «селітряної держави», який не враховував історично закріплені території за староствами, в подальшому, після раптової смерті Станіслава Конецпольського 1646 р., розгорівся черговий конфлікт між Жолкевськими та їх спадкоємцями Конецпольськими з одного боку і Вишневецькими, рід яких здавна тримав Черкаське староство, що завершився захопленням Яремою Вишневецьким Полтави і Гадяча разом з ін. володіннями Конеч-

польських. Проте, в 1647 р. володіння, що їх держали доти Б. Обалковський, Л. Жолкевський і С. Конєцпольський, були надані королем сину великого коронного гетьмана – Олександрю Конєцпольському (1620–1659) [5].

В енциклопедичному довіднику «Полтавщина» міститься стаття про Полтавську фортецю, де зазначено, що в 1640-х рр. під керівництвом великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського фортецю розширили майже вдвічі, включивши до її складу яр Мазурівку (де було додаткове джерело води) і частину плато на південний захід від нього [20, с. 735]. У той же час поширена думка, згідно з якою магнати рідко бували на території східних кордонів Речі Посполитої, крім участі у військових походах, а управляли володіннями через своїх державців-урядників [12, с. 228]. У цьому зв'язку великий інтерес викликає публікація польської авторки Агнешки Беджицької (Agnieszka Biedrzycka), яка опрацювала листування Станіслава Конєцпольського під час його перебування на уряді великого коронного гетьмана в 1632–1648 рр [26]. Звісно, нас цікавила згадка в цій кореспонденції населених місць Полтавщини.

Полтава згадується декілька разів у вже згаданому листі С. Конєцпольського королю Владиславу IV про облогу міста московськими військами в листопаді 1633 р., у подіях під час козацьких повстань 1637–1638 рр. та, власне, два листи були написані самим Конєцпольським у Полтаві, в один день 13 серпня 1639 р. Особливо цікавим для нас є факт написання листів саме з Полтави і пов'язаний він вочевидь з перебуванням гетьмана на Полтавщині в своїх володіннях під час «походу», як він сам зазначає. Листування і коротка згадка про події, описані в листах (відбудова Кодака та битва з татарською ордою на Ворсклі), відомі в історіографії завдяки фундаментальній праці Михайла Грушевського [7, с. 337], проте, здається, детальні відомості залишаються невідомі для більш широкого загалу любителів української історії.

Один із двох листів С. Конєцпольського (№ 404), дуже короткого змісту, був адресований до Петра Гембіцького (1585–1657), на той час великого коронного канцлера (1638–1643) і містив в собі питання зовнішньої політики, хоча цікавий для нас згадкою про наміри гетьмана після Полтави відвідати Гадяч [26, с. 547], інше своє володіння на Лівобережжі. Перший же лист із Полтави до короля Владислава IV (№ 403), який ми публікуємо в українському перекладі в додатку до статті, стосувався перебігу подій під час будівництва «другої» Кодацької фортеці та бою з татарами на Ворсклі під час «походу» великого гетьмана з Кодака до Полтави на початку серпня 1639 р [26, с. 546]. Історія побудови нової фортеці на новому місці на схід від першого Кодака добре висвітлена Віктором і Володимиром Морозами в своїй праці [16]. Нам же, в контексті існування двох історичних районів Полтави «Мазурівки» та «Панянки», вірогідно, ще з часів «панських врядів» (тобто Речі Посполитої), в свою чергу вона цікава згадкою про направлення на фортифікаційні роботи людей із коронних воеводств Речі Посполитої – Мазовії, Підляшшя та Пруссії. Цей факт можна екстраполювати і на будівництво Полтавської фортеці, тим більше що «мазовецький елемент», здається, був присутній у Полтаві весь цей час протягом 1630-х рр. Так, одним із урядни-

ків, що представляв свого пана Б. Обалковського, був шляхетний Стефан Лонцький [15], вірогідно, походженням із Мазовії (Лонцьк, пол. Łąck) або Пруссії [13], можливо, як і Обалковський. Сам Лукаш Жолкевський, будівничий Гадяцької фортеці [7, с. 257], як писав Бартош Папроцький у своєму гербовнику, мав предків, «які вийшли з Мазовії у Белзьке воєводство». В недалекому майбутньому припущення про «мазовецьке» походження декого з сучасних жителів Полтавщини, можливо, отримають і генографічне підтвердження, але це вже тема для інших досліджень.

На завершення, хотілось ще зазначити про маршрут і тривалість «походу» С. Конєцпольського на Полтавщину. Про це можна зробити висновок, проаналізувавши вже згадане листування гетьмана за 1639 р. [26]. Розпочався похід для Конєцпольського орієнтовно в травні-червні з території сучасних Львівської і Тернопільської областей (маєтки Конєцпольського Броди і Микулинці). З роботи авторів «Зведення другого Кодака» [16] дізнаємось, що збір військ для походу призначили на 27 червня під Каневом. У липні 1639 р. гетьман вже стояв обозом над р. Тясмин біля міста Крилів. До річч, поруч з Криловим біля Чигирини знаходився маєток Конєцпольського Суботів, що належав до Мліївської волості землеволодінь Конєцпольських у Київському воєводстві. Далі, 11 липня великий коронний гетьман та супроводжуючі його війська прибули до Кодацького порогу, де він перебував на будівництві Кодацької фортеці, звідки 3 серпня вирушив до Полтави. Останні два листи протягом цього походу С. Конєцпольський пише 13 серпня з Полтави, при цьому маючи намір ще відвідати й Гадяч. А вже через два тижні «довгого і далекого переходу без відпочинку» в кінці серпня – на початку вересня 1639 р. гетьман вже пише чергові листи великому коронному канцлеру П. Гембіцькому та 19 вересня королю Владиславу IV із свого володіння Микулинці (суч. Тернопільська обл.). Як бачимо, протягом двох місяців (липень-серпень) гетьман у майже 50-річному віці «кінно і оружно» двічі перетнув ледь не всю територію сучасної України, при цьому в поході чітко дотримуючись маршруту через свої «українські» володіння, як правобережної, так і лівобережної латифундій. Чи були інші походи С. Конєцпольського територією Полтавщини, під час яких існувала можливість керувати розширенням Полтавської фортеці, якщо це відносити до військових справ, а не приватних, то наразі авторів невідомо, принаймні, згадок про це в кореспонденції великого коронного гетьмана протягом 1632–1646 рр. не знаходимо. Принагідно нагадаємо, що на протяжні 1637–1647 рр., державцею Полтави від імені Конєцпольських (весь період їхнього володіння містом) був шляхтич пан Адам Сокольський [1, с. 108; 26, с. 450].

Отже, для широкого загалу в перекладі українською мовою публікується в повному обсязі лист з Полтави великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського до короля Владислава IV від 13 серпня 1639 р. Також наводиться копія з оригіналу листа старопольською мовою за виданням: «Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646, opr. Agnieszka Biedrzycka, Kraków, 2005». За допомогою з перекладом дякую колезі Сергію Малому (м. Київ) та всій генеалогічній спільноті. Перед

публікацією наводимо роз'яснення використаних скорочень і латинських слів, які подаються в публікації без перекладу та розкриття, а також тогочасних урядів (посад), застарілих і вже маловживаних слів.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собран. и издан. Археограф. комис.: Т. 3: 1638-1657 / [под ред. Н. Костомарова]. – Спб., 1861 – 772 с.
2. **Білоусько О. А., Мокляк В. О.** Нова історія Полтавщини (др. пол. XVI – др. пол. XVIII ст.): Пробн. підруч. для 8 кл. загал. школи. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.
3. **Боплан Г. Л. де.** Опис України / Г. Л. Боплан; пер. с фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисяк; передм.: Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія; [редкол.: В. А. Смолій та ін.]; АН УРСР, Археогр. комис., Ін-т історії, Ін-т суспільн. наук, Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. – К.: Наукова думка, 1990. – 254 с.
4. **Бучневич В. Е.** Село Жуки, Полтавського повіту / Бучневич В. Е. // Труды ПУАК. – Полтава, 1916. – Вып. 14. – С. 31–43.
5. **Вирський Д.** Кременчук: початок історії (1571–1648). / Д. Вирський // Краєзнавство. – К., 2011. – № 4. – С. 53–84.
6. **Грановский А.** Полтавская епархия в ея прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (истор.-стат. опыт) / Аф. Грановский. – Полтава: Типо-Литография М. Л. Старожицко, 1901. – Вып. I. – 418 с.
7. **Грушевський М. С.** Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1995. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 8: Роки 1626–1650. – 856 с.
8. **Грушевський М. С.** Слобода Полтава в 1630 р. / М. Грушевський // Твори у 50-ти томах. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5. – С. 141–142.
9. **Коваленко О.** Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII – початку XIX ст. / О. Коваленко // Краєзнавство. – К., 2009. – № 3–4. – С. 62–73.
10. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський; НУ «Острозька академія». – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
11. **Лазаревский А.** Полтавщина в XVII веке / А. Лазаревский // Киевская старина. – К., 1891. – № 9. – С. 357–374.
12. **Літвін Г.** З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1649) / Г. Літвін; пер. з польськ. Лесі Лисенко. – К.: Дух і літера, 2016. – 616 с.
13. **Лонцький, Еліяш Ян** // URL. – https://uk.wikipedia.org/wiki/Еліяш_Ян_Лонцький
14. Миргород і Миргородщина [Електронний ресурс]. Сайт з історії Миргородщини // URL. – http://slavia.do.am/index/z_istoriji_mirgoroda/0-92
15. **Мицик Ю.** Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років / о. Ю. Мицик // Краєзнавство. – К., 2009. – № 3–4. – С. 43–53.
16. **Мороз Вік., Мороз Вол.** Зведення другого Кодака / Вік. Мороз, Вол. Мороз // Археологія & Фортифікація України: зб. мат-лів VI Міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 251–259.
17. **Падалка Л.** Прошлое Полтавской территории и ея заселение: исследование и материалы с картами / Л. В. Падалка. – Полтава: Т-во Печ. Дела, 1914. – 240 с.
18. **Папков А. И.** Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века) / А. И. Папков; [науч. ред. А. Л. Хоррошкевич]. – Белгород: Константа, 2004. – 352 с.

19. Полтавська міська книга (1668–1740) / [упорядник В. Ринсевич]. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 664 с.

20. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: Українська Енциклопедія, 1992. – 1024 с.

21. **Пуголовок Ю. О., Калашник Є. С.** Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Ю. О. Пуголовок, Є. С. Калашник / [відп. ред. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – 132 с.

22. **Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.** Дослідження літописної Лтави: Іванова Гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина перша. – 180 с.

23. **Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.** Дослідження літописної Лтави: Іванова Гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина друга. – 192 с.

24. **Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.** Дослідження передмість Полтавської фортеці / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – 128 с.

25. **Шерстюк В.** Вік Полтави: 1119, 844 чи «приблизно 388–385»? [Електронний ресурс]. Ресурс ЗМІСТ, 2018 // URL. – <https://zmist.pl.ua/blogs/vik-poltavi-1119-844-chi-priblizno-388385>

26. **Biedrzycka A.** Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646 / [opracowała Agnieszka Biedrzycka]. – Kraków: Towarzystwo Naukowe «Societas Vistulana», 2005. – 775 s.

27. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku, wydał Aleksander Walerian Jabłonowski // Źródła dziejowe. – Tom V. – Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff, 1877.

28. Tabula Geographica Ukrainka. Handritade Kartverk. – Band 28: Topographica practica (Getkant), SE/KrA/0414/0028/0015 (1634-1639), bildid: K0024437_00001. // URL. – https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0024437_00001

ДОДАТОК

Переклад листа

403. Станіслав Конєпольський до Владислава IV, Полтава, 13 серпня 1639 р.

Повідомляю В.М.т.т.Р., що форт той дніпровський на кілька ліктів по колу до гори піднявши в доброму до оборони стані залишив для подальшого завершення J.М.Р. брацлавському воеводі з військом W.К.М. та двома полками запорізьких козаків, а сам повернувся 3 серпня з Кодаку. Зі мною повернулися J.М.Р. підчаший коронний та J.М.Р. стражник зі своїми людьми, люди князя J.М.Р. конюшого і J.М.Р. воеводи чернігівського, бо в цій пустці для них не залишилося їжі. І коли ми мали вже попрощатися один з одним, шкідуючи що пройшовши довгий шлях так глибоко в степах за порогами шукаючи поганих, okazія нам не дозволяла прислужитися W.К.М.Р.т.т., доки мої слуги, які влаштували мені перевіз через Дніпро біля гирла Ворскли, не повідомили, що через Ворскло кілька тисяч татар пішло у володіння W.К.М. Тому я охочише поспішив до переправи, а тих Ich.М.М., з якими я мав роз'їхатись, охотних взяв у компанію. Дуже сильний вітер ускладнював мені переправу і тому я вирішив не йти за ними слідом, але тут на їхніх переправах через Ворсклу, починаючи з п'ятниці до понеділка зачекати. У понеділок перед полуднем вони з'явилися прямо перед нами швидко скачучи, бо у одного загону тієї самої ночі мої українські слуги відбили весь полон і вивели їх прямо на нас, але fortuito козачка якогось в степу спіймавши, про нас довідавшись одразу од

тих переправ, які вони мали пройти, і на яких ми їх пильнували, кинулись у сторону, після чого нам також довелося пустити в погоню наших коней на дві великі милі, гонячи їх так срамотно, що вони і обернутися не хотіли, і пройшовши броди, звикли переправи, в такі луки, ліса, болота пішли, що навряд чи вовк чи лисиця, колись там ходили. Покинули вони весь полон, ясир і своїх навіть власних бахматів залишили. Один старшина на ім'я Каракай-ага був убитий, а їх було три старших, і до цього дня хлопи їм по болотах шії рубали. Полонені стверджують, що йшли сюди без відома ханського, тому що вони його не слухають, тому що всі погайці; вони також кажуть, що калга-султан та частина війська пішли під Озов і додають, що хан наказав вирубати вестрід Кантимірів до п'ятдесяти мурз, як старих, так і молодих. То тоді повідомивши W.K.M.P.m.m. і будь-яке наше служіння поклавши до ніг величності W.K.M.P.m.m. відаюся у вірному підданстві і т.д.

Оригінал листа старописьменною

403. Stanisław Koniecpolski do Władysława IV, Połtawa 13 VIII 1639

Oznajmuję W.M.m.m.P., zem fortu tego dniewrowego na kilka łokci w okrąg do góry podniósłszy i w dobrej go obronie, porządek, ostawiwszy jeszcze przy nim dla dalszego dokończenia J.M.P. wojewodzica braclawskiego z wojskiem W.K.M. i ze dwiema pułkami Kozaków Zaporoskich, samem powrócił 3 augusti z Kudaku. Powrócił ze mną i J.M.P. podczasu koronny i J.M.P. strażnik z ludźmi swemi, ludzie księcia J.M.P. koniuszego, J.M.P. wojewody czernihowskiego, bo im już było żywności na tej pustyni nie stało. I gdyśmy się mieli już z sobą żegnać żałując, że tak wiele szlaków przeszedłszy i tak głęboko w polach za porohami tego pogaństwa szukając, a okazują nam do przysługi W.K.M.P.m.m. nie podała, aż słudzy moi, którzy mi przewozy przez Dniepr na uściu Worzkiа sposabiali, dali znać, że tymże місцем przez Worskło kilka tysięcy Tatarów w państwa W.K.M. poszło. Zaczym tymem ochotniej do przeprawy pospieszył i tych Ich.M.M., z któremim się miał rozjeżdzać, ochotnych w kompanią zaciągnął. Wiatry bardzo wielkie trudniły mi poniekąd przeprawę i dlatego jakom był umyślił nie przyszło mi w szlak za niemi iść, ale tu na ich przeprawach nad Worskłem poczawszy od piątku aż do понедіатку czekać. W понедіатек przed полуднием ukazali się nam prosto do нас і спieszно идąc, bo jednemu zagonowi теже нocy слудзы moi tu украини wszystek plon byli odbieli і prosto by byli na нас przyszli, ale fortuito Kozaczka jakiegoś w polu на jagodach pojмаwшы o нас się sprawili і zaraz od tych przepraw, któreды przechodzić mieli, на którychem ich pilnowал, w bok się rzucili, за któremi і нам przyszło wypuścić koniom wielkie dwie mile goniąc, ale так sromotnie uciekali, że się żadnym sposobem obracać nie chcieli і minąwszy brody, звычайке przeprawy, w takie tuhy, lasy, błота poszli, że ledwie wilk albo lis kiedy там ходил. Porzucili wszystek plon, jasyr і swoich nawet własnych bachmatów siela ostawili. Zabity jest jeden starszy на ім'я Karakaj aga, бо ich было trzej starszych і до dzisiejszego dnia хлопи im по błотaх szyје ucinają. Więźniowie dostani to twierdzą, że bez wiadomości chańskiej tu ходzili, gdyż go nie слухајą, ponieważ wszыtkо Nahajcy byli; to też twierdzą, że soltan kalga z częścią wojska pod Ozów poszedł і to przydają, że wszыstek ród Kantymirów до pięćдзiesiąт murzów і starych, і młodych chan wyścинаć kazał. To tedy W.K.M.P.m.m. oznajmившы і tę jakąkolwiek usługę naszą pod nogi majestatu W.K.M.P.m.m. oddawшы przy wiernym poddaństwie etc.

Скорочення та маловживані слова

Ich.M.M. – Їх Мосцивости, Їх Милости

J.M.P. – Його Милість Пан

W.K.M. – Ваша Королівська Милість

W.M.m.m.P. – Ваша Милість, мій милостивий Пан

W.K.M.P.m.m. – Ваша Королівська Милість, Пан мій милостивий

Ага – титул воєначальника в тюркських державах

Бахмати – порода коней, якими користувалися татари
Воевода – найвищий уряд державної адміністрації у воеводствах Речі Посполитої
Конюший великий коронний – придворний чин і посада в Королівстві Польському, який
дбав про конюшні короля, уряд з часом став чисто титулярним
Калга-султан – перша посадова особа після хана в ієрархії Кримського ханства
Кантеміри – відомий ногайський бейський (княжий) рід
Лікоть – міра довжини, що дорівнювала 556 мм або 55 см
Мурза – аристократичний титул в тюркських державах
Ногайці – тюркський народ, частково увійшли у васальну залежність від
Кримського ханства, сформували Білгородську, Єдичкульську, Єдисанську та
Джамбуїлуцьку орди
Озов – турецька фортеця Азов в гирлі р. Дону, з 1637 по 1642 рр. перебувала під
контролем донських і запорізьких козаків, потім знову перейшла до турків
Підचाший великий коронний – уряд дворський в Королівстві Польському, до
компетенції належало завідування напоями під час свят королівського двору,
з часом став титулярним
Поганий – той, хто не сповідує християнської віри, нехристиянин
Стражник великий коронний – військовий уряд в Королівстві Польському, який по
значимості поступався лише урядам гетьмана коронного і польного
Fortuito (лат.) – випадок, випадково

Олександр Панков

Перебування великого коронного гетьмана Станіслава Конецьпольського на Полтавщині: два листи, написані в Полтаві у 1639 році

Резюме

Розглядаються передумови королівського надання права володіння прикордонними маєтностями на Полтавщині родині великого коронного гетьмана Конецьпольського в часи активізації колонізаційних процесів в 1-й пол. XVII ст. у Київському воеводстві на сході Речі Посполитої. Описується один із військових походів гетьмана в 1639 році, під час якого він перебував у місті Полтаві. Публікується переклад листа Конецьпольського до короля з Полтави.

Ключові слова: *Полтавщина, Полтава, фортеця, осадження, слободи, Конецьпольський, листування.*

Oleksandr Pankov

Stay of the Grand Crown Hetman Stanislaw Koniecpolski in Poltava Region: Two letters written in Poltava in 1639

Summary

The article considers the preconditions for the royal granting of the right to own border estates in Poltava Region to the family of the great crown hetman Koniecpolski during the intensification of colonization processes in the first half of the 17th c. in Kyiv Voivodeship in the east of the Polish-Lithuanian Commonwealth and describes one of the military campaigns of the hetman in 1639, during which he was in the city of Poltava. The appendix publishes a translation of Koniecpolski's letter to the king from Poltava.

Keywords: *Poltava Region, Poltava, fortress, settlement, sloboda, Koniecpolski, correspondence.*

НОВОСАНЖАРСЬКА СОТНЯ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ

Розглядається історія Новосанжарської сотні. Особлива увага звертається на початковий етап її існування, питання хто був її першим сотником, наводиться список сотників.

Ключові слова: Новосанжарська сотня, Полтавський полк, сотник, слобідка, Нові Санжари, полковник, старшинські групи, гетьман, Юрій Немирич.

Новосанжарська сотня Полтавського полку – одна із найстаріших його сотень. Існують різні версії, щодо її створення. Я. Дашкевич та В. Заруба подають 1660 р. [10, с. 179], В. В. Кривошея засвідчує факт існування новосанжарського сотника 24 квітня 1658 р. [15, с. 60]. Однак той же В. Кривошея позначає факт існування осавула у 1654 р. [14, с. 192; 15, с. 62]. Але цю посаду в січні – лютому 1654 р. не фіксує «Роспись Полтавского полку, что в котором городе и местечке и слободке начальных людей и козаков и мещан по имянным росписям и по сказкам ... Слободки Новых Санжар: отаман, писарь, войта» [17, с. 217]. Хоча, вже 2 березня 1654 р. Санжари значаться як місто [3, с. 365]. Найвірогідніше, сотенним центром вони стали у період між 1654 і початком 1658 рр. 6 березня 1658 р. у статейному списку московського піддячого Фірса Байбакова вже згадуються серед шести інших сотенних центрів – Кременчука, Кишеньки, Кобеляк, Біликів та Переволочни [5, стб. 31].

Першу згадку про сотників у цих містах автору вдалося знайти лише у квітні 1658 р. [5, стб. 31]. У статтях, направлених до царя під час повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря проти гетьмана Івана Виговського, у 5 статті уже в який раз зафіксовано, що І. Виговський віддав лютору (лютеранину – В.М.) Юрію Немиричу «города черкаские царские Кременчук, Переволочню, Кишеньку, Кобіляк, Беликов, Санжаров», а далі називається цікавий факт, що Ю. Немирич «и от себя сам сотников над конными черкасы и над пешими тот лютор поставил» [5, стб. 44], а далі ще один факт, що ніколи не звертав на себе уваги «а войска запорожского слушать не велел» [5, стб. 44]. Отже, беручи до уваги вказаний документ та враховуючи те, що І. Виговський підтвердив право власності Ю. Немиричу на його ж старі володіння 1658 р., можемо стверджувати, що перший новосанжарський сотник був призначений, а не вибраний, власником довколишніх земель, сподвижником гетьмана Івана Виговського, автором тексту Гадяцького договору Юрієм Немиричем і не підпорядковувався канцелярії та керівництву Полтавського полку, до відомства якого він очевидно був переданий лише після розгрому повстання М. Пушкаря. Маємо лише факт, що в листі полтавського полковника Кирика Пушкаренка до царя Олексія Михайловича згадується Новосанжарський сотник Яків Андрійович (Яцко Ондреев)

Дурицький. І це вже був другий новосанжарський сотник, а першим, призначеним Ю. Немиричем сотником, найвірогідніше, виявився згадуваний В. В. Кривошеєю під 24 квітня 1658 р. Іван Черномаз [15, с. 60, с. 192].

Стосовно політичного вибору обох із них, то можемо з упевненістю вважати, що призначений Ю. Немиричем Іван Черномаз орієнтувався на політичний вибір свого сюзерена Ю. Немирича, який був направлений на підтримку політики гетьмана І. Виговського, спрямованої на здобуття Україною незалежності. Яків Дурицький, однозначно, був прихильником клану Пушкарів та орієнтувався на Москву, звісно підтримував промосковську політику керівництва Полтавського полку. Це вже видно з того, як він називає себе на московський манір – не Яків, а принизливо Яцко, просить собі у царя охоронну грамоту від гетьмана Івана Виговського. Зміщення І. Черномаза з посади новосанжарського сотника очевидно відбулося у період між серединою травня і початком грудня 1658 р., бо уже 12 грудня 1658 р. І. Виговський змушений був брати містечко Нові Санжари штурмом [4, с. 285]. Відомо, що Я. Дурицький уцілів під час цього погрому і невдовзі, після втрати І. Виговським впливу на Полтавський полк, знову зайняв посаду новосанжарського сотника, на якій він значився 15 квітня 1659 р. [15, с. 60].

Після того, як у 1659 р. зусиллями Москви було позбавлено булави гетьмана Івана Виговського й обрано на його місце Юрія Хмельницького, різко загострилася не лише зовнішньополітична, а й внутрішньополітична ситуація в Україні. Розпочалася активна внутрішня боротьба між різними старшинськими групами. Врешті, восени 1660 р., в силу різних обставин Ю. Хмельницький підписав із польським урядом угоду, згідно з якою Україна переходила під владу Польщі на умовах урізаного Гадяцького договору. Однак, частина старшини все ж залишалася вірною Москві. Ключовою фігурою в цьому протистоянні став переяславський полковник Яким Сомко, якого підтримувала у змаганні за гетьманську булаву частина полків.

На початку 1661 р. Новосанжарська сотня у складі Полтавського полку підтримала Ю. Хмельницького, але уже в березні того ж року, разом із усім Полтавським полком, перейшла на сторону Я. Сомка [13, с. 231]. Маємо свідчення воеводи Ромодановського про те, що станом на 16 червня 1661 р. Нові Санжари разом із іншими містами Полтавського полку піддалися цареві [22, с. 191]. У цих умовах розгорнулася боротьба за булаву між Юрієм Хмельницьким, Яковом Сомком та ніжинським полковником Василем Золотаренком. Маючи на меті утримати від підпорядкування Польщі лівобережних жителів Чигиринського полку, Я. Сомко видав універсал, яким оголосив створення нового Кременчуцького полку в складі Багачанської (Великобагачанської), Балаклійської, Білоцерківської, Бірківської, Вереміївської, Говтвянської, Городищенської, Жовнинської, Кишеньківської, Кобеляцької, Лукімської, Максимівської, Манжеліївської, Омельницької, Остап'євської, Переволочанської, Потоцької, Устивицької та Чигирин-Дібровської сотень. До складу новоствореного Кременчуцького полку ввійшла і Новосанжар-

ська сотня Полтавського полку, де вона знаходиться аж до його ліквідації у 1663 р.

У 1660-х рр. сотня, її жителі та сотенна старшина досить часто згадуються в активних книгах Полтавського городового уряду з приводу розгляду різних спірних господарських питань, як-то про підтоплення білицькими млинарями новосанжарських млинів [2, с. 29–30] чи кражу волів [1, с. 148], або ж у зв'язку зі спором про сіножаті в долині р. Кустолове, де новосанжарські козаки зробили межу, чим порушили права козаків Старосанжарської сотні [2, с. 53–55].

Усе це відбувається на фоні боротьби між різними старшинськими групами – прихильниками московської орієнтації та старшиною, спрямованою на здобуття незалежності Україною. В березні 1669 р. Новосанжарська сотня разом із усім Полтавським полком визнала владу Петра Дорошенка. Боярин Нащокін серед захоплених Дорошенком містечок називає і Нові Санжари [12, с. 10]. А в квітні 1672 р. у більшості містечок Полтавського полку «жесток свирепствовали «загоны» запорожского кошевого атамана Серка и мурзы Белгородской орды, расположившиися станом в окрестностях Нового Санжарова. Грабежи и убийства по всем окрестным местам возле Санжарова». Ці загоны, за свідченням очевидця, робили нечувані звірства [6, с. 8].

Згадується Новосанжарська сотня і в травні 1672 р. серед сотень, що брали участь у виборах на гетьманство Івана Самойловича [17, с. 223]. Станом на 6 березня 1669 р. влада гетьмана Дем'яна Многогрішного розповсюджувалася лише на території Переяславського, Прилуцького, Київського, Ніжинського та Стародубського полків, основні ж полки Лівобережжя – Полтавський, Миргородський, Лубенський та Гадяцький визнавали владу Петра Дорошенка.

Під час Північної війни 23 квітня 1709 р. російські загоны здійснили напад на околиці Нових Санжар, але змушені були відступити, підпаливши передмістя. У серпні з Нових і Старих Санжар та околиць сіл до шведського війська місцеві козаки «привозили хліб, пиво, брагу, медовину та іншу потраву». Загалом самі Санжари та їх околиці вже з травня слугували продовольчою базою для шведського війська, про що повідомляв гетьмана І. Скоропадського Г. І. Головкін з обозу з-під Полтави: «...неприятель ныне при Полтаве имеет в хлебе и в скотине довольство от двух толко Санжаров, понеже изо многих сел и деревень от жителей свезено в те места» [8, с. 876–875].

Уже після поразки під Полтавою Нові Санжари стали метою першого етапу відступу з-під Полтави, де шведська армія повинна була б зупинитися на ніч. Сюди, з 28 червня зі Старих Санжар вирушили шведська артилерія та підводи з казною і військом, куди вони мали прибути опівночі з 28 на 29 червня, а солдати – на світанку. Король прибув дещо раніше війська – перед світанком. Карлу XII зробили перев'язку і після недовгого сну він зі свитою вирушив далі, а слідом за ним і артилерія рушила у напрямку Біликів. Відступ був такий поспішний, що частина возів виявилася залишеною в містечку [9, с. 280].

На початку 1737 р. територія Новосанжарської сотні зазнала спустошливого набігу татар, які «не пощадили и санжаровских храмов божиих» [17, с. 224]. А в 1738 р. Нові Санжари були надані грузинським князям і дворянам

[20, арк. 2]. Так, відомо, що в 1743 р. указами Генеральної військової канцелярії у Нових Санжарах були відведені князем Єлисею Кобилу та Дмитру Шалікову по 30, Єгору Рабкову та Миколі Рабкову по 10 дворів, дворянам Ютію, Єгору і Борису Павліковим, Спиридону Рєвазову, Єгору Ігнат'єву, Дмитру Рєвазову та Христофору Шахандарєву – по 10 і Шкоширану Гоблову – по 6 дворів [19, с. 396].

Є цікавий факт стосовно одного з козаків Новосанжарської сотні, датований 7–10 червня 1752 р. Він стосується покарання різками козака сотні Івана Лєпського у зв'язку з його донесенням на генеральну і полкову старшину за хабарництво [21, спр. 4316]. Згідно ревізії 1753 р. сотенне містечко належало до вільних військових маєтностей [18, арк. 25].

Ліквідована Новосанжарська сотня в 1764 р., у зв'язку із включенням території до складу Новоросійської губернії [11, с. 337]. Згадується в реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Нові Санжари (тепер смт і центр ОТГ Полтавського району Полтавської обл.).

1781 р. сотенну фортецю оглядав В. Зуєв, за описом якого «Сенжаровская крепость... представляет собою слободу, стоит между рек Ворсклы и Полужерья... Строеие в ней разсеянное, ...в ней пять церквей и подле устья реки Полужерья земляная крепостца с высоким валом и рвом» [11, с. 210]. Залишки укріпленя було ліквідовано на початку ХХ ст. Знаходилися вони на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскли. Одні з воріт розташовувалися на розі сучасних вулиць Центральної та Незалежності, які фактично обмежували фортечну територію. Центральний в'їзд, очевидно, був у верхній частині городища – Замку, від Старополтавської дороги. Частина Замку зруйнована яром і кар'єром колишнього цегельного заводу. Збережена частина зайнята приватною забудовою.

Сотники: Іван Черномаз (24 квітня 1658), Яків Дурицький (12 грудня 1658 – 15 квітня 1659), Григорій Зарудний (жовтень 1658 – 10 червня 1659), Сергій Семененко (1665 – 25 липня 1670), Іван Труш (травень 1672 – 1676), Федір Гарячий (травень 1680), Яків Мелещенко (1680), Федір Гарячий (19 травня 1680), Кіндрат Федянович (липень – листопад 1682), Григорій Іванович (березень 1684 – наказний), Ничипір Мазан (травень 1690 – наказний), Матвій Семененко (травень 1693), Степан Бутенко (вересень 1694, вересень 1694 – наказний), Екглєр (січень 1696), Максим Плічник (1696), Осип Бич (Биченко) (січень 1696), Роман Якович (Яковенко) (1700 – 1709), Яків Мелещенко (1709 – раніше 9 липня 1710), Василь Лісняк (червень 1710 – наказний), Матвій Буцький (24 жовтня 1710 – вересень 1714), Яків Куц (20 травня 1715), Павло Михайлович Жданович (1715 – 1725), Яків Цесарський (жовтень 1716 – наказний), Василь Шпак Іван (1718, 6 березня 1720 – наказний), Іван Куц (1 серпня 1718 – наказний), Іван Кириченко (20 жовтня 1720 – наказний), Василь Михайлович Жданович (1718, 1721 – наказний), Андрій Луценко (22 червня 1724 – наказний), Григорій Йосипович Бич (1725/1726 – наказний, 25 січня 1727 – 1729 – повний), Дмитро Іванович Левенець (5 січня 1729 – 1738), Кирило Руденко (1737 – наказний), Яків Дігтяр (1738 – наказ-

ний), Григорій Опанасович Тимченко (1739 – наказний, 1739 – 1748 – повний), Федір Субота (1740 – наказний), Афанасьєв (1740), Петро Іванович Сулима (1748 – 1756), Ілля Парфенович Ольховський (Волховський) (1756 – 1757), Федір Іванович Ситенський (1757), Андрій Васильович Магденко (9 травня 1757 – 23 березня 1769).

Джерела та література

1. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. I: Справы поточные 1664 – 1671 годов / [ред и примеч. В. Л. Модзалевского]. – Чернигов: Типогр. Губ. Земства, 1912. – 4, 216, 20 с.

2. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. II: Справы вечистые 1664 – 1671 годов / [ред и примеч. В. Л. Модзалевского]. – Чернигов: Типогр. Губ. Земства, 1912. – 116, 16 с.

3. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею Наук. Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 / [под. ред. Н. А. Попова]. – СПб.: Типогр. Имп. АН, 1894. – XLV, 774 с.

4. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммисиею. Т. 7: 1657–1663, 1668–1669. – СПб.: Типогр. В. В. Пратц, 1872. – VI, 10, 398 стб.

5. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммисиею. Т. 15. – СПб.: Типогр. А. Катанского и Ко, 1892. – X, 6 с., 462 стб., 25 с.

6. **Бучневич В. Е.** Местечко Решетилровка, Полтавского уезда / В. Е. Бучневич // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / [издано под ред. действ. членов Комиссии И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева и Л. В. Падалки]. – Полтава: Электрич. типогр. Г. И. Маркевича, 1917. – 168, 104 с. – С. 1–55.

7. **Дашкевич Я.** Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні / Ярослав Дашкевич // Памятки України. – К., 1990. – № 3. – С. 19.

8. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упорядник С. Павленко]. – 2-е вид. – К.: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 1144 с.

9. **Енглунд П.** Полтава. Розповідь про загибель однієї армії / Пітер Енглунд / [перекл. зі швед. О. Сенюк, О. Буценко]. – Харків: Фоліо, Шведський ін-т (Стокгольм), 2009. – 348 с.: іл.

10. **Заруба В. М.** Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: АУРА, 2007. – 380 с.: іл.

11. **Зуєв В. Ф.** Путешественныя записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. Репринтное издание / В. Ф. Зуев / [подгот текста, вступ. статья и ком. М. Э. Кавуна]. – Днепропетровск: Герда, 2011. – XVIII, 394 с., ил., карт.

12. **И. К. Ст.** Исторический очерк Полтавской губернии / И. К. Ст. // Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии / [сост. под. ред. Секретаря Полтавск. Губернск. Статистич. Комитета Д. А. Трощинского]. – Полтава Типо-литогр Л. Фришберга, 1887. – VI, 206, 46, 48, 82 с., 2 л. ил., 2 л. карт., 8 л. нenum. – С. 1–46.

13. **Костомаров Н.** Гетманство Юрия Хмельницкого / Н. Костомаров // Исторические монографии и исследования. – СПб.: Типогр. А. Траншеля, 1872. – Т. 12. – 464 с. – С. 153–306.

14. **Кривошея В. В.** Українська козацька старшина. Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. – 2-е вид., уточн., доповн. і виправл. – К.: СтилоС, 2005. – 260 с.

15. **Кривошея В. В.** Українське козацтво в національній пам'яті. Полтавський полк. У 2-х тт. – Т. II. – Чернігів: видавець Лозовий В. М., 2014. – 496 с.

16. **Крман Д.** Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 – 1709) / Д. Крман / [перекл. із словацької О. і Г. Булахи; впорядкування й примітки М. Неврлого; вступ. слово І. Дзюби]. – К.: ВЦ «Просвіта»; Вид-во ім. Ольги Теліги, 1999. – 160 с.

17. Матеріали для историко-статистического описания церквей местечка Новые Санжары // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1892. – № 5. – Марта 1. – С. 213–228.

18. Опис вільних маєтностей в полках Лівобережної України згідно з ревізіями 1729, 1738 і 1753 рр. // Центральний Державний історичний архів України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11600. – 27 арк.

19. **Плохинский М. М.** Иноземцы в старой Малороссии / М. М. Плохинский // Труды XII Археологического съезда. – М., 1902. – С. 396.

20. Пропозиції гр. Олександра Рум'янцева про підтвердження службової рівності військових канцеляристів і російських офіцерів у зв'язку з відмовою капітана Глухівського гарнізону Потапова брати участь разом з військовим канцеляристом Максимовим у роздачі підданих у с. Старі і Нові Санжари Полтавського полку грузинським князям і дворянам. 16 грудня 1738 р. // Центральний Державний історичний архів України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6919. – 3 арк.

21. Справа про покарання різками козака Новосанжарської сотні Івана Лепського в зв'язку з його донесенням на генеральну і полкову старшину за хабарництво та ін. // Центральний Державний історичний архів України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4316. – 8 рк.

22. **Яковлева Т.** Руїна Гетьманщин: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 рр.) / Тетяна Яковлева. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 648 с.

Володимир Мокляк

Новосанжарська сотня Полтавського полку

Резюме

Коротко розглядається історія Новосанжарської сотні. Особлива увага звернена на початковий етап її існування. Розглядається питання про те, хто був її першим сотником, наводиться список сотників.

Ключові слова: Новосанжарська сотня, Полтавський полк, сотник, слобідка, Нові Санжари, полковник, старшинські групи, гетьман, Юрій Немирич.

Volodymyr Mokliak

Novi Sanzhary Hundred of Poltava Regiment

Summary

History of Novi Sanzhary Hundred is reviewed briefly. Special attention is paid to the early stage of its existing. Question of the first Hundred Head is risen, list of Hundred Heads is given.

Keywords: Novi Sanzhary Hundred, Poltava Regiment, Hundred Head, slobidka, Novi Sanzhary, colonel, foreman groups, Hetman, Yurii Nemyrych.

СУДОВІ СПРАВИ ПОЛТАВСЬКОГО ГОРОДОВОГО УРЯДУ XVII ст. ЗА УЧАСТЮ ДУХОВНИХ ОСІБ

Про деякі аспекти суспільних відносин на території Полтавського полку за участю представників церкви.

Ключові слова: *Полтавський городовий уряд, писемні джерела, «Справи духовні», монастир.*

Упродовж 2-ї пол. XVII ст. на території Лівобережної Гетьманщини сформувалося власне судочинство, що виникло із судово-правових відносин Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Тогочасна судова система була доволі розгалуженою і включала в себе суди різної юрисдикції. До них належали: козацькі суди вищої та нижчої інстанції (Суд гетьмана, Генеральний військовий суд, полковий, сотенний суди, суд сільського отамана); станові суди (міські – ратушні та магістратські, волосні, панські, шляхетські суди); спеціальні суди (цехові, ярмаркові, мирові, третейські, національні, сусідські, сімейні) [4, с. 285]. До судів спеціальної юрисдикції можна віднести і духовні суди. За А. Пашуком духовні суди в Україні з'явилися у період Національної революції сер. XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. За гетьманства І. Брюховецького 1667 р. була визнана необхідність існування патріаршого, архієрейського, протопопського та інших духовних судів. До компетенції цих судів належали матримоніальні питання (питання шлюбу, сім'ї, подружніх спорів та розлучень і т. ін.), питання віри та моралі, окремих сторін життя єпархії. Однак, далеко не завжди, духовні суди могли вирішити усі питання. Очевидно, що питання матеріального, світського характеру виходили далеко за межі компетенцій духовного суду. Тому в ряді випадків церква змушена була звертатись до судів інших інстанцій [5, с. 47].

З огляду на поставлену проблему дослідження, важливого значення набуває вивчення писемних джерел. З-поміж писемних пам'яток з історії міста Полтави та Полтавського полку XVII ст. на особливу увагу заслуговують «Актові книги Полтавського городового уряду XVII віку». Серед збережених матеріалів судових справ, що розглядалися Полтавським судом упродовж 1664 – 1680 рр. наявні записи, що відображають різні аспекти життя церкви. Поряд із представниками духовенства іншими суб'єктами судово-правових відносин виступають представники різних верств тогочасного українського суспільства, люди різних професій, вікових груп: полтавські міщани, селяни, купці, козаки, військова старшина. На сьогоднішній день коло джерел, які висвітлювали б практику церковних судів, є доволі обмеженим. У силу складних історичних процесів більшість справ втрачена, але й ті окремі записи, на які натрапляємо у «Актових книгах Полтавського го-

родового уряду», свідчать про активну діяльність православної церкви на території Полтавського полку у 2-й пол. XVII ст.

Серед тогочасних джерел можна виділити кілька видів судових справ: документи про купівлю – продаж землі (т. зв. «грунти»), будинків, спадкування, дарування майна; судові позови, що стосувалися заповідянню шкоди майну (підтоплення млинів, крадіжки тощо); фіксування винагороди з боку церкви чи монастиря за виконання певних видів робіт. До «Книг Полтавського городского уряду» вписувались не лише світські, а й суто духовні справи, що свідчать про певний пієтет з боку церкви до органів влади. У них згадуються імена священнослужителів, їх сан, ктитори, назви церков населених пунктів, монастирі тощо. Акти засвідчують наявність у власності церкви значної кількості рухомого і нерухомого майна. Із документів випливає, що монастирські землеволодіння були одними з найпотужніших, а у веденні господарства використовувались сучасні технічні винаходи та досягнення.

Нижче наводимо записи із книг Полтавського городского уряду, що ілюструють суспільні відносини у полковому місті Полтаві за участі представників духовенства та інших верств ранньомодерного українського суспільства.

1. «Запись монастыря Полтавского и Вакулин на крунтованя гребел двох на реці Ворсклу и на Рогозной» від 22 червня 1669 р.

У справі зафіксовано угоду про спільне відновлення старих і закладання нових млинів та гребель. Домовленість уклали: «велелебный...отець Генадый Федорович, ігумень общежителного монастыря Полтавского, и при нем братия, туде-ж и пан Вакула Колосенко, мелникъ ... Пултавский» [2, с. 51]. Угода передбачала не лише спільний догляд, а і розподіл прибутків, що мали ділитися порівну між обома сторонами: «половина, с тых же каменей, з стунъ [ступ], з фолюшов, з валил, зо всего на все от мала и до велика» [2, с. 52]. У тексті угоди згадані різні види виробництва на водяних млинах: переробка зерна, виготовлення сукна («фолюші»), повсті (згадка про «валила»).

2. У наступній справі («Справа духовная»), знаходимо позов проти отця Тимофія, звинуваченого у вчиненні перелюбу з Тетяною, «жоною Педровою Шкрибиною» [1, с. 163]. У випадку, якщо дії, вчинені представниками духовенства, вважались «смертним гріхом», для розгляду справи скликали «суд духовний». Таким чином, священник «Стониколский Безотоснянский» [Свято Миколаївський], постав перед судом, зібраним із 12 священників у будинку отця протопопа Луки. До честі отця Тимофія, звинуваченого у «смертельному гріху» суд духовний його виправдав, перед тим вчинивши на дізнанні «истязаніе великое». Ця ж справа потім переписалась і до книги полтавського городского уряду. У записі наявна згадка про священників та вказані назви церков і населених пунктів. Так, свідками виправдального вироку стали «всечестный отць Лука, протопопа бывший Житомирский и Коростешовский», отець Тихін, намістник Опошлянський. У «суду права духовного» взяли участь: отець Василій Будянський, отець Гавриїл Диканський, отець Стефан Спаський Полтавський, отець Іоан Лютенський, отець

Феодор Лютенський, отець Карп Івончинський, отець Даміан, вікарій, отець Стефан, отець Іоан Жуковський.

3. Ряд справ фіксують звичайні на той час угоди з купівлі-продажу майна, ґрунтів тощо. Прикладом слугує «Запись, поданий от Марі Григориевой Искровни чернцам Мгарским Преображенія Господня, слово в слово переписан, который ся в собі так мієть: ... Марія Григорівна Искровна, обивателька полтавська продала Мгарському монастирю «заставок три на млынъ своїх власних, будучих на річці Вовчку, на греблі в селі Вовчку, с футором, в котором сама мешкала, до которого належит сіножатий три, лісок, з садами, огородами, з двома заемками и зо всіми пожитками до тых ґрунтов...» [2, с. 55]. У справі згадується ігумен Мгарського монастиря Вісаріон, отець монах Серафіон. Під документом серед інших підписів значиться: «Подпись руки: Иосифъ Нацинскій», священник Святомиколаївської церкви у Полтаві [2, с. 56].

4. В одній зі справ 1665 р. знаходимо факт заповідання будинку на користь церкви «Успения Пресвятой Богородици Полтавской» [2, с. 17].

5. 18 грудня 1669 р. Полтавським городовим судом розглядалась справа про викрадення овець, які належали до господарства «монастира Полтавского». Від братії до міського уряду були «зесланные законники з монастира Полтавского отць Евфимий Косінский и отць Сілівестръ» [1, с. 176].

6. Ще один, здавалося б типовий документ, датований 1673 р., про продаж ґрунтів, фіксує кілька важливих моментів. Марко Мельник продав земельні угіддя полтавському міщанину і купцю Стефанові Козельському. Тут же знаходимо зауваження про набуття власності Марком Мельником: «ґрунътъ мой власний...на Олшаной гребля з млинком и вниз гребелки ест на гоней двои засіч... купълением способом от чернцов монастира Польтавского, первей в отца Герасима, а на потом и отца Генадия, игумена Польтавского». У записі є свідчення про зміну настоятелів монастиря. Далі у тексті документу було зроблено важливе уточнення: «досталь мні той ґрунътъ, же-м много праці приложилъ в збудуваню будинковъ на дворци монастирском». Наприкінці XVII ст. монастирі почали перетворюватися на великих землевласників. У цей час відбувалося й інтенсивне церковне будівництво. Нажаль, у документі відсутні деталі – які саме монастирські споруди зводились на «дворци монастирском». Але зафіксований сам факт того, що в перші десятиліття існування, монастирська братія та ігумени не припиняли зусиль для розвитку обителі [3, с. 14].

Наявні судові справи дають можливість відстежити діяльність представників духовенства у розбудові монастирів, формуванні церковного землеволодіння та господарства, фундації основ духовного життя ранньомодерного українського суспільства.

Джерела та література

1. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Вып. I: Справы поточные 1664 – 1670 годов / [ред. и прим. В. Л. Модзалевского]. – Чернигов: Типогр. Губерн. Земства, 1912. – 236 с.

2. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Вып. II: Справы вечистые 1664 – 1671 годов / [ред. и прим. В. Л. Модзалевского]. – Чернигов: Типогр. Губерн. Земства, 1912. – 130 с

3. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Вып. III-й: Справы вечистые 1672 – 1680 годов / [редакция и примечания В. Л. Модзалевского]. – Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1914. – 124 с.

4. **Легун Ю.** Значення матеріалів в волосних судів як джерела з історії селянства Поділля / Ю. Легун // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. X. – С. 284–292.

5. **Пашук А. Й.** Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. / А. Й. Пашук. – Харків, 1961. – 48 с.

Алла Лаврінєнко, Віталій Яремченко, Олена Устимєнко

**Судові справи Полтавського городского уряда XVII ст.
за участю духовних осіб**

Резюме

Дослідження присвячене особливостям судочинства за доби ранньомодерного суспільства на території Лівобережної Гетьманщини. На основі «Актових книг Полтавського городского уряда XVII ст.» серед суб'єктів правових відносин виокремлені представники духовенства, акценти зосереджені на судових справах, що ілюструють різні аспекти суспільних відносин, притаманних для полкового міста Полтави за участю церкви.

Ключові слова: *Полтавський городской уряд, писемні джерела, «Справи духовні», монастир.*

Alla Lavrinenko, Vitalii Yaremchenko, Olena Ustymenko

***Court Cases of Poltava City Administration of the 17th c.
with Semi-clericals***

Summary

Research is dedicated to peculiarities of court procedure in the Early Modern Time society at the territory of the Left-bank Hetmanshchyna. Semi-clericals as subject of legal relationship on the basis of “Act booksof Poltava City Administration of 17th c.” are found; court cases with church participation that illustrate different aspects of social relations typical for regimental Poltava City are outlined.

Keywords: *Poltava City Administration, written sources, “Spiritual Cases”, monastery.*

ДЕТАЛЬ КОЗАЦЬКОЇ ШАБЛІ З ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Про знахідку хрестовини з перехрестям від польської шаблі типу «карабела» XVII–XVIII ст., виявлену поблизу с. Коби Новосанжарської селищної територіальної громади, а також історію розвитку цього виду холодної зброї.

Ключові слова: гарда, зброя, ефес, єлмань, клинок, карабела, руків'я, шабля, хрестовина, перехрестя, село Коби, Новосанжарщина.

До збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у 2021 р. передана гарда хрестоподібна (хрестовина з перехрестям) від польської шаблі типу «карабела» XVII–XVIII ст., знайдена біля села Коби Новосанжарської селищної територіальної громади полтавським краєзнавцем Віктором Миколайовичем Іщенко.

Метою цієї публікації є атрибуція зазначеної шабельної гарди і введення її до наукового обігу.

Український дослідник Д. В. Тоїчкін визначає шаблю як різновид холодної січної, ріжучо-колючої клинкової зброї, що складається з довгого клинка й ефеса. Клинок шаблі викривлений, з лезом на вигнутому боці та обухом на увігнутому [9, с. 82].

Щодо визначення терміну «польська шабля», то на думку знаного польського дослідника Владжимера Квасневича, польською шаблею треба вважати шаблю цілком виготовлену в Польщі, а також зразки озброєння подібного типу, що були оформлені в польському стилі. Тому основною класифікуючою ознакою для визначення типу шаблі є форма руків'я у поєднанні з шабельним клинком. Конкретний ефес і відповідний йому клинок разом утворюють характерний тип бойової шаблі з притаманними їй конструктивними та функціональними особливостями. У XVII ст. під впливом східних (зокрема, турецьких) зразків з'явився один із найбільш відомих у світі типів шаблі – знаменита карабела [11, с. 15–20].

Існують досить різні версії походження назви «карабела»: арабська – «арабела», італійська – «cara e bella», тобто «дорогоцінна і чудова», географічна – пов'язана з містом Кербела в Іраку, поблизу Багдада, а також, що назва «карабела» пов'язана з містом Карабель у Туреччині [1, с. 92].

Для шабель XVII – першої половини XVIII ст. характерна хрестоподібна гарда у вигляді металевої пластини або конусоподібної трубки, що розташована перпендикулярно між руків'ям і клинком. Гарда (франц. garde) – складова частина шабельного ефесу, що призначена для захисту кисті руки від зісковзування на лезо клинка і від удару супротивника під час бою [8, с. 51]. Типовим для хрестоподібної гарди є перехрестя – видовжені металеві

накладки, розташовані в середній частині хрестовини – перпендикулярно до неї. Перехрестя призначене для затримування ворожої зброї та міцного утримування клинка в піхвах [10, с. 38–39].

Ефес, в якому гарда захищає кисть тільки з боку клинка, називається відкритим. У напівзакритому ефесі гарда лише частково закриває кисть і не сполучається з верхів'ям руків'я. У закритому ефесі захисні елементи сполучаються з верхів'ям руків'я, створюючи цілковитий захист. Гарда може складатися з наступних конструктивних елементів: хрестовини, кільйонів, дужок, щита, чаші, а також перехрестя [10, с. 38].

Перехрестя забезпечувало руку воїна від зустрічного удару, з якого б боку він не надходив, ставши закономірним втіленням пошуків найбільш ефективного та зручного захисту, що по відношенню до шабельних гард проводились починаючи з XII ст. [4, с. 23].

Характерною ознакою шаблі типу «карабела» вважається ефес відкритого типу з верхів'ям руків'я у вигляді голови орла в короні. У своїй праці «Польські шаблі» В. Квасневич чудово ілюструє хват бойової карабелі й основні конструктивні елементи її ефесу: накладки руків'я, хвостовик клинка та хрестовину з перехрестям (рис. 1; 2). Руків'я бойової карабелі було досить функціональним. При мінімальній довжині 125 мм був можливим хват з упором великого пальця у гарду, а загнуте верхів'я руків'я у формі стилізованої голови птаха не дозволяло шаблі зісковзнути з руки. Клинки зазвичай були іноземного походження (турецькі чи німецькі, з Пассау або Золінгена). Лише частина клинків виготовлялися в Польщі. Бойова карабела була призначена в першу чергу для дугової рубки від плеча чи зап'ястя [3, с. 59–61].

Досить легкий шабельний клинок мав переваги, у порівнянні з важким клинком меча. Завдяки конструктивним особливостям шабля наносила ефективні рублячі удари. В той же час шаблею можна було легко фехтувати, завдаючи удари і контрудари у будь-яких напрямках [12, с. 14–16]. Центр ваги прямого меча, як правило, розташовувався на рівні гарди або на кілька сантиметрів вище. Викривлений шабельний клинок урівноважувався приблизно у середній частині. Така конструкція мала перевагу, адже нахилена по відношенню до мішені лезо здійснювало одночасно рублячу та ріжучу дії, вигин ріжучої поверхні робив клинок більш міцним, а високе розташування центра ваги значно збільшувало його пробивну силу [2, с. 19].

Як самостійний тип зброї шабля сформувалась ще у VIII ст. У цей час шаблі зазвичай мали досить довгий клинок малої кривизни, проте зустрічалися і короткі шаблі. Розповсюдження шаблі нерозривно пов'язане з еволюцією кінського спорядження та розвитком військової стратегії і тактики. Під час нанесення шабельного удару була задіяна вся верхня частина тіла. На коні такий рух міг виконуватись тільки за наявності стремен. Підіймаючись у сідлі, спершись на стремена, воїн посилював удар і мав можливість дістати супротивника. Отже, шабля відкрила нові можливості для ведення ближнього бою між вершниками, застосування широкого спектру фехту-

вальних прийомів у кінному строю, забезпечила високу швидкість рухів і можливість вести більш тривалий бій [9, с. 82–83].

У створенні цієї зброї брали участь багато племен, зокрема азійські кочівники та народи, які боролись проти них. У Європі шабля з'явилась у ранньому середньовіччі внаслідок Великого переселення народів, а також подальших військових і торговельних контактів з татарами і турками, які активно користувалися шаблями [11, с. 17].

На теренах України ранні форми шаблі зустрічаються в матеріалах поховань VIII ст. Наприклад, у Верхньо-Салтівському могильнику, де наявні чимало поховань з цим видом озброєння, що є найпоказовішим щодо кількості та різноманітності форм давніх шабель. Населення, яке залишило цей могильник, мало досить неоднорідний етнічний склад – алани, болгари, можливо, хозари [9, с. 85].

У подальшому військовий тиск Золотої Орди сприяв поширенню шабель і підбивав характерне для домонгольського періоду панування меча. Якщо у XII–XIII ст. шабля поступово починає тіснити меч лише у найближчих до степу районах, то вже у XIV ст. ця межа, ймовірно, була посунута значно північніше [4, с. 21].

Протягом XIII–XIV ст. конструкція шаблі зазнає змін: збільшується вигин клинка, з'являється елмань. Центр ваги став більш віддаленим від ефеса, що збільшувало силу удару.

У XVII ст. шабля поширилась у Західній Європі. Цьому сприяли постійні військові конфлікти з державами мусульманського світу, в першу чергу з Туреччиною. З'явилися польські та угорські шаблі власного виготовлення, що значним чином вплинули на розвиток західноєвропейської холодної зброї цього часу. Це, зокрема, пояснюється активною участю польських й угорських формувань у Тридцятирічній війні (1618–1648 рр.) [6, с. 92].

Варто відзначити, що спочатку в Польщі та Угорщині шабля вважалася «плебейською» зброєю. Шляхетне лицарство віддавало перевагу мечу або шпазі. Шабля почала витіснити меч із номенклатури озброєння лише наприкінці XVI ст. Утвердження шаблі пов'язане з ім'ям польського короля угорського походження Стефана Баторія, обраного на трон 1576 р. Саме в цей час доля шаблі у Польщі була вирішена остаточно. Цьому сприяли зміни в європейському військовому мистецтві, що відбулися після повсюдного впровадження вогнепальної зброї. Шабля замінила меч у середовищі польської шляхти як застарілу зброю, що не була придатна для сучасного бою й перебрала на себе його соціальні функції. Таким чином, у Речі Посполитій шабля стала символом шляхетного достоїнства. Протягом XVII–XVIII ст. з нею не розлучалися магнати і шляхтичі середньої руки [11, с. 18].

У землях України шабля стала основним видом клинкової зброї з початку зародження козацтва. Адже постійним військовим супротивником козаків з кінця XV ст. були кримські татари, тобто, легкоозброєна кіннота, у протистоянні з якою шабля надавала очевидні переваги [9, с. 86].

У XVI–XVII ст. розвиток українських земель відбувався в умовах домінуючого політичного та культурного впливу Речі Посполитої. Тому українські козаки озброювались польськими шаблями (польсько-угорський і гусарський типи, карабела, ординка), а також трофейними й імпортованими зразками (турецькими та іранськими). Варто відзначити, що в Україні існувало власне виробництво холодної зброї, зокрема, шабель [9, с. 88].

Пошук відповідних аналогів досліджуваного предмета дозволив встановити, що у «Каталозі» речей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці за № 283 міститься аналогічна деталь холодної зброї з наступним описом: «Перехрестя шаблі (1 екз.), бронза, лиття. З парними поперечними вусиками, що кріпилися до леза та руків'я. Розміри 8,2 × 4,6 см» [5, с. 60–62].

Практично повна аналогія досліджуваної гарди оприлюднена друком у статті А. С. Шевцова «Польські шаблі XVII–XVIII ст. з експозиції ЗОКМ». Автор досліджує три оригінальні польські шаблі XVII–XVIII ст., представлені в експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею. Шаблі надійшли зі Львівського історичного музею у середині XX ст. [11, с. 21].

Гарда однієї з шабель аналогічна до тієї, що передана до збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського В. М. Ішенком. Шабля атрибутована А. С. Шевцовим як «Карабела XVII–XVIII ст., Польща. Інв. № ЗКМ – Ор – 143» (рис. 3).

За наведеними аналогами із використанням методики О. М. Кулінського укладемо науковий опис досліджуваної гарди [7, с. 34].

Гарда хрестоподібна (хрестовина з перехрестям) польської шаблі типу «карабела». Річ Посполита. XVII – поч. XVIII ст. (рис. 4; 5).

Жовтий метал, лиття. Розміри 9,5 × 6,5 см. Кільйони прямі, видовжені, сплюснуті на кінцях. Перехрестя ромбічної форми становить єдину конструкцію з хрестовиною. Шипи середньої довжини.

Стан збереження гарди незадовільний. Найавне загальне забруднення, патинізація, подряпини, значна деформація, розриви металу, шипи зігнуті, один кільйон відламаний.

Отже, можемо констатувати втрату гарди під час однієї із сутичок на Новосанжарщині, яких, наприклад, було чимало в час Руїни, або ж подій Північної війни.

Таким чином, досліджений у публікації музейний предмет відображає історію поширення шаблі в українських землях, має певний експозиційний потенціал, і після проведення реставрації може бути представлений у діючій експозиції та на виставках у музеї.

Джерела та література

1. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие / Э. Г. Аствацатурян. – СПб.: ООО «ТПГ «Атлант», 2002. – 336 с.
2. Верютин В. И. Все о холодном оружии. От Древней Руси до наших дней / В. И. Верютин. – Ростов на Дону: Владис, 2011. – 400 с.

3. **Квасневич В.** Польские сабли / В. Квасневич. – СПб.: Атлант, 2005. – 250 с.
4. **Кирпичников А. Н.** Военное дело на Руси в XIII – XV вв. / А. Н. Кирпичников; АН СССР, Ин-т археол. – Л.: Наука, 1966. – 104 с.
5. **Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О.** Каталог доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 108 с.
6. **Кулинский А. Н.** Европейское холодное оружие / А. Н. Кулинский. – СПб.: ООО ТПП «Атлант», 2003. – 552 с.
7. **Кулинский А. Н.** Методические рекомендации. Атрибуция и описание холодного и некоторых видов ручного метательного оружия и штыков / А. Н. Кулинский. – СПб., 2007. – 226 с.
8. **Попенко В. Н.** Холодное оружие: энциклопедический словарь: А-Я / В. Н. Попенко. – М.: АСТ; Астрель, 2005. – 474 с.
9. **Тоїчкін Д. В.** З історії шаблі в Україні / Д. В. Тоїчкін // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 81–94.
10. **Тоїчкін Д.** Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д. В. Тоїчкін; Ін-т історії України НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 368 с.
11. **Шевцов А. С.** Польські шаблі XVII–XVIII ст. з експозиції ЗОКМ / А. С. Шевцов // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2013. – № 13. – С. 15–26.
12. **Шевцов А. С.** Шаблі типу шамшир з експозиції ЗОКМ / А. С. Шевцов // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2014. – № 14. – С. 14–21.

Роман Прохватило

Деталь козацької шаблі з Полтавського району

Резюме

Публікація знахідки хрестовини з перехрестям від польської шаблі типу «карабела» XVII–XVIII ст., виявленої поблизу с. Коби Новосанжарської селищної територіальної громади Полтавського району, а також історію розвитку цього виду холодної зброї.

Ключові слова: *гарда, зброя, ефес, елмань, клинок, карабела, руків'я, шабля, хрестовина, перехрестя, село Коби, Новосанжарщина.*

Roman Prokhvatilo

Detail of the Cossacks Sabre from Poltava District

Summary

Finding of handle from Polish sabre of “karabela” type of the 17th – 18th cc., found near Koby Village Novi Sanzhary territorial community Poltava District, and history of this kind of cold weapon are published.

Keywords: *guard, weapon, haft, razor, blade, karabela, handle, sabre, cross, Koby Village, Novi Sanzhary District.*

ПРО ЗАСНУВАННЯ ТА НАЙДАВНІШУ ІСТОРІЮ СВЯТО–ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО ВЕЛИКОБУДИЩАНСЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТІРЯ

Про заснування та найдавнішу історію другої за розміром поворсклянської монастирської обителі козацької доби – Свято-Преображенського Великобудищанського жіночого монастиря. З критичної точки зору аналізуються всі наявні у джерелах та літературі дати і пов'язані з ними події, здійснюється спроба виокремлення серед них істинних.

Ключові слова: монастир, козацька доба, Великі Будища, Великобудищанський Преображенський монастир, Полтавщина.

Вивчення історії монастирських обителей є наразі дуже популярною тематикою наукових і публіцистичних досліджень. З виходом релігієзнавчих студій на офіційну платформу, особливо після розвалу СРСР, зросла як мода на окреслену проблематику, так і кількість публікацій за нею. Але, на жаль, у значній мірі такі дослідження натикаються на численні труднощі: відсутність джерельної бази, численна за кількістю історіографія, яка часом лише ускладнює вивчення того чи іншого питання, наявність «суб'єктивної думки» самого духовенства (бажання «подавлення» тощо), відсутність історичного підходу в численних довідкових та публіцистичних роботах, причому, як у дослідженнях дореволюційних часів, так і в сучасних.

Саме тому історія заснування та функціонування упродовж перших двох століть такої відомої (і сьогодні відновленої) монастирської обителі, як Троїцький (раніше – Преображенський) Великобудищанський жіночий монастир, містить не лише чимало списаних аркушів, а й численну купу знаків питань на них: коли була заснована обитель, яке відношення до неї мав розміщений поруч печерний скит, чому монастир звався Полтавським, і т. д.

Преображенський (Свято-Преображенський) Великобудищанський жіночий монастир існував з другої пол. XVII ст. й аж до 1887 р. Знаходився він на території сучасного с. Чернечий Яр, біля с. Великі Будища. Відносно часу облаштування на цьому місці чернецької обителі, а також щодо того, звідки він тут з'явився, серед дослідників одностайної думки немає.

Так, у більшості дореволюційних робіт часом влаштування цієї жіночої обителі називається друга пол. XVII ст., зокрема, 1672, 1689, 1692 та 1698 рр., а також ще цілий ряд очевидно помилкових років [7, № 700, с. 679–680; 10, с. 4; 11, № 518, с. 259; 13, с. 144–145; 15, с. 61, 91; 20, ствп. 933; 22, с. 798; та ін.].

За більшістю офіційних даних монастир був заснований у 1689 р. при перенесенні старої обителі (людності і, можливо, будівель) Генеральним суддею Василем Кочубеєм з с. Великі Будища на територію сучасної південної око-

лиці с. Чернечий Яр. Зустрічаються також менш імовірні дати перенесення чи заснування монастиря: 1698 та 1692 рр. За єдиною на той час церквою отримав назву Преображенського. Можливо, остання вже існувала на цей час, чи, за іншими даними, вона була збудована самим В. Л. Кочубеєм у 1689 р.

Але повернемося у більш давні часи, до першої по давності дати – 1672 р. В історіографії під цим роком, зазвичай, згадується факт надання Великобудищанському монастирю земельних угідь над Ворсклою. За легендами, цей документ ніби зберігався в монастирі ще до кін. XIX ст. Не маючи змоги (чи не вбачаючи в цьому актуальності) дослідники сліпо переписували один в одного відомості за цим фактом, часом – із особистими приписами. Зокрема, що це рік заснування обителі чи надання статусу монастиря, чи час перенесення скиту тощо.

Для об'єктивного відтворення дійсності конче необхідним є звернення до першоджерела. Примітно, що його вивчення дало змогу зробити цілу низку цікавих висновків. Через цінність цього документу наведемо його короткий зміст.

Так, універсалом гетьмана І. Самойловича від 29 серпня 1672 р. Полтавському Спаському панянському (!) монастиреві та його ігумені Олександрі Жуковні надавалися Шутиківський та Крупчишин млини на Будиській греблі по Ворсклі, і додатково в повинність село Чарнецький Яр [21, с. 655, № 449].

Подекуди в літературі знаходимо необґрунтовану тезу про надання для повинності монастирю 876 душ чоловічої статті, чого ми не бачимо в наведеному документі. Та й така кількість населення невеличкого села другої пол. XVII ст. виглядає нереальною (зазначимо, що така кількість населення села з'являється лише на кін. XIX ст., тому, можливо, ця цифра «перекочувала» на двісті років у давнину).

Отже, бачимо що до 1672 р. монастир вже існував, причому як жіночий, що унеможливило його ототожнення з рештками печерного, певно, чоловічого скиту. Назва вже існуючого села Чарнецький (Чернечий) Яр вказують нам на те, що в околицях цього населеного пункту монастирські традиції існували ще раніше. Певно, назва села утворилася від розташування поряд з відомим вищеназваним печерним скитом (про який буде окрема публікація).

23 січня 1679 р. відома справа про розмежування земель між ігуменею «монастиря дівочого Будищ Вел. (так в заголовку)» Олександри Жуківни та диканським козаком Андрієм Свистуном, біля р. Богачка (остання відома і на картах XIX ст.) [2, с. 104, № 151], тобто, там, де трохи пізніше монастир осів. У тексті самого документу, до речі, вказівок на територіальну належність монастиря немає, назва «Будищ Вел.» фігурує лише в заголовку справи, і додана, безперечно, пізніше.

Олександра Іванівна Жученко – донька відомого Івана Жука. Останній, власник і осадник с. Жуки під Полтавою, мав трьох синів, один з яких відомий пізніше полковник Федір Жученко, та єдину доньку Олександрю. Про самого їх батька, Івана Жука, відомо дуже мало. Зокрема, це чи не єдина згадка, датована 30 липня 1671 р., щодо поділу його майна на три частини,

у зв'язку з чим виникає припущення про його смерть. Спадкоємцем майна став Федір Жученко. Згідно заповіту він розділив батьківщину між найближчими родичами: дітьми покійного брата Якова та дружиною покійного брата Тимофія – Любов Івончиною [1, с. 89–90, № 101].

З описів власностей дізнаємося, що землі їх були в розі Диканського лісу, і в лісі від Будищ, ... до плоту до Диканьки, ..., Сухий колодязь, та ще низка земель біля Диканьки. Пізніше частина цих земель знаходила нових власників. Так, 1674 р. Любка Тимчиха (Жученкова) свою частину продала диканському св. отцю [1, с. 25, № 34].

Цікаво, що власне єдиній дочці Іван Жук, та єдиній сестрі Федір Жученко, за цими документами, не надали жодних маєтків і власностей. Подібний факт виглядає логічним лише в тому випадку, якщо Олександра Жученко вже до цього вирішила стати черницею. Більшість історіографічних праць з цього питання називають її не лише ігуменею монастиря, а й його засновницею. Відповідно, для заснування обителі на той час також потрібні були певні кошти. А так як за «заповітним» розподілом передача їй коштів, володінь не зафіксована, можна припустити, що заснування монастиря відбулося до 1671 р., можливо, — на пожертви її батька до смерті Самойного.

Необхідно також відзначити, що надані Іваном Самойловичем монастиреві землі загалом співпадають (межують) з «батьківщиною» Івана Жука. Це не виглядає випадковим: можливо, ці землі до цього вже певною мірою були залишені І. Жуком на користь заснованого монастиря, а І. Самойлович лише закріпив це на папері. Але означене припущення є наразі теоретичним і потребує додаткових досліджень.

У 1680–1690-х рр. монастир «зі старого місця» був перенесений на нове. Історіографічно головну роль у цьому зіграв Генеральний писар (1687–1699 рр.) Василь Кочубей (1640–1708), хоча в жодному з документів його роль незасвідчена.

Це місце вже досить добре відоме, адже до кін. XIX ст. воно залишалось незмінним, і зафіксоване як у народній пам'яті, так і на топографічних військових картах сер. – другої пол. XIX ст., де він названий «Монастир Чернецький Яр (жіночий)» [19].

У названий період генеральний писар полтавського полку В. Кочубей, як свідчить більшість джерел, переніс обитель на це нове місце, «до підніжжя узвишшя Вершигори». Відносно дати цієї події тут також немає однастайності серед дослідників: називаються роки 1682, 1689, 1698 рр. тощо [див. вище]. На жаль, ми не можемо уточнити дійсну дату фундації, адже віднайти документ тих часів, що б зафіксував цей процес, не вдалося. Можна лише послатися на найбільш вірогідну дату, 1689 р., як таку, що найчастіше фігурує в довідниково-енциклопедичних виданнях кін. XVIII – поч. XX ст.

Принаймні, відомий документ царського підтвердження наданих маєтностей та володінь, датований 8 вересня 1689 р. (зустрічається й інша дата — 1890 р.): в означеному документі обитель іменується Спаський Полтавський Великобудиський жіночий монастир, ігуменею якого була та ж Олександра.

Згаданий тут і привілей на ці ж маєтності І. Мазепи 11 листопада 1697 р. У тексті фігурують ті ж Чернечий Яр, а також два млини на греблі Будиській – Шутиковий і Крупчишин. Тут же згадана ігуменя монастиря Аврамія, яка зняла копію з цього документу, але рік зняття копії не вказаний [9, с. 172–174].

За рік до цього теж саме зробив й І. Мазепа. Документ цей датований 11 січня 1688 р., обитель йменується тут Спаса Великобудиська дівоча [4, с. 114–115, № 160]. Ці ж надання ігумені Полтавського монастиря Великобудиського Тавифі підтвердив і гетьман Іван Скоропадський 10 травня 1710 р. [4, с. 117–118, № 162].

Як бачимо, тут не лише не згадується Кочубей, а й жодного слова про фундацію, перенесення обителі чи щось подібне. Тож час облаштування монастиря в с. Чернечий Яр можемо спробувати встановити через аналіз його назв у документах різної доби.

Так, під 1672 р., вже існуюча обитель названа Полтавський Спаський панянський (дівочий) монастир [21, с. 655, № 449]. 1688 р. Спаса Великобудиська дівоча обитель [4, с. 114–115, № 160], 1689–1690 рр. – Спаський Полтавський Великобудиський жіночий монастир [17, с. 172–174]. 1710 р. – Полтавський монастир Великобудиський [4, с. 117–118, № 162].

У компуті Полтавського полку 1718 р. монастир іменується Скитським дівочим Великобудиським з підданою 171 особою (певно, чоловіче населення с. Чернечий Яр) [9, с. 150–153]. А вже за ревізіями 1723 та 1726 рр. обитель конкретно носить назву «Монастир Великобудиський дівочий», без приставки «Полтавський», з селом Слобідкою та фільварками [8, с. 161, 163, 461].

Надалі епітет «Полтавський» зникає повністю. Відома лише одна незрозуміла назва «Велико-Будиський Пустино-Скельський монастир» у складі Великобудиської сотні в матеріалах Рум'янцевського опису 1760-х рр. [5 с. 68]. Тут, безперечно, закралася помилка, де об'єдналися дві назви поворсклянських монастирів – власне Великобудиського та Пустино-Скельського, також Преображенського, в межах теперішнього Охтирського району Сумської області [14, с. 158].

Як бачимо, найдавніша назва монастиря – «Полтавський» (1672 р.). Назва з прив'язкою до Великих Будищ з'являється лише в серії документів 1688–1690 рр., і вже надалі беззмінно супроводжує назву обителі. Але доповнення «Полтавський» зберігається, і зникає лише до 1720-х рр.

За результатами більш ранніх досліджень автора встановлено, що географічна прив'язка у назві монастирів XVII ст. надавалася за найближчим до нього сотенним чи полковим центром. Тож назва «Полтавський» наштовхує на думку, що першопочатково обитель була заснована саме в Полтаві чи безпосередньо неподалік полкового міста (як, наприклад, Пушкарівський, облаштований 1676 р., і перенесений за межі міста в 1721 р.). І лише після цього, певно, судячи за документами 1680-х рр., монастир «перекочував» на місце ближче до своїх володінь. Причому назва «Полтавський» зберігається ще в якості традиції.

Іншим припущенням може бути думка про зникнення назви «Полтавський» лише з перенесенням його на нове місце, на рубежі 1710–1720-х рр., як і в справі з Пушкарівським. Тоді виглядає логічним усне повідомлення І. Котляревського про запусітіння чернецького печерного скиту також після Полтавської битви. Тим паче, що думка про «облаштування монастиря на новому місці» у 1689 р. не знаходить достовірного підтвердження, адже про це в жодному з документів (ні І. Мазепи, ні царському) мови немає. А назва «Великобудиський», яка додалася до «Полтавської» після надання їм тут маєтностей, для розрізнення цього монастиря з іншим полтавським — Хрестовоздвиженським. Адже у всіх документах того часу (наприклад, в «Актових книгах Полтавського городового уряду») відомий Хрестовоздвиженський монастир називається просто «Полтавським» без жодних інших вказівок, зрідка, в тексті — як «Полтавський Воздвиженський» [1; 2].

Аж до кін. XVIII ст. буремних подій у житті обителі не відбувалося. Можемо назвати хіба-що 1782 р., коли піклуванням ігумені Марфи Лапинської було збудовано мурований Преображенський собор, що, можливо, ремонтувався аж в 1896 р. [22, с. 798; 6, с. 347–349].

1786 р. позначається активним втручанням імператриці Катерини II в життя монастирів Російської імперії, коли величезна їх кількість була закрита, землі та маєтності закритих та існуючих були секуляризовані, а збережені були чітко розписані по штатам (категоріям). Тоді ж за указом від 10 квітня 1786 р. Великобудищанський монастир був віднесений до другокласних, монастирські селяни відібрані у казенне відомство, обителі залишили трохи малородючої землі, 2 вітряки [10, с. 4; 13, с. 144–145]. З того часу разом із Мгарським і Хрестовоздвиженським Полтавським він був одним з трьох найшанованіших (фактично, трьох єдиних офіційних) монастирських закладів Полтавської губернії в межах сучасної Полтавщини.

На поч. XIX ст., при ліквідації Пушкарівського монастиря, усе його майно та послушниці перейшли у відання Великобудиської обителі [18, с. 62–63], — це ще одна споріднена ланка історії цих духовних центрів.

Наприкінці XVIII та на поч. XIX ст. монастир мав дві церкви [16, с. 72]. У 1865 р. отримав право володіти лісовими урочищами Михайлівщиною і Грабовщиною. У 1820 та 1848 рр. пережив 2 пожежі [23, с. 112–113].

Загалом, історія цього монастиря у XIX ст. в періодичних виданнях тих часів висвітлювалася дуже слабо [12, с. 21]. За Указом Полтавської духовної консисторії від 23 липня 1860 р. № 9649, на основі Указу Священного Синоду від 16 червня 1860 р. за № 488, Великобудищанський Преображенський монастир, серед жіночих монастирів Полтавської єпархії, був визнаний зручним для «епітимійців» з духовних та світських осіб, через віддаленість від міст та ярмарок, що сприяло їх усамітненню [3]. З 1887 р. він був перенесений на нове місце, з новою назвою — Троїцький. На цьому «Чернечоярська» частина його історії закінчується.

Отже, не вдаючись глибоко у доволі складні, численні і ще не до кінця зрозумілі перипетії виникнення жіночого монастиря, коротко можна визнати

наступне: виник він ще до 1672 року, незалежно від чоловічого печерного ски-ту, швидше за все, — десь неподалік Полтави чи в самому полковому центрі. Пізніше він перемістився на нове місце, ближче до своїх земельних володінь, у теперішнє с. Чернечий Яр. Це відбулося або ж до 1688 р. чи в цей рік, або ж у першій чверті XVIII ст. Можливо, при облаштуванні його на новому місці в с. Чернечий Яр від покинутої відлюдницької печерної обителі в лісі отримав частину її споруд. На відміну від чоловічого монастиря жіночий у XVIII ст. лише розбудовувався і розвивався, а на рубежі XVIII–XIX ст. став визнаним та одним з найшанованіших з-поміж духовних обителей губернії.

Джерела та література

1. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Выпуск II: Справы вечистья 1664–1671 годов; [ред. и примеч. В. Л. Модзалевского]. — Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. — 115, 15 с.
2. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Выпуск III: Справы вечистья 1672–1680 годов; [ред. и примеч. В. Л. Модзалевского]. — Чернигов: Типография В. М. Веселой, 1914. — 124 с.
3. Велико-Будищанский Свято-Троицкий женский монастырь в с. Писаревщина — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.shukach.com/ru/node/26907>.
4. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730; [упорядк. Івана Бутича]. — Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. — 176 с.
5. Генеральный опис Лівобережної України 1764–1769 рр.: показчик населених пунктів. — К.: ЦДІА УРСР, 1959. — 186 с.
6. **Грановский А.** Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем / А. Грановский. — Полтава: Типо-Литограф. М. Л. Старожицкого, 1901. — X, 418 с.
7. **Денисов Л. И.** Православные монастыри Российской империи. Полный список всех 1105 ныне существующих в 75 губерниях и областях России (и 2 иностранных государствах) мужских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин / Составил Л. И. Денисов. — М.: Издание А. Д. Ступина, 1908. — XII, 984 с.
8. Джерела з історії Полтавського полку. — Т. III: Компуті та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р.; [упор., підгот. до друку, коментарі та вступ. част. — В. О. Мокляк]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — 768 с.
9. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. — Т. 1: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р.; [упоряд. В. О. Мокляк]. — Полтава: АСМІ, 2007. — 400 с.
10. **Зверинский В. В.** Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. — Т. II: Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 годов / Зверинский В. В. — СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1892. — 462 с.
11. **Зверинский В. В.** Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. — Т. I: Преобразование старых и учреждения новых монастырей с 1764–1795 по 1 июля 1890 год (594 монастыря) / Зверинский В. В. — СПб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1890. — 299 с.
12. **Колесник О. В.** Монастирі Полтавської єпархії (за матеріалами часопису «Полтавські єпархіальні відомості») / О. В. Колесник // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2006. — Вип. XX. — С. 19–23.

13. **Костенко І.** Прошлое и настоящее Старомлинской слободки, или Велико-Будицкий общежительный Свято-Троицкий женский монастырь / Иоанн Костенко // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — Полтава, 1889. — № 5. — С. 143–149.

14. **Кравченко О. М.** Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. / Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК; УКіТ, національн. та релігій Сум. ОДА; ДІКЗ у м. Путивль; СумДПУ ім. А. С. Макаренка / Кравченко О. М., Осадчий Є. М. — Суми: Джерело; ФОП Литовченко Є. Б., 2013. — 272 с.

15. Описание монастырей, в Российской империи находящихся, с показанием времени построения оных и в каких классах положены по штатам; также храмовых праздников и достопамятных происшествий, случившихся в них; с присовокуплением Известия о всех Соборных монастырских, ружных и приходских церквах, в столичных городах Москве и С. Петербурге находящихся, когда оныя построены и в какие числа бывают храмовые праздники. Издание четвертое. — М.: В Типографии С. Селивановского, 1817. — 220 с.

16. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. — К.: Наукова думка, 1997. — 325 с.

17. **Попов Х.** Материалы для истории монастырей Полтавской епархии в XVII и XVIII столетиях / Х. П. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — Полтава, 1891. — 1 декабря. — № 23. — С. 907–926; 1892. — № 24. — 15 декабря. — С. 1000–1014; 1893. — № 4. — 15 февраля. — С. 167–182.

18. **Пясецкий А.** Упразднение Пушкинского монастыря (по архивным данным) / А. Пясецкий // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. — Полтава, 1908. — Вып. 1. — С. 62–66.

19. Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горы Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. — СПб.: Военно-топографическое Депо, 1863–1878. — 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). — Л. 13.

20. **Строев П.** Списки иерархов и настоятелей монастырей российския церкви. Составил из достоверных источников Павел Строев, ординарный академик Императорской С-Петербургской академии наук, член археографической комиссии и разных других ученых обществ. Издание археографической комиссии / П. Строев. — СПб.: Типография В. С. Балашева, 1877. — 1056, 63 с.

21. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687); [упоряд. І. Бутич та ін.]. — Київ; Львів: НТШ, 2004. — 1087 с.

22. Упразднённые и прекратившие своё существование православные монастыри в пределах нынешней Полтавской епархии (Краткий исторический очерк) // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — Полтава, 1897. — 26-27 июня. — № 20-21. — С. 788–800.

23. **Черкасець Т.** Великобудичанський Троїцький (Преображенський) жіночий монастир // Полтавіка: Полтавська енциклопедія [ред. кол.: О. А. Білоуско (гол. ред.), Т. П. Пустовіт, Ю. М. Варченко та ін.]. — Полтава: Полтавський літератор, 2009. — Т. 12: Релігія і церква. — С. 112–113.

В'ячеслав Шерстюк

**Про заснування та найдавнішу історію Свято-Преображенського
Великобудищанського жіночого монастиря**

Резюме

У публікації аналізуються документи з історії заснування та найдавнішого періоду розвитку однієї з найбільших монастирських обителей козацької доби Полтавщини та Поворскля – Великобудищанського Спасо-Преображенського жіночого монастиря. Доводиться безпідставність тверджень щодо його походження від печерного скита в с. Чернечий Яр, на основі комплексного аналітичного підходу визначається дата його заснування (до 1671 року), а також критично пояснюється помилковість інших, досить численних дат, якими подекуди рясніють як джерела, так і сучасні публікації. На основі наявних документів та джерел, їх аналізу, доводиться думка про «перенесення» до Великих Будищ монастиря з території чи околиць Полтави близько 1688 р., або ж взагалі у першій чверті XVIII ст.

Ключові слова: *монастир, козацька доба, Великі Будища, Великобудищанський Преображенський монастир, Полтавщина.*

Viacheslav Sherstiuk

**About Founding and the Most Ancient History of the Transfiguration
of the Savior Velyki Budyshcha Women Monastery**

Summary

Documents from founding history and the most ancient development period of one of the biggest monasteries in the Cossacks Time in Poltava Region and the Vorskla River Area – the Velyki Budyshcha Transfiguration of the Savior Women Monastery are analyzed in the publication. Baselessness of statement about its origin from cave skeet in Chernechyi Yar Village is proved; on the ground of analytic method date of its foundation (before 1671) is defined. Mistakes in other numerous dates, which can be found in different sources and recent publications are shown. Statement about “replacing” the monastery to Velyki Budyshcha from the territory or suburb of Poltava at nearly 1688 or the first quarter of the 18th c. is proved on the basis of existing documents, sources and their analysis.

Keywords: *monastery, the Cossacks Time, Velyki Budyshcha, the Velyki Budyshcha Transfiguration of the Savior Women Monastery, Poltava Region.*

ПОЛТАВА – ЦЕНТР МАЛОРОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛ–ГУБЕРНАТОРСТВА

Про зміни і трансформації, що відбулися у політико-адміністративному, соціально-економічному становищі міста Полтави та його населення після набуття статусу губерньського центру.

Ключові слова: Полтава, Полтавська губернія, генерал-губернаторство, князь О. Куракін, М. Рєпнін.

Дослідження історії Полтавського краю має велике наукове і суспільне значення та продовжує викликати невідомий інтерес. Цей процес набув системного характеру і налічує достатньо чисельну історіографію. Історикам, археологам, краєзнавцям, етнографам вдалося виявити великі пласти джерел, на яких побудовані опубліковані праці. Разом із тим відкриваються нові малодосліджені аспекти історії Полтавщини, Полтави як її центру, привертають увагу персоналії, діяльність яких була знаковою в історії України і нашого краю. Тому звернення до проблематики регіонального характеру залишається актуальним.

Територіально-адміністративні реформи неодноразово змінювали межі історичної Полтавщини. Її територія була важливою складовою Гетьманщини, а Полтава серед інших також мала статус полкового міста. Але після ліквідації української державності у 1764 р. швидкими темпами відбувся процес інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. У 1781 р. царським указом було ліквідовано полково-сотенний устрій і Лівобережна Україна ділилася на три намісництва. З 1782 р. полтавські землі входили до складу намісництв – Київського, Чернігівського, Катеринославського та Новоросійської губернії. У 1797 р. разом із Чернігівщиною полтавські землі увійшли до новоствореної Малоросійської губернії. На цьому територіально-адміністративні зміни не припинилися – у 1802 р. у зв'язку з посиленням уваги імперського центру до серцевини колишньої Гетьманщини Санкт-Петербург вирішив надати цій території статус генерал-губернаторства і розділити його на дві самостійні губернії – Полтавську і Чернігівську. Так, з 1802 р. наш край став окремою одиницею та досить швидкими темпами уніфікувався зі структурою імперської системи. Авторці довелося опрацювати значний масив джерел (М. Арандаренка, І. Павловського, Л. Падалки, В. Бучневича, П. Бодяньського та ін.) при підготовці фундаментальної праці «Полтавщина. Історичний нарис», що й дало можливість простежити ті зміни, які відбулися у Полтаві зокрема та губернії загалом.

Як оцінювати період ХІХ – поч. ХХ століття в історії нашого краю? З цього приводу не вщухають дискусії, в тому числі й з політичним присмаком.

Так, ще 10 років тому посилювалася хвиля ейфорії ідеалізації цього періоду у контексті проросійського курсу екс-президента В. Януковича та екс-міністра освіти і науки Д. Табачника. Пропонувалося включити в український пантеон усіх вихідців з України, які досягли високого кар'єрного зростання у політичній, військовій сфері, при імператорському дворі, отримали визнання загальноросійського масштабу. Мотивувалися такі погляди тим, що вони сприяли уславленню України – Малоросії. Широкого резонансу у Полтаві набула спроба вшанування на державному рівні генерала М. Паскевича у травні 2012 р., яка не знайшла підтримки громадськості. Всеукраїнська газета «День» опублікувала матеріал С. Шебеліста «Полтава – осередок «хохлів»? Деякі роздуми з нагоди відкриття пам'ятної дошки на честь генерала Івана Паскевича», що складався з рефлексій А. Чернова, Т. Пустовіта, Л. Бабенко на згадану подію.

У цьому контексті додає напруги тема пам'ятників і пам'ятних місць, пов'язаних з Полтавською битвою. Неодноразово представниками радикальних політичних сил порушувалося питання про знесення пам'ятника Слави, збудованого на честь 100-річчя Полтавської битви, Петрові I біля Музею Полтавської битви. Поряд із цим прихильники проросійського курсу обговорювали повернення первісного вигляду пам'ятнику коменданту О. Келіну – увінчати його двоголовим орлом, що символізував могутність Російської імперії. Отже, період в історії Полтави як центру Полтавської губернії є суперечливим в оцінці його наслідків.

Навряд чи було б об'єктивним заперечувати соціально-економічний прогрес у розвитку нашого краю, зростання його продуктивних сил упродовж 1802–1917 рр. Проте поряд з цим не слід забувати, що це був період перетворення території України у стратегічний воєнний форпост імперії в її зовнішній політиці, ведення майже безперервних воєн з використанням українських людських і матеріальних ресурсів. XIX століття увійшло в історію як час посилення політики русифікації. Катерина II в інструкції своєму наміснику, голові Другої Малоросійської колегії графу Румянцеву писала про його головне завдання так: «Стараться искоренить среди украинцев фальшивый взгляд на себя, как на народ целиком отличный от россиян».

Полтава була обрана губернським центром завдяки перемозі Петра I над шведами в 1709 р. На час визначення її губернським центром у місті проживало 7975 жителів, з них 4063 чоловіків і 3912 жінок. У 1838 р. кількість населення зросла до 15521 жителів, у 1851 – 20819, 1862 – 29500.

Полтаву важко було назвати на той час містом. Тогочасні джерела описували її як велике село, яке налічувало близько однієї тисячі невеликих будинків, на середину XIX ст. їх кількість зросла до 1770. Кам'яних будинків налічувалося не більше 10. Місто не мало плану забудови, симетричного розташування вулиць. Нечисленні бульвари і тротуари в центрі засипалися щебенем і піском, що, однак не рятувало від бездоріжжя.

Набуття Полтавою обрисів міста розпочалося після прибуття в Полтаву першого генерал-губернатора князя О. Куракіна. Однак його організатор-

ські дії були продиктовані не патріотичними намірами, а покладеними на нього адміністративними обов'язками. Тому його першою турботою стало будівництво будинків для державних установ. Досі точаться дискусії щодо часу початку забудови Круглої площі у Полтаві, на якій по колу й були збудовані упродовж 1809–1811 рр. будинки губернатора й віце-губернатора, будинок дворянського зібрання, будинок присутственных місць, пізніше – поліцейське управління, міська дума, кадетський корпус, жіноча гімназія. Традиційною стала думка про те, що площа в Полтаві є точною копією Олександрівської площі у Санкт-Петербурзі. З середини 1850-х рр. міська дума ґрунтовно зайнялася будівництвом доріг із твердим покриттям. У 1855 р. був виданий указ про прокладення мостових, насадження дерев на міських вулицях і майданах. Поліція стежила й накладала штрафи за недогляд за домашніми тваринами, які псували загальний вигляд міських вулиць.

У Полтаві як губернському центрі знаходилися державні установи, влада яких поширювалася на місто й губернію. Посада генерал-губернатора проіснувала до 1856 р., потім влада в губернії перейшла до цивільних губернаторів. Губернатор займався наглядом за установами, благоустроєм, охороною правопорядку і правосуддям. Для відання справами міста, поряд із губернськими установами, діяла міська дума. До неї могли бути обраними представники трьох станів – купці, міщани-ремісники та євреї. Дума відала міським господарством, але була підконтрольною губернатору, звітувала про прибутки і видатки.

Економічний розвиток Полтави мав свою специфіку. На 1804 р. тут було всього 2 свічкових заводи, 3 вітряні млини, 2 цегельні, 1 кахляна майстерня. У 1845 р. вже було 2 шкіряних, 4 свічкових, 2 миловарних, 4 цегельних заводів, тютюнова і суконна фабрики, а через 15 років вже було 35 підприємств. На казенні кошти у Полтаві виникла суконна галузь завдяки запрошенню у 1809 р. 54 сімей німецьких ремісників-сукноробів. Їхня колонія розташувалася в районі сучасних вулиць Балакіна і Сквороди. Переселенці отримали ряд пільг – звільнення від воєнної і цивільної служби, на 10 років звільнення від податків, свобода віросповідання (лютерани). У Полтаві продовжували працювати й ремісничі майстерні, об'єднуючись у цехові організації за галузями – кравецький, шевський, бондарний, ковальський, кушнірський, гончарський, шаповальський цехи.

Джерелом поповнення міської казни були ярмарки – Іллінський, Миколаївський, Хрестовоздвиженський. Під час ярмарків бралася плата за право торгувати спиртними напоями (винний відкуп), використання вагів, роботи харчевень, заїжджих дворів (гербергів), плати іноземців за право торгувати в місті. У 1834 р. було впорядковано візницький промисел, який також став істотним джерелом доходів для міста. Збільшення бюджету міської думи давало можливість покращувати облаштування міста, впорядковувати його. Але проблема дефіциту коштів існувала завжди. З центрального імперського бюджету місто коштів не отримувало.

Громадсько-політичне життя Полтави після заборони козацького устрою активізувалося на початку XIX ст. Провінційну Полтаву не обминуло захоплення масонством, про що свідчило викриття у 1819 р. масонської ложі «Любов до істини». Її членами стали відомі діячі того часу – просвітитель М. Новиков, поет І. Котляревський, політичний діяч С. Кочубей, губернський суддя В. Тарновський, точна кількість її учасників невідома. Полтава, попри генерал-губернаторський нагляд, була місцем діяльності декабриста М. Муравйова-Апостола, полтавської управи організації «Союзу благоденства». Полтавці В. Білозерський, Д. Пильчиков, О. Навроцький, М. Бушен були активними членами Кирило-Мефодіївського товариства. Отже, загальнодемократичні настрої, спрямовані на критику політики самодержавства, сприяли поживленню суспільного життя, засудження кріпацтва, національного гніту.

Поступальний розвиток міста Полтави відбувався прискореними темпами з набуттям нею статусу губернського центру. В її адміністративних межах і соціумі формувалися управлінські структури, традиції міського устрою, й водночас посилювалися тенденції руйнівного впливу на національно-культурну ідентичність з боку імперії.

Людмила Бабенко

Полтава – центр Малоросійського Генерал-Губернаторства

Резюме

У статті характеризуються зміни і трансформації, які відбулися у політико-адміністративному, соціально-економічному становищі міста Полтави та його населення після набуття статусу губернського центру. Показані процеси уніфікації системи управління, органів влади, форм суспільної організації життя у загальноімперському контексті.

Ключові слова: Полтава, Полтавська губернія, генерал-губернаторство, князь О. Куракін, М. Рєпін.

Liudmyla Babenko

Poltava – the Center of Malorosiia General-Huberniia

Summary

Changes and transformations in political and administrative, social economic life of Poltava and its inhabitants after city became the center of huberniia are characterized in the article. Processes of administration changes, new social life organization in the imperial context are shown.

Keywords: Poltava, Poltava Huberniia, General-Huberniia, prince O. Kurakin, M. Riepin.

КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛА В ПОЛТАВСЬКОМУ ПОВІТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Про розвиток кустарних промислів і ремесел у Полтавському повіті на
рубежі ХІХ – ХХ ст.

Ключові слова: кустарні промисли, ремесла, Полтавський повіт,
Статистичне бюро Полтавського губернського земства.

Основними галузями господарства й занять населення Полтавщини здавна були землеробство, скотарство, розвивалися рибальство, мисливство, бджільництво [1, с. 50–64]. На рубежі ХІХ–ХХ ст. у Полтавському повіті, включаючи й саму Полтаву, існувало багато різних кустарних промислів. Розвивалися й ремесла. Цьому сприяли природні умови, народні традиції. Традиційно-побутова культура створювалася протягом століть багатьма поколіннями, розвивалася і вдосконалювалася.

Виходячи з визначення кустарних промислів (кустарництва, доморобництва) та ремесел, зрозуміло: вони різняться між собою тим, що перші, у порівнянні з другими, мали незначний поділ праці, виготовляли свої вироби для продажу на ярмарках і базарах та зрідка на замовлення. До того ж, робітники були більш самостійними. Хоча, в 1902 р. на З'їзді діячів кустарної промисловості Російської імперії, після тривалого обговорення, делегати відмовилися від того, щоб дати визначення кустарній та ремісничій праці, бо вони мали багато спільного [3]. У комплексі кустарні промисли й ремесла становили потужну систему забезпечення людей усім необхідним [3]. У доіндустріальному суспільстві вони були показником соціально-економічного розвитку держави, а також частиною духовної культури, з виявом декоративно-вжиткового мистецтва.

Значну роль у розвитку кустарних промислів і ремесел у Полтавській губернії в цілому, й у Полтавському повіті зокрема, відіграло Полтавське губернське земство. Велику роботу проводило в цьому напрямку Статистичне бюро земства. Його співробітники облікували кустарні та ремісничі господарства. Потім земство приймало рішення щодо допомоги тим, хто цього потребував, видавало щорічні кредити під невеликі відсотки. Звіти Статистичного бюро Полтавського губернського земства є цінним джерелом із вивчення цього питання. У 1901 р. окремим виданням вийшла книга «Кустари и ремесленники Полтавской губернии», де оприлюднювалися матеріали, зібрані співробітниками Статистичного бюро земства.

Розглянемо дані щодо назв промислів та ремесел і кількості задіяних у них людей у місті Полтава та 20 волостях Полтавського повіту в 1898 і 1900 рр.

У Полтаві було: шевців – 343, кравців – 10, кушнірів – 4, теслярів – 12, бондарів – 18, ковалів – 6, покрівельників – 5, бляхарів – 12. Є інформація й щодо кількості найманих робітників та учнів у ремісників. Так, у кравців їх налічувалось 394, у шевців – 88 працівників і 78 учнів, у теслярів – 83 робітника і 60 учнів, у бондарів – 3 робітника тощо. Найманих робітників та учнів у кустарів, за даними Статистичного бюро Полтавського губерньського земства, було менше, ніж у ремісників. Наприклад, у кравців – 13, у шевців – 18 робітників і 40 учнів, у ковалів – 1 робітник і 6 учнів тощо [2, с. 154–155].

Існувала й вузька спеціалізація серед кустарів та ремісників. Так, наприклад, у Байрацькій волості ткачів (виготовляли просте полотно, скатертини, рушники, сукно) налічувалося 70, а, крім них, людей, які працювали на замовлення (у переважній більшості жінки), набійників полотна – 1, кравців – 41 тощо [2, с. 156]. Цікаво, що тут навіть одна людина виготовляла скрипки.

Кустарів у цій волості не було.

У Баляснівській волості налічувалося: 146 ткачів, 24 кравця, 3 бондаря, 2 пічника та ін. [2, с. 157]. Кустарів не було.

У Братишківській волості налічувалося: 140 ткачів, 53 шевця, 6 ковалів, 5 бондарів, 8 пічників [2, с. 157].

У Василівській волості було: 25 ткачів, 34 кравця, 2 бондаря, 2 музиканти, 6 майстрів із плетіння тинів тощо [2, с. 158]. Кустарів також не було.

У Васильківській волості було: 39 ткачів, 2 шевця, 4 набійники полотна, 23 кравця, 5 кушнірів, 3 бондаря, 15 ковалів. Матеріал (льон, пеньку, вовну) отримували зі власних господарств й від замовників, дерево купували у місцевих власників лісу, шкіру, залізо та ін. – у місцевих та полтавських торговців [2, с. 158–159].

У Демидівській волості налічувалося: 32 ткача, 20 кравців, 7 шевців, 5 ковалів тощо. Кустарів було: овчинників – 1, столярів – 2, які виготовляли сіялки і меблі, фурғони [2, с. 159].

У Диканській волості працювало: 54 ткача, 25 кравців, 4 мотузочника, 13 бондарів, 5 ковалів, 6 пічників тощо [2, с. 160]. Про кустарів інформації немає.

У Єлизаветинській волості працювало: 16 шевців, 3 коваля, 1 штукатур, 1 бондар та ін. Кустарів було 5 – один майстер з виготовлення мотузок, 4 шевця [2, с. 161].

У Мачуській волості налічувалося: 235 ткачів, 7 майстрів з виготовлення мотузок та канатів, 73 кравця, 3 капелюшника, 2 картузника, 51 швець, 1 іконописець, 12 бондарів, 37 столярів, 20 музикантів та ін. З них було кустарів: 2 столяра, які виготовляли столи, табуретки, віконні рами, 3 бондаря, 2 з яких виготовляли також і колеса; було й 10 колісників [2, с. 162].

У Нікольській волості налічувалося: 103 ткача, які виготовляли полотно, рушники, рядна, сукно; 3 майстра з плетіння рибальських снастей, 12 кравців, 21 швець, 3 маляра та ін. З них кустарів: 1 швець, 2 столяри, 2 бондара, 3 колісника, 1 коваль [2, с. 163].

У Первозванівській волості налічувалося: 419 ткачів, які виготовляли просте полотно, мішки, рядна, рушники, сукно, скатертини; 3 майстра, які робили тільки запаски; 15 столярів, 2 стельмаха, 41 тесляр, 8 ковалів тощо. З них кустарів: 1 швець та майстер, який займався плетінням половиків з рогузу [2, с. 164].

У Пісчанській волості налічувалося: 168 ткачів, 47 кравців, 24 шевця, 1 овчинник, 98 теслярів, 2 столяра, 1 маляр, 1 слюсар, 2 машиніста, 10 пічників; 90 візників та ін. З них кустарів: 2 бляхара, які виготовляли кружки, відра, совки та ін. [2, с. 165].

У Площанській волості налічувалося: 108 ткачів, 2 мотузника, 39 кравців, 2 шапочника, 28 шевців, 3 машиніста та ін. Кустарів не було [2, с. 166].

У Полтавській волості було: 99 ткачів, 11 мотузників, 143 кравця, 192 шевця, 23 бондаря, 3 майстра, що виготовляли музичні інструменти – скрипки та гітари, 4 слюсаря, 19 кровельників, 10 пічників, 6 майстрів з виготовлення цегли та 7 – з лозоплетіння. З них кустарів: 6 шевців, 1 бондар, 3 решетника [2, с. 166].

У Решетилівській волості налічувалося: 407 ткачів, 14 мотузників, 8 набійників полотна, 203 кравця, 404 шевця, 11 овчинників, 1 токар, 26 ковалів, 6 слюсарів, 10 пічників, 1 ювелір, 9 штукатурів, 3 муляра та ін. З них кустарів: 2 майстра з виготовлення шапок, 7 – мотузок, 63 шевця, 2 бондаря та 4 колісника. Багато мешканців хуторів займалося виділкою смушків для шапок [2, с. 167].

У Руновщанській волості було: 12 ткачів, 25 кравців, 17 шевців, 2 шорника, 1 овчинник, 13 столярів, 11 бондарів, 42 плотника, 4 риболова, 1 штукатур, 11 пічників. 1 бондар був кустарем [2, с. 168–169].

У Старо-Сенжарівській волості було: 126 ткачів, 38 кравців, 39 шевців, 11 бондарів, 6 майстрів з виготовлення цегли. Кустарів не було [2, с. 169].

У Супрунівській волості налічувалося: 310 ткачів, 18 кравців, 19 шевців, 49 плотників, 4 коваля та ін. Кустарів не було [2, с. 170].

У Тахтаулівській волості було: 21 ткач, 1 кушнір, 18 кравців, 21 тесляр, 4 коваля, 5 майстрів з виготовлення музичних інструментів. Кустарів також не було [2, с. 171].

У Чутівській волості налічувалося: 62 ткача, 27 шевців, 13 столярів, 16 стельмахів, 18 бондарів, 10 ковалів, 4 кровельника залізом, 27 музикантів, 6 пічників тощо. З них кустарів: 1 швець, який виготовляв чоботи, ботинки, туфлі; 1 столяр – майстер, що з дерева виготовляв скрині, ночви, лопати [2, с. 172].

Кустарі й ремісники працювали у вільний від хліборобства час. Продавали свої вироби на місцевих базарах та ярмарках, а ремісники працювали на замовлення односельців й зрідка продавали дещо на тих же ярмарках [2, с. 157].

Їхні господарства, як бачимо, проводили багатопрофільну діяльність: обробляли дерево, лозу й рогіз – виготовляли вози, колеса, плуги, бодні, діжки, прядки, веретена, віялки, ярма, дуги, лопати, посуд, човни, вулики, жлукти тощо; обробляли мінерали – створювали гончарні вироби та цеглу; тваринні продукти: виготовляли гребені з рогу, працювали зі шкірою та вовною; волок-

нисті речовини – робили мотузки й канати, рибальські снасті, тканини, килими, плаhti, головні убори тощо; шили одяг, взуття, головні убори, в'язали та вишивали; займалися будівельними роботами, виготовляли музичні інструменти. Полтавське губернське земство проводило фундаментальні дослідження у всіх регіонах Полтавщини, для чого співробітники Статистичного бюро виїздили в експедиції, збирали інформацію, де існували ті чи інші промисли та як вони розвивалися, які саме промисли треба було підтримати. У таких дослідженнях брав участь і відомий етнограф В. І. Василенко. У кожній волості винаймали людину, котра визначала у своїй місцевості число кустарів та ремісників, що також допомагало у дослідженнях.

Тема розвитку кустарних промислів та ремесел є актуальною і в наш час. Вона представлена в експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та залишається предметом багатьох наукових досліджень.

Джерела та література

1. Культура і побут населення України: навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.

2. Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. / Стат. Бюро Полтав. Губерн. Земства. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1901. – 129 с.

3. **Литвинчук Н. В.** Україна, держава: ремесла та промисли [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна – українці... Кн. 1 / [редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.]; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2018. – 608 с. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/>.

Ганна Барська

Кустарні промисли та ремесла в Полтавському повіті наприкінці XIX – початку XX ст.

Резюме

Подані матеріали про кустарні промисли і ремесла в Полтавському повіті на рубежі XIX – XX ст., проаналізовано їхній якісний та кількісний стан, а також дослідницьку діяльність Статистичного бюро Полтавського губернського земства із вивчення питання.

Ключові слова: *кустарні промисли, ремесла, Полтавський повіт, Статистичне бюро Полтавського губернського земства.*

Hanna Barska

Handicraft Industry in Poltava District in the late 19th – early 20th cc.

Summary

Materials about handicraft industry in Poltava District the late 19th – early 20th cc. are given, its quality and number are analyzed. Research work of the Poltava Huberniia Zemstvo Statistical Bureau in this context is studied.

Keywords: *handicraft industry, crafts, Poltava Distict, the Poltava Huberniia Zemstvo Statistical Bureau.*

МІСТЕЧКО МАЧУХИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Про історію містечка Мачухи Полтавського повіту Полтавської губернії у ХІХ – на початку ХХ століть.

Ключові слова: *Мачухи містечко, Мачуська волость, Полтавський повіт, школи, садівництво*

Село Мачоха (нині Мачухи) засноване у першій половині ХVІІ століття. Згідно з тогочасними документами, у другій половин цього століття Мачухи уже були густо заселені. Тут діяли дві церкви – Іоана Богослова та Покровська. Про те, що село увесь час міцно утримувало позиції козацького поселення, свідчить той факт, що на середину ХІХ ст. тут було зареєстровано 1352 козаки, 689 державних селян і лише 22 кріпаки.

У «Списку наявних у Малоросійській губернії селищ із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки, 1799–1801 років» вказується, що у Мачухах налічувалося 1809 чоловіків, які були платниками податків. Для порівняння, кількість жителів у Супрунівці на вказаний період – 632, у Горбанівці – 157, у Розсошенцях – 132 [1, с. 177–178].

У 1802 р. була створена Полтавська губернія, й однією з перших волостей, що ввійшла до її складу, стала Мачуська. У кінці ХІХ століття в офіційних документах село Мачухи починають іменувати містечком.

У 1863 р. тут налічувалося 3084 жителі, а через 20 років кількість населення Мачух, разом із ближніми хуторами, становила 4358 чоловік.

Окрім сільського господарства, місцеві жителі займалися різноманітними ремеслами та промислами. Так, у 1885 р. тут налічувалося 159 кустарів, з них 97 – колісників, 4 – столярів, 3 – чинбарі, 55 – шевців [2, с. 338].

1883 р. мачушани мали 61 вітряк, 3 олійниці, 12 крамниць. У 1910 р. тут жили і працювали 47 кравців, стільки ж шевців, 40 ткачів, 32 теслярі, 31 колісник, 9 столярів, 13 ковалів, 2 слюсарі, 24 візники, 9 малярів.

Усі господарства козаків та державних селян, що населяли Мачухи і навколишні хутори, мали понад 5 тис. десятин землі. Але цих площ було замало для такої кількості населення. Безземелля штовхало селян шукати роботу в Полтаві, до якої було недалеко. Частина мачушан у пошуках вільних земель переселилася до Оренбурзької губернії, на Алтай та на Далекий Схід (у Зелений Клин).

Ще у ХVІІІ столітті дорога, що проходила через село із Полтави до Кременчука, називалася Мачуським шляхом. Місцеві жителі активно користувалися з такого вигідного сусідства. У ХІХ – на початку ХХ століть у містечку працювало від 4 до 6 кузень, а місцеві ремісники славилися на всю губернію своїми колесами і возами [3]. Щорічно відбувалося 3–4 великих ярмарки [4].

А ще на кінець XIX ст. у Мачухах налічувалося 6 шинків, що розташовувалися понад шляхом. Діяв і «постоялий» двір, де можна було переночувати.

У кінці XIX – на початку XX століть в Мачухах за сприяння повітового земства було відкрито богадільню Полтавського повіту, де проживало більше двадцяти інвалідів та пристарілих, організовано ветеринарний пункт, прокатний пункт сільськогосподарських машин, пункт парування сільськогосподарських тварин, ткацьку школу, столярну майстерню-школу, поштово-ву станцію, Народний Будинок, бібліотеку-читальню при Добровільному товаристві тверезості [5].

У цей час містечко Мачухи було центром четвертої медичної дільниці Полтавського повіту (а треба зазначити, що далеко не всі волосні центри повіту, такі як Мачухи, мали лікарні). Лікарня обслуговувала населення трьох волостей: Мачуської, Старосанжарської та Площанської (а це близько 30 тисяч чоловік). У медичному закладі працювала аптека, а штат медичних працівників складався з лікаря, двох фельдшерів та акушерки [6].

«Памятная книжка Киевского учебного округа» за 1890 рік повідомляла, що: школа у селі Мачухи була заснована 1843 р. [7, с. 24]. Можливо, вона існувала при одній із місцевих церков і раніше, але відомостей про це поки що не вдалося знайти.

Нове приміщення школи було побудоване у 1877 р. Тут навчалося 114 хлопчиків та 10 дівчаток. 1894 р. Полтавське земство побудувало ще одну школу, в якій навчалися молодші учні аж до Другої світової війни. 1904 р. школу було реорганізовано в однокласну міністерську з чотирирічним навчанням. У 1909 р. в селі було збудоване ще одне приміщення школи, де діти навчалися чотири роки. А в 1914 р. місцева громада та Полтавське повітове земство збиралося побудувати нову двоповерхову школу, але цьому завадила Перша світова війна.

Окрім того, у Мачухах діяла ще церковно-парафіяльна школа при Покрівській церкві, на кутку Прогоня [8, с. 534].

Як і нині, у XIX – на початку XX століть Мачухи славилися садівництвом. Знані колись у нашій місцевості районовані сорти фруктових дерев мали свою історію. Нині мало кому відомо, що місцеві сливи, нарівні з опішнянськими, продавалися не лише в Полтавській губернії, а й вивозилися до Катеринослава та Москви. Сорт груш «Глина мачуська» відомий з другої половини XIX століття і занесений до Помологічної книги.

У Мачухах народилося чимало відомих особистостей: фольклорист, педагог, перший директор Уфимського учительського інституту (нині – Башкирського державного університету) Олександр Лісовський (1858–1920), літературознавець, фольклорист Олексій Лісовський (1861–1934), письменник Віталій Самійленко (1892–1942?) та інші. У містечку впродовж 1898–1902 рр. працював відомий суспільно-політичний і громадський діяч, письменник, лікар Іван Липа, який написав тут ряд прозових творів.

Джерела та література

1. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [упорядник Т. Б. Ананьєва]. – К.: Наукова думка, 1997. – 325 с.
2. **Пліш М. С.** Мачухи / М. С. Пліш // Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – С. 837–847.
3. **Щербань А.** Мачуське колісництво в останній третині XIX – на початку XX століття / Анатолій Щербань // Мачуський збірник. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. – Вип. IV: Від легенди до історичного факту. – С. 11–17.
4. **Гейко А.** Ярмарки в селі Мачухи / Анатоніна Гейко // Мачуський збірник. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2021. – Вип. V: Історичні реконструкції. – С. 46–50.
5. **Мачухи** // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: УЕ, 1992. – С. 519–520.
6. **Гейко А. В.** Медицина в Мачухах на рубежі XIX–XX століть / А. В. Гейко // Дев'яті Липівські читання: мат-ли Всеукраїнської науково-практичної конф. (Полтава, 11–12 травня). – Полтава: ПУЕТ, 2018. – С. 108–112.
7. Памятная книжка Киевского Учебного округа. Часть V: Полтавская губерния / Издание Управления Учебного Округа. – К.: Тип. Высоч. утверж. Т-ва печ. дела и торгов. И. Н. Кушнерев и К° в Москве, 1890. – 217 с.
8. **Перерва В. П., Петренко І. М.** Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. П. Перерва, І. М. Петренко. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2020. – 692 с.

Анатолій Гейко

Містечко Мачухи у XIX – на початку XX століть

Резюме

Публікація присвячена містечку Мачухи у XIX – на початку XX століть. Цей населений пункт та його жителі залишили помітний слід в історії Полтавського краю.

Ключові слова: *містечко Мачухи, Мачуська волость, Полтавський повіт, школи, садівництво*

Anatolii Heiko

The town of Machukhy in the 19th – early 20th centuries

Summary

The article is dedicated to Machukhy Town in the 19th – early 20th centuries. This settlement and its inhabitants played an important role in the history of Poltava Region.

Keywords: *Machukhy Town, Machukhy Volost, schools, gardening.*

ЗАКЛАДНА ДОШКА БУДИНКУ ПОЛТАВСЬКОГО ЗЕМСТВА*

Публікується світлина з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що містить текст закладної дошки, покладеної під час спорудження будинку Полтавського губернського земства.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, закладна дошка, колекція, фото, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Фонди музею – справжня скарбниця, адже вони зберігають численні письмові, речові та візуальні пам'ятки, що ілюструють різні віхи історії нашого краю. У фотографічній колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського знаходиться світлина «Закладна дошка Полтавського губернського земського дому» (ФІДП 2332). Ця фотографія була закуплена в 2004 р. у полтавського колекціонера Юрія Євгенійовича Меліхова [7, с. 1].

Світлина ахроматична, виконана на фотопапері з гладкою матовою поверхнею, наклеєна на цупке світло-коричнєве паспарту з маркою визнаного полтавського фотомайстра І. Ц. Хмелевського. Композиція фронтальна, урівноважена, симетрична, однопланова. Розмір – 28 × 18,8 см.

Текст відтворений на фото, написаний гарним почерком із нахилом управо, що імітує українську каліграфію періоду бароко (козацький скоропис). Угорі над текстом та у кінці розміщені декоративні заставки – варіації традиційного орнаменту «Дерево життя» – «Квіти у вазоні». Саме ці узори є домінуючими в оздобленні стін колишнього будинку Полтавського губернського земства, а нині приміщення Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Зміст закладної дошки публікується без скорочень, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови автора. До тексту подані коментарі щодо осіб, назв і подій, про які йдеться в ньому.

Губернський Земський Дом

Постройка разрешена XXXVIII очереднымъ Губернскимъ Земскимъ Собраниемъ 9 декабря 1902 года по проекту архитектора А. И. Шириова¹ (докладъ 1902 г. № 51 приложения) съ некоторыми измененіями плана и фасада, утвердить которыя поручено спеціальной комисіи².

* У книзі «Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський» відомої української мистецтвознавиці Валентини Рубан-Кравченко опубліковане фото з архіву С. Таранушенка «Текст-звернення до нащадків з розповіддю про історію спорудження Полтавського земства» [8, с. 162].

После долгих колебаний и выборов комиссия решила избрать «Украинский» стиль³ и 23 июня 1903 года остановилась на изменениях првенсенных художником В. Г. Кричевским⁴. Начата постройка в Марте 1903 года⁵; Закладная доска положена в Юго Восточном исходящем углу центральной части здания (за залой заседаний) несколько ниже уровня пола подвального этажа, в томъ месте, где раньше был круглый залъ, подземный. Старое здание управы снесено в зиму 1904–1905 г.⁶ 19 Февраля 1906 г. в новое здание управы перебралось строительное отделение. Прочие 5 отделовъ в Апреле⁷. Къ моменту закладки этого пергамента не совсемъ закончены: сени, вестибюль и залъ заседаний.

Здание строилось хозяйственнымъ способомъ. Матеріалы пріобретались строительн. отдел. Черепица и облицовка исполнена бывшими учениками Миргородской школы подъ руков. П. К. Ваулина на собств. заводе Земства⁸. Работы сдавались подрядчикамъ. Стоимость здания 380 000 руб.⁹

Проектъ фасада и отделка по рисункамъ художника В. Г. Кричевскаго. Строители: Гражданск. Инженеръ С. А. Венсань¹⁰, техникъ Ф. И. Таранъ, желез. бетон. работы техн. В. П. Сухановъ, подрядчикъ Сав. Д. Цукановъ¹¹. Заведывающий строительн. отделен. Управы Членъ Управы

Евгеній Евменьевич Саранчовъ. 9 Октября 1906 года.

*Feci quod potui, Faciant meliora potentes*¹²

Мы піонеры «Украинскаго» стиля. Ошибка вь фальшь не ставится.

Примітки

1. Ширшов Олександр Іванович (1865–1932) — архітектор. Працював у Полтаві земським архітектором. Автор першого проекту будинку Полтавського губернського земства (збудований за проектом В. Кричевського) [9].

2. Спеціальна комісія для розгляду питання про спорудження Будинку губернського земства була обрана XXXV черговим губернським скликанням. До її складу входили: Д. К. Квітка, М. К. Коченевський, П. П. Старицький, П. М. Малама, І. Н. Леонтович, П. Д. Шкларевич, А. П. Старицький, Є. Є. Саранчов, О. І. Ширшов, Б. А. Волянський [5, с. 275].

3. «Український» стиль — так назвали український архітектурний модерн, в якому виконав свій проект земського дому Василь Кричевський [11, с. 34].

4. Саме 23 червня 1903 р. відбулося засідання комісії у складі С. Є. Бразоля, Д. К. Квітки, В. І. Мезенцева, Д. М. Милорадовича, Є. М. Шейдемана і князя М. А. Єрїстова, Ф. А. Лизогуба, П. М. Бровка, А. П. Старицького, Г. А. Даньковського, Є. Є. Саранчова, на якому були розглянуті нові проекти фасаду земського дому. Проект Василя Григоровича Кричевського (1872–1952) у «південно-руському стилі» викликав жваву дискусію. Однак, «...комісія більшістю голосів проти одного прийняла проект і доручила управі його виконувати» [6].

5. Наприкінці 1903 р. В. Кричевський представив завершений проект, який земці й затвердили. Одночасно голова будівельної комісії Є. Саранчов і земський архітектор С. Венсан згодилися з тим, що архітектор із Харкова повинен виконати нові проекти бокових і дворового фасадів, парадного вестибюля, залів та інтер'єрів. Йому довелося «на ходу» удосконалювати планувально-просторову структуру псевдокласичного характеру споруди, задуману О. Ширшовим, адже на середину 1903 р. були зведені стіни до підвіконь першого поверху [10, с. 24].

6. Роботи будівельного сезону 1904 р. були розпочаті у середині лютого з розбору старого будинку управы та сортування отриманих матеріалів, із прибирання при-

датних заліза, дерева, вікон, дверей, приладів тощо у сараї та склади, з очистки цілої цегли і деревини від вапна [3, с. 1].

7. На початку 1906 р. були завершені бічні корпуси: викладена кахляна підлога вбиралень та сходів, дороблені паркетні підлоги, завершені столярні роботи, побілені стелі, пофарбовані стіни, засклені вікна. Тому з 19 лютого відділи управи – будівельний, страховий, касовий, благодійний, статистичне та економічне бюро, – почали переходити до нових приміщень [4, с. 1].

8. Йдеться про Опішнянську земську гончарну майстерню. У листі від 24 березня 1904 р. художник Петро Кузьмич Ваулін (1870–1943) писав члену Полтавського земства Є. Є. Саранчову схвальні відгуки про місцеві глини («вражений багатством і якістю»), а також про спільну з В. Г. Кричевським поїздку до опішнянських кустарів та огляд керамічних майстерень. Він порадив «сміливо виготовляти керамічне облицювання земського дому не при Миргородській школі, а саме в Опішні при кустарях і туди ж привабити колишніх учнів Миргородської школи для їх удосконалення в цій галузі» [8, с. 7–8]. На виконання резолюції, будівельним відділом управи приведена до порядку й обладнана Опішнянська гончарна майстерня і з серпня 1904 р. під керівництвом П. К. Вауліна стала до роботи [8, с. 9].

9. За підрахунками спеціальної комісії у 1901 р. будівництво мало коштувати 264 797 рублів [5, с. 277].

10. Венсан Сергій Олександрович (1874–191?) – архітектор. У 1904–1909 рр. С. О. Венсана призначили на посаду архітектора Полтавського губернського земства [1, с. 166].

11. Цуканов Савелій Дмитрович – селянин Курської губернії, Рильського повіту, який проживав у Полтаві [2, 1903].

12. З латини: Я зробив, що міг, нехай ті, хто вміє, роблять краще.

Текст закладної дошки з музейної колекції – частина історії спорудження Земського дому (нині будівля ПКМ ВК). Його зміст розкриває основні віхи зведення будинку Полтавського губернського земства у період 1902–1906 рр. та демонструє турботи відповідальних за будівництво спеціалістів перед громадськістю і нащадками.

Література та джерела

1. **Базилевич М. Е.** Гражданские инженеры-архитекторы Владивостока на рубеже XIX и XX веков / М. Е. Базилевич // Архитектон: известия вузов. – 2015. – № 50. – С. 157–170.

2. Договор с подрядчиком Цукановым на производство земляных, каменных и плотничных работ по устройству здания Полтавской губернской земской управы // Доклады Губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIX очередного созыва 1903 года. – Полтава: типо-лит. Л. Фришберга, 1903. – С. 10–19.

3. Доклад Губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию XL очередного созыва 1904 года № 142 «О постройте земского дома». – Полтава: типо-лит. Л. Фришберга, 1904. – 30 с.

4. Доклад Губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию XLII очередного созыва 1906 года № 104 «О постройте земского дома». – Полтава: типо-лит. Л. Фришберга, 1904. – 58 с.

5. Журнал заседания комиссии по вопросу о постройке земского дома. 14 Ноября 1901 года // Доклады Губернской земской управы Полтавскому губернскому земско-

му соборанію XXXVII очередного созыва 1901 года. — Полтава: типо-лит. Л. Фришберга, 1901. — С. 275–278.

6. Журнал засідання комісії по вопросу о постройке земского дома. 23 Июня 1903 года // Доклады Губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому соборанію XXXIX очередного созыва 1901 года. — Полтава: типо-лит. Л. Фришберга, 1903. — С. 35–38.

7. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Група зберігання «Фото ІДП». — Розпочата у 2004 р. — ФІДП-5. — 192 с.

8. **Рубан-Кравченко В.** Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський / В. Рубан-Кравченко. — К.: Криниця, 2004. — 704 с.

9. **Тимофієнко В. Г.** Зодчі України кінця ХVІІІ – початку ХХ століть: біографічний довідник / В. Г. Тимофієнко. — К.: НДІТІАМ, 1999. — С. 411–412.

10. **Ханко В.** Будинок Полтавського земства: децю з історії спорудження та функціонування / В. Ханко // Полтава: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали першої наукової конференції «Вайнгортівські читання», 27 листопада 2002 р. / [за ред. В. Трегубова]. — Полтава, 2002. — С. 22–28.

11. **Чепелик В.** Український архітектурний модерн / [упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик]. — К.: КНУБА, 2000. — 196 с.

Оксана Сулима

Закладна дошка будинку Полтавського земства

Резюме

Публікація світлини з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що містить текст закладної дошки, покладеної під час спорудження будинку Полтавського губернського земства.

Ключові слова: *Полтавське губернське земство, закладна дошка, колекція, фото, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Oksana Sulyma

Memorial Board of the Poltava Zemstvo House

Summary

Photo with text of memorial board put during the Poltava Huberniia Zemstvo building from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection is published.

Keywords: *the Poltava Huberniia Zemstvo, memorial board, collection, photo, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

ПОЛТАВСЬКИЙ РАЙОН У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1914 – 1918 рр.

Про уродженців Полтавського району – учасників Першої світової війни 1914 – 1918 рр., увічнення їх пам'яті та об'єкти культурної спадщини, пов'язані з цими подіями.

Ключові слова: Перша Світова війна, імперія, фронт, піхотний полк, драгунський полк, рядовий, ефрейтор, молодший унтер-офіцер, старший унтер-офіцер, біженці, лазарети, Полтавський район.

1914 р. став визначальним для новітньої історії. Тоді люди не усвідомлювали, що впродовж одного року сталося стільки подій, котрі призвели до спалаху війни світового масштабу, яка змінила обличчя Європи та створила підґрунтя для наступного конфлікту за два десятиліття потому.

За іронією долі, 1914 р. більшість європейців очікували, а деякі сподівалися, на початок війни. Мало хто взагалі міг передбачити її наслідки. Впродовж наступних чотирьох років більшість європейських країн, а також США, Канаду, Японію та Близький Схід було втягнуто у конфлікт, що мобілізував нечувану кількість людей – 65 мільйонів (із них 8,4 мільйона було вбито, а 21 – поранено). Досі жодна війна не коштувала стільки людських життів [3, с. 445].

Бойові дії велись на Західному, Східному та Італійському фронтах у Європі, в Африці, на Близькому Сході, островах Тихого океану. Боротьба, що велася на Західному фронті, відбувалась вздовж системи траншей та укріплень, обмежених областю, відомою під назвою нічийна земля. Ці ряди укріплень тяглися від Північного моря до Швейцарії, через це система ведення статичної війни визначила їх перебіг для багатьох учасників. На Східному фронті розлогі східні рівнини й обмежена мережа залізниць запобігли стану ведення траншейної війни. Військові дії велись на суші, на морі та, вперше в історії людства, у повітрі.

Перша світова війна за своїм характером була загарбницькою з боку всіх її сторін – ворогуючих держав Троїстого союзу (Німецька, Австро-Угорська, Османська імперії, Болгарське царство і з 1915 р. Королівство Італія) та країн Антанти (Російська і Британська імперії, Французька республіка та США, з 6 квітня 1917 р.). З обох боків були держави, що мали стратегічні плани щодо українських земель. Найдалекосяжніші з них мала Німеччина: розгромити Російську імперію, відторгнути землі України, Білорусі, Польщі, країн Балтії й Кавказу та включити їх до складу майбутньої Великонімецької світової імперії. «Стальний король» Август Тіссен заявляв, що під повну владу німецьких монополій мають перейти українські «Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям». Австро-Угорська монархія прагнула не

тільки зберегти панування у Галичині, Буковині та Закарпатті, а й зазіхала на Волинь та Поділля. Російська імперія під приводом «воз'єднання братів-русинів» прагнула посунути свої кордони до Карпатських гір, мати вплив на Балканах та вийти до проток Босфор та Дарданели [8, с. 295].

Перша Світова війна 1914–1918 рр., що розпочалась як збройний конфлікт між двома групами імперіалістичних країн, поставила Україну в епіцентр військово-політичних подій. Українську «карту» в ті роки прагнули розіграти Німеччина, Австро-Угорщина, Румунія, свої інтереси мали в цьому регіоні Великобританія і Франція.

Розділені кордонами і фронтами українці брали участь в бойових діях Першої світової війни у складі армій відразу двох імперій – Російської (4 – 4,5 мільйони) та Австро-Угорської (500 тис. чол.). Національне військове формування українців існувало лише в армії Австро-Угорщини – легіон Українських Січових Стрільців (7 тис.). В армії Російської імперії українці були розпорознені по всіх родах військ. Німецьке командування з українських військовополонених, які воювали в російському війську, створили після укладання Брест-Литовського миру так звану Синю (Синьожупанну) дивізію [7, с. 22].

Українці змушені були воювати один проти одного за чужі їм інтереси.

Перша Світова війна 1914–1918 рр. призвела до розрухи промисловості, погіршення роботи залізничного транспорту, кризових явищ у сільському господарстві.

У Полтавській губернії до російської армії було мобілізовано 49,4% працездатних чоловіків у сільському господарстві. Частина коней також була забрана до війська. За браком робочих рук і тяглової сили посівні площі в губернії скоротились на 330 тисяч десятин. Вже у 1916 р. почали відчуватись труднощі із забезпеченням продовольством жителів міст та армії [6, с. 36–37].

Військовий конфлікт такого масштабу потребував значних ресурсів – економічних, матеріальних, людських.

Хоча бойові дії і не велися на території Полтавської губернії, її населення було залучене до подій Першої світової війни. Полтавщина була охоплена мобілізацією, в межах губернії були створені лазарети (за допомогою земств), військові склади і т. ін. Полтавська губернія займала у вказаний період 4-те та 3-тє місце з прийомом біженців серед українських губерній, поступаючись лише Харківській, Таврійській, а іноді випереджаючи Чернігівську. Губернія прийняла у листопаді 1915 р. 24 тисячі біженців, у грудні 1915 р. – 23 970, а у лютому 1916 р. вже 30 тисяч біженців. У червні та листопаді 1916 р. по 32 764 та 42 682 осіб відповідно.

Наприклад, у с. Жуки було мобілізовано 70 чоловік. З них пораниених та контужених 31; хворих – 20; зникло безвісти – 10; не уточнено – 7; загинуло – 2.

Найбільше уродженців села потрапило до 174-го піхотного Роменського полку (4), 146-го піхотного Царіцинського полку (3), 121-го піхотного Пензенського полку (3) та 402-го піхотного Усть-Медведицького полку (2). Усі полки вели бойові дії на Східному фронті.

У с. Тахтаулове було мобілізовано 67 чоловік. З них поранених та контужених 31; хворих – 21; зникло безвісти – 4; не уточнено – 4; загинуло – 2, у полон потрапило – 5. Четверо уродженців с. Тахтаулове були нагороджені Георгіївськими медалями IV-го ступеня «За хоробрість».

Уродженці с. Тахтаулове були мобілізовані до різних піхотних, стрілецьких, гренадерських, драгунських полків. Усі полки вели бойові дії на Східному фронті.

У с. Мачухи було мобілізовано 57 чоловік. З них поранених і контужених – 27; хворих – 11; зникло безвісти – 7; не уточнено – 4; залишено на полі бою – 2; потрапило у полон – 2; загинуло – 3. Одного з уродженців села, Наrejaка Антона Тихоновича, рядового 146-го піхотного Царицінського полку, було нагороджено Георгіївським хрестом IV ступеня [9].

Найбільше мешканців села було мобілізовано до 63-го піхотного Углицького полку (4), 74-го піхотного Ставропольського полку (3), 133-го піхотного Сімферопольського полку (3), 146-го піхотного Царицінського полку (2), 105-ї артилерійської бригади (2), 174-го піхотного Роменського полку (4), Лейб-гвардійського Ізмайловського полку (2), 123-го Козловського полку (2), 327-го піхотного Корсунського полку (2), 315-го піхотного Глухівського полку (2). Всі вказані полки брали участь у боях на Східному фронті.

Досліджено архівні матеріали лише по трьох населених пунктах колишнього Полтавського повіту. У перспективі опрацювання інформації і по інших населених пунктах колишнього повіту, що увійшли до складу сучасного Полтавського району. А по вже опрацьованих селах проведені обстеження сільських кладовищ для виявлення поховань учасників Першої світової війни.

Під час моніторингових експедицій наукових співробітників науководслідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 2013–2019 рр. виявлено поховання Георгіївських кавалерів у смт Котельва Котелевського та с. Усть-Лип'янка Машівського районів Полтавської області та пам'ятний знак у с. Шилівка Решетилівського району. Нині колишні Котелевський, Машівський та Решетилівський райони включені до складу Полтавського району.

Лобань Герасим Іванович (01.03.1888, м.н.н. – 19.10.1975, смт Котельва, Полтавська обл.) – учасник Першої Світової війни 1914–1918 рр., повний Георгіївський кавалер. Георгіївськими хрестами 4-х ступенів, які з 1807 по 1917 рр. були вищою відзнакою для солдатів й унтер-офіцерів російської імператорської армії за видатну хоробрість, виявлену в боях проти ворога. Служив у 5-му запасному кавалерійському полку, який дислокувався в слободі Балаклея Зміївського повіту Харківської губернії. Один з хрестів йому вручав особисто цар Микола II.

Проживав у смт Котельва з післявоєнних років і до 1975 р. Похований у центральній частині Вознесенського кладовища по вул. Полтавський шлях [1, с. 263; 5, с. 110–111].

Прус Корній Остапович (1888, с. Усть-Лип'янка, Ряска волость, Костянтиноградський повіт, Полтавська губернія – 1957, с. Усть-Лип'янка, Машівський район, Полтавська обл.) – учасник Першої Світової війни 1914–1918 рр., Георгіївський кавалер.

Проходив військову службу у 46-у піхотному Дніпровському та у 68-у лейб-піхотному Бородинському полках. Був двічі поранений та контужений 14.06.1915 та 28.05.1916 рр. Лікувався у Дивізійному лазареті 12-ї піхотної дивізії. Був нагороджений Георгіївським хрестом IV ступеня (солдатським). Дослужився до чину молодшого унтер-офіцера. Проживав у рідному селі до 1957 р. Похований на сільському кладовищі, на схилі гори [9; 10; 11].

Крім поховань, також були віднайдені пам'ятні знаки, встановлені на честь земляків-учасників Першої Світової війни 1914–1918 рр. Їх умовно можна поділити на дві групи. Першу складають встановлені у 1917–1919 рр., а другу – сучасні, встановлені у наш час.

До першої групи відносяться пам'ятні знаки у с. Шилівка кол. Решетилівського району.

У центрі с. Шилівка Полтавського району розташований пам'ятний знак землякам-учасникам російсько-японської 1904–1905 рр. та Першої світової воєн 1914–1918 рр. 29 серпня 1919 р. побудований коштом прихожан Вознесенської церкви. Організаторами зборів коштів і попечителями будівництва були С. С. Гнатенко та І. Є. Арендаренко. Об'єкт увічнює пам'ять 58 земляків-учасників російсько-японської 1904–1905 рр. та Першої світової 1914–1918 рр. воєн.

У 1920-х рр. пам'ятний знак було пошкоджено, у 1960-х рр. була спроба відновлення його у попередньому вигляді, але остаточне відновлення відбулося вже 1988 р. [2, с. 164–165; 4].

Джерела та література

1. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – С. 263.
2. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – С. 164–165.
3. **Магочій П.-Р.** Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – С. 445.
4. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1149-2.16.20 // Робочий архів НД відділу пам'яткознавства ПКМ ВК.
5. **Пшинка М.** Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий нарис. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 110–111.
6. **Ревегук В. Я.** Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава: Полтавський літератор, 2017. – С. 36–37.
7. **Рубльов О. С., Реєнт О. П.** Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К.: ВД «Альтернативи», 1999. – Т. 10. – С. 22.
8. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К.: ВД «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – С. 295.

9. Російський Державний Військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Оп. 3: Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі 1883–1917 рр. – Ф. 970: Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі м. Петроград. – Спр. Списки солдатів, нагороджених Георгіївськими орденами і медалями в період I-ї Світової війни. – Арк. 328.

10. РДВІА. – Ф. 970. – Оп. 1: Іменні списки втрат солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 гг. (по полкам і бригадам). – Спр. Іменні списки 46 піхотного Дніпровського полку про втрати солдатів на фронтах. – Арк. 6; Ф. 16196: Особливе діло-провадження по збору та реєстрації зведень про відбувших за смертю чи пораненням, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). – Оп. 1. – Справа. Іменні списки 46 піхотного Дніпровського полку про втрати солдатів на фронтах. – Арк. 63.

11. РДВІА. – Ф. 970. – Оп. 3. – Спр.: Списки солдатів, нагороджених Георгіївськими орденами і медалями в період I-ї Світової війни. – Арк. 331.

Олександр Лимар

Полтавський район у Першій Світовій війні 1914 – 1918 рр.

Резюме

Про уродженців Полтавського району – учасників Першої світової війни 1914–1918 рр., увічнення їх пам'яті та об'єкти культурної спадщини, пов'язані з цими подіями.

Ключові слова: *Перша Світова війна, імперія, фронт, піхотний полк, драгунський полк, рядовий, ефрейтор, молодший унтер-офіцер, старший унтер-офіцер, біженці, лазарети, Полтавський район.*

Oleksandr Lymar

Poltava District in the First World War of 1914 – 1918

Summary

About natives of Poltava District who participated in the First World War of 1914 – 1918, their commemorating and connected objects of cultural heritage.

Keywords: *the First World War, empire, front line, infantry regiment, dragoon regiment, common soldier, corporal, junior under-officer, senior under-officer, refugees, hospitals, Poltava District.*

ДЕЩО ПРО РОЛЬ БАНКІРА ГРИГОРІЯ РУБІНШТЕЙНА В ЗДОБУТТІ ОСВІТИ АНДРІЄМ ЗАЛИВЧИМ

Про допомогу Григорія Рубінштейна Андрієві Заливчому під час вступу і навчання у харківських гімназіях.

Ключові слова: *Андрій Заливчий, Григорій Рубінштейн, навчання, гімназія.*

Навколо постаті Андрія Заливчого існує чимало неточностей, домислів, видумок, міфів, чуток, що стосуються різних аспектів його біографії. Як зазначав за написане загалом про Заливчого один із дослідників, «доводиться відзначити також, що написане не завжди відповідає дійсності» [10, с. 121]. Ці слова також добре підходять і для означення того, як упродовж десятиліть писали про здобуття ним освіти. Зокрема, про роль Г. Рубінштейна в період навчання А. Заливчого в Харкові. Джерела різних років містять про це неоднакову інформацію.

Ще за життя А. Заливчого ходили чутки, що його батьком був нібито харківський банкір Г. Рубінштейн, який мав маєток у селі Міські Млини, що поблизу Опішного.

Про це, зокрема, згадував у своїх спогадах, написаних у 2-й пол. 1940-х рр., колишній товариш А. Заливчого Д. Соловей: «Казали про те, що батьком Андрія був Рубінштейн, що мав маєток у Міських Млинах і згодом допоміг йому матеріально, коли Андрій вчився в гімназії» [12, с. 81-82].

Л. Підгайний ще у 1929 р. писав, що «з ласки сусіднього поміщика А. Заливчого було приділено до Харківської гімназії, де він учився на державні кошти» [6, с. 150].

Якщо ж сприймати інформацію Д. Солов'я, як таку, що відповідала дійсності, то розумієш, що справа була не «в ласці». Г. Рубінштейн вирішив вивести в люди свого, хай і позашлюбного, але сина, який унаслідував від свого справжнього батька здібності до науки. Та й твердження про те, що в гімназії «він учився на державні кошти» не зовсім, м'яко кажучи, відповідає дійсності. Г. Рубінштейн допоміг йому не лише зі вступом до гімназії, а й своїми коштами.

Про роль Г. Рубінштейна в навчанні А. Заливчого, з посиланням на архівні документи, того ж 1929 р. повідав Ю. Ранова: «Нам пощастило в купах архівного матеріалу серед сотень справ, тисяч різноманітних паперів, різних книжок, що потрапили з колишньої харківської 1-ої гімназії до харківського крайового історичного архіву, відшукати відомості про Заливчого... [...]»

«12. Слушали прошение Рубинштейна о принятии в V-й класс Х. I-й г. Андрея Заливчего и обсуждали его документы и свидетельство за IV класса

гимназії. Постановили прийняти Заливчого Андрея в V клас Харківської I-ї гимназії».

На жаль, ні прохання Заливчого, ні посвідки за 4 класи, ні інших документів, доданих до Рубінштайнового прохання, а також і самого прохання, не пощастило знайти. Але наведені тут офіційні записи цінні вже тому, що вони дають змогу з'ясувати, коли Заливчий з'явився в гімназії, й виявити ту «приватну особу», що зуміла знайти серед юрби селянських дітей талановитого підлітка й допомогти йому на початку. Що Педагогічна Рада 13 вересня слухала Рубінштайнове прохання, то треба гадати, що до Харкова разом із Заливчим приїздив і сам Рубінштайн, що допомагав йому орієнтуватися в міському житті. Якщо б Рубінштайн був відсутній, тоді його заява не встигла б надійти на розгляд 13 вересня. Другого дня – 14 вересня – було свято – чесного хреста, отже в середу 15 вересня Андрій Заливчий з'явився в I-ї гімназії як учень.

Переглядаючи «список учеников по классам за 1910/11 г.», довідуємося, що Заливчого прийняли до 5-ої паралельної класи» [10, с. 121–122].

«Не можна не звернути уваги (надто якщо згадати, що Заливчий приїхав з українського села) на добрі успіхи в трьох мовах (латинська, німецька, французька. – В. М.): з латини він має навіть «5». (Можливо, ця здібність Андрія в мовах є ще одним свідченням того, що він дійсно був сином Рубінштейна. – В. М.). Це дуже добре характеризує Заливчого» [10, с. 124].

«Почалася осінь 1912 року. [...] 29 вересня [...] директор гімназії писав попечителю Харківської шкільної округи... [...] «Стипендиатом имени Алымова, на содержание которого в пансионе гимназии требуется приплата к получаемому на капитал дохода 276 р. 74 к. в размере 83 р. 26 к. в год, Педагогический Совет постановил просить разрешения вашего превосходительства зачислить ученика VII класса Заливчего Андрея [...] Отец его черноработчий, занимается поденной работой, не имеет решительно никаких средств. Ученик Заливчий, получает ежемесячно небольшую сумму от одного лица, которое заметило его выдающиеся способности и пожелало дать ему образование, но это вообще носит только временный характер. [...] З виплатою ж стипендії стала катастрофа. Трапилася вона 20 жовтня... » [10, с. 127–129].

З доповіді директора гімназії до попечителя Харківського навчального округу від 30.10.1913 р.: «20 октября с. г. преподаватель законоведения Харьковской I гимназии [...] Хоецкий на большой перемене в виду окончания первой четверти учебного года спрашивал по своему предмету тех учеников, которых он не успел спросить на своих уроках. В числе неспрошенных и приглашённых отвечать в этот день был и ученик Сергей Штернман. Когда А. П. Хоецкий, спросив несколько других учеников, вызвал Штернмана, то вместо него вышел и начал отвечать ученик Заливчий. Штернмана А. Хоецкий не знает в лицо (законоведение преподаётся только в 7 и 8 классе при одном уроке в неделю), но Заливчего помнит, т. к. он незадолго до того отвечал ему за себя. Поражённый таким необъяснимым в средней школе явлением и не вполне доверяя себе, А. П. Хоецкий пригласил ученика, отвечавшего за Штернмана и двух других учеников 7-го класса, ожидавших очереди отве-

чать, в учительскую, и по пути туда пригласил с собой и г. инспектора. Почувствовав, что дело принимает неожиданный оборот, Заливчий скрылся. [...] По окончании панихиды я позвал к себе Заливчего и разъяснил ему всю гнусность совершённого им проступка. Он сознал свою вину, каялся, плакал, сравнивал свой проступок с подлогом векселя и признавал, что такому ученику не место в гимназии. На мой вопрос, как же ему, умному юноше, всё это не пришло в голову своевременно, он сказал, что и сам не знает, как это произошло. [...]

Спрошенный мною вторично Заливчий подтвердил своё первое объяснение, что ответил он за Штернмана по его просьбе, побуждаемый ложно понимаемым чувством товарищества, и просил помиловать его, так как с уходом из гимназии он лишается и той небольшой денежной поддержки, которую оказывает ему постороннее лицо, заметившее его способности и потому пожелавшее вывести его в люди. [...]

Сын очень бедных родителей, он воспитывается на средства одного частного лица, дающего ему 15 руб. в месяц. Пед. Сов. в виду бедности Заливчего и прекрасных успехов его возбудил ходатайство перед окружным учебным начальством о разрешении зачислить его казенно-коштным пансионером. Даже и в том случае, если П. С. признает возможным не уволить его из гимназии за последний проступок, он несёт тяжёлое наказание, лишившись назначенной для него казенной стипендии, уволенный же из гимназии, он должен будет отказаться от мысли получить образование, т. к. лицо, принимающее в нём участие (И. Рубинштейн) (правильно: Г. И. Рубинштейн. – В. М.), поставило ему условием поддержки – успешное прохождение гимназического курса и несомненно лишит его денежной помощи, если он принуждён будет выйти из гимназии» [10, с. 129-130].

Казка про доброго дядю Рубинштейна та про його «ласку» продовжувала ще жити в публікаціях багатьох авторів і в наступні роки.

О. Кузьменко 1957 р. писав у опішнянській районці: «З прихотливої ласки багатія – дідача Рубинштейна після закінчення церковно-приходської, земської, а потім Опішнянської вищої міністерської школи, Андрій їде вчитися в Харків, в приватну гімназію, яку він закінчив в 1915 році з золотою медаллю» [5, с. 2].

М. Трутеню у своїх «Материалах о А. И. Заливчем» (1961), на основі спогадів Нестора Заливчого, про Андріїв шлях до науки та про роль у ньому Рубинштейна, зазначав таке: «Вблизи села Опішня было поместье, жившего в Харькове банкира Рубинштейна Григория Исааковича. [...] Закончив Министерскую школу, Андрей в летний период перешёл в это хозяйство пасти свиньей. С ним встречался хозяин – Рубинштейн, Андрей ему понравился и он ему подарил 3 рубля. [...]

Перед осенью (1909 р. – В. М.) пошёл к Рубинштейну, долго шли переговоры об учёбе, и, наконец, Рубинштейн дал согласие нарядить подводу, отвезти Андрея до Кочубеевки, а затем Андрей пересядет на поезд до Харькова. Дал на дорогу 5 рублей и письмо к какому то знакомому учителю

в Харківке. Но нічого не получилось. Знавши Андрея хлопцы, смеялись: «Выучился».

Снова пошёл Андрей к Рубинштейну, снова Рубинштейн дал подводу, 5 рублей и записку к другому знакомому учителю в Харківке. Этот нашёл ему квартиру, репетитора, с которым Андрей занимался месяц и осенью поступил в 4-й класс частной гимназии — «гимназия Ракушанского».

Учился здесь 2 года и Рубинштейн оплачивал его правообучение, и давал 5 рублей в месяц на питание и квартиру. Андрей сам стал репетировать учеников, приобрёл форменную одежду и на лето приезжал в Опішню в форме. Летом работал в конторе имени Рубинштейна. Осенью 1911 года перешёл в 6-й класс I-й казенной Харківської гимназии...» [13, арк. 30–33].

М. Прокопович 1958 р. зазначає у «Зорі Полтавщини», що А. Заливчий «працював в економії Рубінштейна. Згодом вступив у Харківську гімназію, після якої навчався в Харківському університеті. Думав пан зробити з Андрія свого вірного слугу, та вийшло навпаки» [8].

1979 р. М. Прокопович писав уже конкретніше: «А ось до Харківської гімназії Андрієві вдалося вступити і допоміг йому у цьому пан Рубінштейн, який уподобав кмітливого сільського хлопчину під час своїх приїздів улітку» [7, с. 4].

В. Ревегук у книзі «Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» (2007) зазначає про Рубінштейна, не згадуючи його прізвища: «Після закінчення вищої початкової школи в Опішні Андрієві довелося пасти свиней у маєтку харківського банкіра-єврея. Той якийсь випадково побачив, що його наймит на пастівнику читає книжки, і на свій кошт послав на навчання до Першої Харківської хлоп'ячої гімназії» [11, с. 147].

Багато авторів, свідомо чи несвідомо, взагалі не згадували про роль Рубінштейна у здобутті освіти А. Заливчим, підкреслюючи при цьому лише незвичайні здібності учня чи віддаючи заслуги в цьому якимсь вигаданим особам.

Першим це, відразу після загибелі революціонера, зробив його побратим і друг Г. Михайличенко, основоположник багатьох міфів про А. Заливчого. У «Некролозі» в грудні 1918 р. він писав: «Дякуючи своєму надзвичайному хистові в науках, він після початкової школи дістав стипендію в 1-ій харківській гімназії» [3, с. 2].

Г. Костюк у статті «Андрій Заливчий (до 10-х роковин зо дня смерті)» 1928 р. писав: «Заливчому щастить, все таки, потрапити до початкової школи. Гострий, допитливий розум, не аби який хист хлопчика звертають на себе увагу вчителя, й за його допомогою Заливчий вступає в I-шу Харківську гімназію й одержує там стипендію» [4, с. 3].

Той же М. Прокопович у 1966 р. писав у зінківській районці: «Нелегко прокладав дорогу Андрій до знань. Почав вчитись в Харківській гімназії, а пізніше в Харківському університеті» [9].

М. Брезкун у 1967 р. в чернігівській газеті «Комсомольський гарт» зазначав: «Батьки його [...] наймитували у поміщика Рубінштейна... [...] Андрій був підпаском у пана. Дуже важко жилося. Та все ж здібний хлопець закінчив сільську школу, а згодом вступив до Харківської гімназії, університету» [1].

В. Галушко 1967 р. в «Зорі Полтавщини», зокрема, написав: «Андрій вирішив будь-що вступити до гімназії, що, як відомо, тоді було далеко не простою справою. Існував таємний наказ міністра освіти, згідно з яким директори гімназій мусили утримуватися від прийому дітей нижчих станів. За навчання належало платити. [...] Перша спроба вступити до гімназії скінчилася плачевно. У нього навіть екзаменів не побажали прийняти. [...] Тільки в 1910 році вступив до однієї з Харківських гімназій. [...] .....з дому не прислали ні копійки, [...] сам заробляв на прожиття – мив посуд по харчевнях, брав у канцеляріях папери для переписування, а пізніше наймався репетитором синів чиновників і панків» [2, с. 3].

Отож, як підсумок, можна констатувати, що харківський банкір Г. Рубінштейн відіграв значну роль у здобутті освіти А. Заливчим у Харкові, допомігши влаштуватися йому в гімназії й підтримуючи матеріально. Вірогідно, що він допомагав Андрієві й під час навчання в університеті.

Джерела та література

1. **Брезкун М.** Подвиг Андрія Заливчого / М. Брезкун // Комсомольський гарт. – 1967. – 1 лютого.
2. **Галушко В.** Боець революції / В. Галушко // Зоря Полтавщини. – 1967. – № 143. – 20 червня. – С. 3.
3. **Ген. Брат. Андрій Заливчий** (Некролог) / Брат Ген. // Боротьба. – 1918. – № 56. – 26 грудня. – С. 2–3.
4. **Костюк Гр. Андрій Заливчий** (До 10-х роковин зо дня смерті) / Гр. Костюк // Літературна газета. – 1928. – № 23. – 1 грудня. – С. 3–4.
5. **Кузьменко О.** Андрій Іванович Заливчий / О. Кузьменко // Прапор комунізму. – 1957. – 3 листопада. – С. 2.
6. **Підгайний Л.** Ентузіаст революції й художник слова (Андрій Заливчий. На 10 роковини з дня загибелі) / Леонід Підгайний // Життя й революція. – 1929. – Кн. II. – Лютий. – С. 149–158.
7. **Прокопович М.** Боець революції / М. Прокопович // Народна трибуна. – 1979. – 13 березня. – С. 4.
8. **Прокопович М.** Пам'яті Андрія Заливчого. До 40-річчя з дня смерті / М. Прокопович // Зоря Полтавщини. – 1958. – № 242. – 13 грудня.
9. **Прокопович М.** У вирі боротьби / М. Прокопович // Прапор комунізму. – 1966. – 2 серпня.
10. **Ранова Ю.** Учень Заливчий Андрій (за матеріалами Харківського краєвого історичного архіву та спогадами) / Юрій Ранова // Червоний шлях. – 1929. – № 8–9. – Серпень-вересень. – С. 120–139.
11. **Ревегук В.** Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Віктор Ревегук. – Полтава: АСМІ, 2007. – 186 с.

12. **Соловей Д.** Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українсько-го народу 1914 – 1921 / Дмитро Соловей. – Полтава: Криниця, 1994. – 192 с.

13. **Трутень М.** Матеріали о А. И. Заливчем, собранные в сентябре месяце 1961 года / Михаил Трутень // НА ПКМ ВК. – Спр. 05-124. – Арк. 30–41.

Віктор Міщанин

**Дещо про роль банкіра Григорія Рубінштейна в здобутті освіти
Андрієм Заливчим**

Резюме

Про допомогу банкіра Григорія Рубінштейна Андрієві Заливчому під час вступу і навчання у харківських гімназіях.

Ключові слова: *Андрій Заливчий, Григорій Рубінштейн, навчання, гімназія.*

Viktor Mishchanyn

Concerning the Role of Banker Hryhorii Rubinshtein in Educating Andrii Zalyvchyi

Summary

About banker Hryhorii Rubinshtein's help to Andrii Zalyvchyi during entering and study in Kharkiv gymnasiums.

Keywords: *Andrii Zalyvchyi, Hryhorii Rubinshtein, study, gymnasium.*

УДК 94:355.426](477.53)»1918»(092)

Леонід Кушнір, Людмила Кушнір

ПОЛТАВА 1918–ГО РОКУ В МЕМУАРАХ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЙСЬКОЇ СТАРШИНИ (за спогадами Михайла Крата)

Спогади про Полтаву 1918-го року старшини Армії УНР, майбутнього генерал-хорунжого Михайла Крата щодо формування у місті 6-го армійського корпусу, соціальних настроїв мешканців Полтавщини та їх участі у повстанському русі.

Ключові слова: *Полтава, 1918 рік, Михайло Крат, Павло Скоропадський, Михайло Омелянович-Павленко, Петро Болбочан, 11-а піхотна дивізія, 33-й піхотний Охтирський полк.*

Полтава в добу Української Держави і правління Гетьмана П. Скоропадського досі залишається маловідомою не лише теперішнім мешканцям міста і Полтавщини загалом, а й професійним науковцям. З огляду на цю обставину, важливу роль в історичній реконструкції життя тодішнього міста відіграють мемуарні спогади безпосередніх свідків тієї доби, серед

яких представники командного складу українського війська, котре на той час квартирувало в Полтаві. Такі, здебільшого мілітарного змісту, спогади про Полтаву зустрічаємо в мемуарах українських військовиків, старшин П. Дяченка [1], М. Крата [2], Б. Монкевича [3] М. Омеляновича-Павленка [4], В. Петріва [5; 6], В. Сікевича [7; 8] та ін.

Матеріалом мемуарного характеру, що додає специфічні штрихи до портрету Полтави 1918-го року, є уривчасті спогади про місто старшини Армії УНР, колишнього підполковника Російської імператорської армії, майбутнього генерал-хорунжого Армії УНР, уродженця м-ка Гадяч Михайла Миколайовича Крата (1892–1979). Спогади підготовлені Ніною й Ганною Черняк (донькою й онукою) М. Крата під назвою «Козацькому роду нема переводу» [2] й опубліковані в 2010 році у США. Вони написані українською мовою і, не дивлячись на свою лаконічність, виповнені конкретики, правдиво передають реалії життя Полтави та соціальні настрої його мешканців у добу Української Держави й правління гетьмана Скоропадського та відразу ж по падінню його режиму.

Як слідує з нотаток М. Крата, упродовж 1918-го року він перебував у Полтаві двічі: у червні – першій половині серпня та в другій половині листопада – грудні [2, с. 53–56, 103]. Уперше М. Крат прибув до Полтави з м-ка Гадяча, де нетривалий час служив помічником секретаря Гадяцької повітової земської управи. Це сталося на початку літа, вже після встановлення на Полтавщині гетьманського режиму. Колишній підполковник Російської армії, він побажав служити в українському війську. Заручившись через особисте листування підтримкою начальника штабу гетьмана П. Скоропадського, генерала В. Дашкевича-Горбацького, М. Крат, на пропозицію останнього, обрав службу у Полтаві в 11-й піхотній дивізії 6-го армійського корпусу, що на той час перебувала на стадії формування. Очільник дивізії, полковник М. Омелянович-Павленко призначив Крата командиром кулеметної команди 33-го піхотного Охтирського полку, що квартирував у місті [2, с. 53].

Ситуація у Полтавському гарнізоні на той момент і надалі була складною. За виразом комдива М. Омеляновича-Павленка, на якого посиляється М. Крат, увесь вищий командний склад 11-ї дивізії був повний «руських», а старшини 33-го полку, занотовує Крат, відверто ворогували поміж собою, розділившись на два табори [2, с. 53, 54]. М. Крат згадує, що промосковські командири вищої і середньої управлінської ланки всіляко перешкождали полковим старшинам-українцям виховувати підстаршин і козаків у душі українців-самостійників, «сміялися ... зо всіх виявів національної культури й взагалі поводитися так, нібито українська держава й армія є якимсь переходовим явищем та засобом до повалення більшовиків і відновлення „єдиної неделімої“» [2, с. 103].

За влучним виразом М. Крата, «ясним променем» у цьому темному царстві був у Полтаві командир 11-ї стрілецької дивізії, полковник М. Омелянович-Павленко, який завжди намагався говорити українською мовою і вимагав того ж від підлеглих [2, с. 103]. Літній період спогадів М. Крата

про Полтаву 1918-го року закінчується інформацією про переведення 33-го піхотного Охтирського полку до м-ка Ромни. Сталося це у другій половині серпня [2, с. 54].

Удруге М. Крат прибув до Полтави з Ромен невдовзі після зречення гетьмана П. Скоропадського. 33-й Охтирський полк, що квартирував у Ромнах (на той момент М. Крат був його командиром), піддався більшовицькій агітації, був роззброєний і припинив своє існування. У Полтаві Крат зі старшинами полку прилучився до штабу командувача українським Лівобережним фронтом, отамана П. Болбочана, який підтримував Директорію. Тоді ж він був призначений Болбочаном помічником командира 2-ї Республіканської Запорізької дивізії отамана М. Сильванського, а, фактично, виконувачем обов'язків комдива [2, с. 55].

Зі спогадів М. Крата відомо, що після повалення гетьманського режиму у Києві, ситуація у Полтаві була нестабільною. Військова організація і дисципліна, що і до того були слабкими, похитнулися [2, с. 56, 57, 58]. Крат згадував про ті дні: «...одне командувати куренем на фронті при усталізованому житті нормальної армії, а друге – командувати дивізією в хаосі революції. ... Поява моя між запорожцями була відразу зустрінуто неприхильно... Революційний начальник мусить рахуватися з оточенням і навіть бути дещо позером і демогогом. Це ж було ... для мене огидним» [2, с. 55]. Упродовж грудня 1918-го року М. Крат опікувався формуванням штабу 2-ї Республіканської Запорізької дивізії [2, с. 56], яка у хаосі подій готувалася до протистояння більшовицьким військам, що наступали на Полтаву з харківського напрямку.

Про настрої мешканців Полтави та її округи у цей час М. Крат згадує уривчасто, скупими фразами професійного військовика. За його спостереженнями, на той момент відношення інтелігенції до українського війська було ворожим, що, на думку Крата, стало результатом зненавидження гетьманської політики [2, с. 54]. Про селянство годі й згадувати. Відразу після Водохреща 1919-го року, як тільки українські частини виступили з Полтави на антибільшовицький фронт (проходив неподалік ст. Свинківка), селяни навколишніх населених пунктів Диканьки, Будищ й інших під впливом більшовицької агітації увірвалися до Полтави.

Полкам 2-ї Республіканської Запорізької дивізії, що знаходилися на фронті під фактичним управлінням М. Крата, довелося стримувати натиск і більшовицьких військ, і селян-бунтівників, забезпечуючи виїзд із Полтави до м-ка Кобеляки штабу армій Лівобережного фронту на чолі з отаманом П. Болбочаном. У ці ж дні командир 3-го Гайдамацького полку, отаман О. Волох (полк прибув до Полтави з антибільшовицького фронту на Дону) вибудовував плани арешту й усунення від влади отамана П. Болбочана [2, с. 56, 57].

Такою не в героїчному, а в соціальному вимірі постає Полтава і Полтавщина 1918-го року у спогадах старшини М. Крата. Реальні події та явища, описані сухою мовою військовика, роблять його мемуари цінним джерелом інформації про Полтаву 1918-го року, доповнюючи для нащадків загальну картину подій Української революції 1917–1923 рр. на Полтавщині.

Джерела та література

1. **Дяченко П.** Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / Петро Дяченко. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
2. **Крат М.** «Козацькому роду нема переводу» / Михайло Крат. – Бетезда, Мериленд: Computorprint Corp., 2010. – 309 с.
3. **Монкевич Б.** Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим / Борис Монкевич. – Нью Йорк: Накладом Т-ва Запорожців ім. полк. Петра Болбочана в Америці, 1956. – 288 с.
4. **Омелянович-Павленко М.** Спомини / Михайло Омелянович-Павленко. – Накладом Української видавничої спілки у Львові, 1930. – 64 с.
5. **Петрів В.** Спомини з часів Української революції (1917–1921) / Всеволод Петрів. Частина II. – Львів: Накладом Видавничої Кооперативи «Червона калина», 1928. – 184 с.
6. **Петрів В.** Спомини з часів Української революції (1917–1921) / Всеволод Петрів. Частина III. – Львів: Накладом Видавничої Кооперативи «Червона калина», 1930. – 164 с.
7. **Сікевич В.** Сторінки із записної книжки / Володимир Сікевич. Том III. – Вінніпег: Накладом Української стрілецької громади, Друком «Нового Шляху», 1945. – 73 с.
8. **Сікевич В.** Сторінки із Записної Книжки / Володимир Сікевич. Том VI. – Едмонтон, Альберта: Накладом автора, 1949. – 76 с.

Леонід Кушнір, Людмила Кушнір

Полтава 1918-го року в мемуарах української армійської старшини (за спогадами Михайла Крата)

Резюме

Студійовано спогади про Полтаву 1918-го року старшини Армії УНР, майбутнього генерал-хорунжого Армії УНР, уродженця м-ка Гадяча Михайла Крата. Досліджено реалії формування у місті 6-го армійського корпусу, відтворено атмосферу національних відносин у середовищі армійської старшини, окреслено соціальні настрої мешканців Полтавщини та їх участь у повстанському русі.

Ключові слова: *Полтава, 1918 рік, Михайло Крат, Павло Скоропадський, Михайло Омелянович-Павленко, Петро Болбочан, 11-а піхотна дивізія, 33-й піхотний Охтирський полк.*

Leonid Kushnir, Liudmila Kushnir

Poltava in 1918 in the Memoirs of Ukrainian Army Officers (Based on the Memoirs of Mykhailo Krat)

Sammary

Memories about Poltava in 1918 of the UPR Army officer, future cornet general of the Army of the UNR, a native of Hadiach Mykhailo Krat were studied. The realities of the 6th Army Corps formation in the city are studied, the atmosphere of national relations among the army officers is recreated, the social moods of the inhabitants of Poltava Region and their participation in the insurgent movement are outlined.

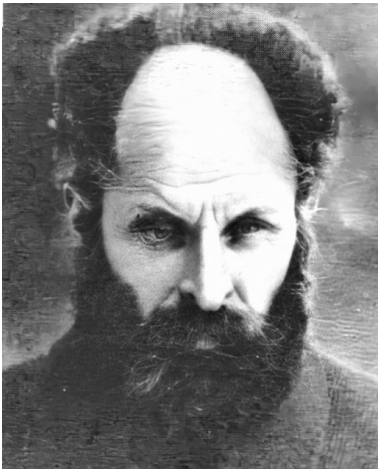
Keywords: *Poltava, 1918, Mykhailo Krat, Pavlo Skoropadskyi, Mykhailo Omelyanovich-Pavlenko, Petro Bolbochan, 11th Infantry Division, 33rd Infantry Regiment of Okhtyrka.*

КОСТЬ ТОВКАЧ – ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ Й ЖЕРТВА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

Аналізується життєвий шлях українського громадського, політичного і церковного діяча К. І. Товкача, – жертви політичних репресій 1900-х – 1930-х років.

Ключові слова: Українська національна революція, «Стілка визволення України», жертва політичних репресій, Українська автокефальна православна церква

К. І. Товкач

Костянтин Іванович Товкач народився 17.05.1882 р. у селі Рудівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер – Чернігівська обл.), у родині козака-хлібороба. Мав уроджену інвалідність по зору.

Закінчив Роменське духовне училище (1897) і продовжив навчання у Полтавській духовній семінарії (де був добре знайомий із Симоном Петлюрою). У 1901–1902 рр. гурток семінаристів, членом якого був і К.Товкач, висунув вимогу українізації семінарії. За це він покараний переведенням до Мінської духовної семінарії (закінчив її в 1903 р.).

Станом на 1904 рік служив у селі Великий Перевіз Миргородського повіту священником Покровської церкви і законновчителем церковнопарафіяльної школи. У 1905-1906 рр. був священником у Миколаївській церкві села Диканька. У той час відбувалися страйки й мітинги робітників та селян економії Кочубея. Молодий батюшка, виступаючи на мітингах, закликав поводитися мирно, не чинити насильств і утримуватися від п'янства. Але в самому факті його виступу царська влада вбачала підтримку бунту. За це він отримав 3 місяці тюрми і був позбавлений сану [8]. У 1906 р. К. Товкач вступає на правничий факультет Харківського університету, а наступного року стає Головою ради української студентської громади Харкова. Перебуває під наглядом поліції.

Після закінчення навчання до 1917 р. працював помічником адвоката й адвокатом у Полтаві. Був членом полтавської «Громади».

Після лютневої революції 1917 р. активно включився в політичну діяльність. Із червня 1917 р. очолював полтавський осередок Української партії

соціалістів-федералістів (УПСФ); балотувався за її списком у депутати до Всеросійських Установчих зборів. А від демократичних партій – у Полтавську міську думу (обраний її гласним і головою). Тоді ж став членом ради Української гімназії імені І. П. Котляревського; брав активну участь у створенні Української гімназії імені Івана Степенка на Павленках.

У першій половині 1918 р. – Генеральний суддя Української народної республіки. А в другій половині 1918 р. очолював Полтавську губернську філію Українського Національного Союзу – організацію, яка готувала повстання проти гетьмана Скоропадського. У короткий період існування Директорії К. Товкача планували призначити послом України в Болгарії, але не встигли. У кінці літа 1919 р. його, як націоналіста, заарештувала денікінська контррозвідка.

Після встановлення радянської влади, у січні 1920 р. К. І. Товкач став головою правління Союзу сільськогосподарської кооперації «Хуторянини». Але вже в серпні 1920 р. був звільнений з роботи й заарештований «особливим відділом» як неблагонадійний і в зв'язку з підозрою у приналежності до «Комітету визволення України». В. Г. Короленко 31.08.1920 р. звернувся листом до глави більшовицького уряду України Х. Г. Раковського з проханням звільнити К. Товкача [7, с. 32], але того ще й на початку 1921 р. тримали під слідством.

На самому початку 1920 р. у Полтаві було засноване Православне церковне братство, діяльність якого за більшовицької влади була цілком легальною. Першим його керівником став К. І. Товкач. У жовтні 1921 р. члени братства розкололися на прихильників щойно проголошеної Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) митрополита Київського і всієї України Василя Липківського (лідером яких був К. І. Товкач), і Теофіла Булдовського (на чолі з В. О. Щепотьєвим). 24 грудня 1921 р. подані для реєстрації заява і Статут громади Покровської української парафії в місті Полтаві на Павленках, членом якої був Товкач і його дружина.

У виданнях української діаспори К. Товкач названий священником УАПЦ в 1920-х рр. Це не так. Він був на той час мирянином, але членом Церковної Ради УАПЦ Полтавської округи (як правопорадник у церковних справах). На одному із допитів К. Товкач відзначив, що митрополит В. Липківський пропонував йому стати єпископом полтавським, але він відмовився, оскільки вважав себе не підготовленим до цього. Та й восени 1926 р. його погляди на майбутнє УАПЦ розійшлися з поглядами митрополита В. Липківського, і він відійшов від церковних справ.

У 1920-х рр. К. І. Товкач був членом полтавської колегії адвокатів. Але в останні роки перед арештом не працював через інвалідність.

15 вересня 1929 р. К. І. Товкач був заарештований за справою Союзу Визволення України (СВУ), «...як її керівник у Полтаві, особисто зв'язаний з керівниками СВУ – Єфремовим і Андрієвським». Слідчим вдалося примусити діяти К. І. Товкача та деяких інших підсудних за сценарієм організаторів судового процесу «шляхом специфічної психологічної обробки». Він визнав

себе винним у створенні і керівництві полтавськими філіями контрреволюційних організацій «БУД» (1921 – 1924 рр.) і «СВУ» (1926 – 1929 рр.), хоча спочатку категорично заперечував існування таких організацій (не заперечуючи власних націоналістичних поглядів). Але після двох місяців допитів «зізнається» в контрреволюційній діяльності, кається та клявсья, що відмовляється від націоналістичних настроїв та буде допомагати будувати комунізм. Не дивлячись на каяття (у т. ч. публічне, під час судового процесу), відповідно до статей 542 і 541¹ Карного кодексу УРСР К. І. Товкач 19.04.1930 р. засуджений до 5 років ув'язнення і 2-х років позбавлення громадянських прав.

Ув'язнення відбував у Ярославському політичному ізоляторі. У публікаціях 1990–2000-х років зазначалося, що К. Товкач там і загинув за нез'ясованих обставин або про те, що його подальша доля невідома. Це також не так.

Вархіві управління СБУ в Полтавській області є справи [1; 2], з яких довідуємося, що ще в 1931 р., відбувши в ув'язненні 2 роки, К. І. Товкач повернувся в Полтаву як умовно звільнений. Але в кінці 1932 р. він уже проходив по новій колективній справі за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності» (разом із В. П. Овсієвським і Ф. М. Попадичем). У лютому 1933 р. названі особи були звільнені від підписки про невиїзд, а слідство у цій справі закрито [1].

Та 23.11.1933 р. К. І. Товкач вкотре був заарештований у м. Києві як активний учасник контрреволюційної організації. Його перевезли до Полтави, де на допиті 04.12.1933 р. він заявив слідчому, що своєї ідеології змінити не зміг: «... вважаю, що обов'язок мій як українського націоналіста мусить бути спрямований на національне піднесення моєї нації» [2, арк. 18]. І далі в своїй заяві він виступив із засудженням колонізаторської політики Москви та штучно організованого нею голоду. У кількох власноручно написаних доповненнях до першого допиту в лютому 1934 р. (явно під тиском, бо стиль «зізнання» суттєво змінився), він робить заяви про свою спробу відновлення діяльності СВУ, як таємної антибільшовицької організації у Полтаві на чолі з ним, і характеризує її учасників. Слідство відносно звинувачуваних у цій справі (К. І. Товкача, Ф. С. Тригуба, І. О. Власенка, Б. Н. Андрієвського, Г. С. Петраша) завершилося ухвалою Особливої наради при колегії ДПУ УРСР від 28.02.1934 р. стосовно Товкача К. І.: «...заключити в концтабір терміном на три роки умовно, враховуючи його хворобу» [2, с. 213]. К. І. Товкач був звільнений із-під варти. На одному з допитів Ф. С. Тригуб дивується: «Чому Товкача багато разів заарештовували і звільняли з-під арешту»? Чи використовували його після звільнення в 1931 р. як провокатора? Відповіді не маємо.

Після чергового звільнення із-під варти К. І. Товкач перебрався на околицю Севастополя, де працював листоношею в радгоспі імені Софії Перовської (селище Любимівка). Заарештований 14.07.1937 р. Севастопольським міським відділом НКВС Криму – як член контрреволюційної організації «СВУ» (у той час бувало часто – по тій же справі). Засуджений 10.11.1937 р. трійкою НКВС Криму за ст. 58-10 УК РСФСР до розстрілу з конфіскацією

майна. Розстріляний 27.11.1937 р. Реабілітований 29.06.1989 р. Прокуратурою Кримської області УРСР [5].

Нам небагато відомо про приватне життя К. І. Товкача. Закінчивши семінарію, він одружився на доньці священика (про неї відомостей не маємо). Перший шлюб розпався після того, як Костянтин залишив церковну службу. Будучи студентом-правником у Харкові, вдруге одружився зі слухачкою медичного факультету цього ж університету полтавкою Ольгою Данилівною Тригуб (1882–1976). Працюючи в Полтаві, жив у домі дружини і тестя в передмісті Павленки (тоді – Павленківська площа, 20; зараз – вул. Шведська, 20б; будинок зберігся). Ольга Данилівна Товкач була однією із перших жінок-лікарів із вищою освітою в Полтаві. У цьому шлюбі народилися сини Володимир (близько 1915 р.; відомо, що в 1930-х рр. був репресований), і Юрій (біля 1920 р.н.; загинув за нез'ясованих обставин у Полтаві в 1941 р.). Після розлучення (орієнтовно, в 1934 р.) Ольга Данилівна відновила дошлюбне прізвище. До 1957 р. працювала лікаркою-терапевтом у Полтаві, мала великий авторитет серед населення.

К. І. Товкач тривалий час перебував у позашлюбних стосунках із Марією Яківною Рудинською (1894–1968), в результаті яких народилася Галина Костянтинівна Рудинська (1928–2007). Марія і Галина Рудинські поховані на Байковому кладовищі в Києві поруч із братом і дядьком – відомим археологом і громадським діячем М. Я. Рудинським (1887–1958).

Розширену версію статті про К. І. Товкача підготовлено до публікації в краєзнавчому виданні «Павленки – історичний район Полтави».

Джерела і література

1. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі: Архів УСБУ ПО). – Спр. 3024-с.
2. Архів УСБУ ПО. – Спр. 5179, арх. № 206830.
3. **Бабенко Л. Л.** Полтавський громадський і релігійний діяч Кость Іванович Товкач / Л. Л. Бабенко // Треті Череванівські читання: зб. наук. ст. за мат-ми III Всеукр. наук. конф. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. – С. 285–289.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – м. Київ. – Ф. 6. – Спр. 67098. – Т. 139.
5. Державний архів АР Крим. – Ф. Р. 4808. – Оп. 1. – Спр. 014994. – <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=208894>
6. ДАПО. – Ф. Р. 3872. – Оп. 1. – Спр. 673. – Арк. 1–15.
7. **Короленко В. Г.** Письма В. Г. Короленко Х. Г. Раковскому / В. Г. Короленко // Вопросы истории. 1990. – № 10. – С. 3–45.
8. **Щербань Анатолій.** Життя пересічних диканців і страйки / Анатолій Щербань // Трудова слава. – смт. Диканька Полтавської обл. – 2020. – 20 травня. – С. 4.

Леонід Булава

Кость Товкач – діяч української національної революції й жертва політичних репресій

Резюме

У статті на основі аналізу розрізаних джерел викладені основні етапи життєвого шляху українського громадського, політичного і церковного діяча К. І. Товкача, пов'язані із Полтавою та Полтавщиною. Був жертвою політичних репресій ще початку 1900-х і 1920-х / 1930-х років.

Ключові слова: *Українська національна революція, К. І. Товкач, «Спілка визволення України», жертва політичних репресій, Українська автокефальна православна церква*

Leonid Bulava

Kost Tovkach as a Figure in the Ukrainian National Revolution and a Victim of Political Repression

Summary

The article, based on the analysis of disparate sources, outlines the main stages of Ukrainian public, political and ecclesiastical figure K.I. Tovkach's life, connected with Poltava and Poltava Region. He was a victim of political repression in the early 1900s and 1920s / 1930s.

Keywords: *Ukrainian National Revolution, K. Tovkach, «Union for the Liberation of Ukraine», victim of political repression, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.*

УДК 821.161.2.09:929Діхтяр](477.53)

Анатолій Щербань

ОЛЕКСА ДІХТЯР ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ

Про О. І. Діхтяра – літератора, перекладача, педагога, діяча «Просвіти» в Диканці початку ХХ ст.

Ключові слова: *Діхтяр О. І., Диканька, шкільна освіта, театральні вистави, «Просвіта», громадська діяльність.*

Олекса Іванович Діхтяр, прах котрого покоїться на Монастирському кладовищі в Полтаві, зазвичай у наукових та науково-популярних публікаціях згадується в контексті літературної діяльності. Але впродовж 1905–1919 рр. він був і активним громадським діячем, про що досі не писалось в наукових дослідженнях. Представлену роботу присвячено висвітленню цього мало-вивченого питання.

На початку відзначаю, що в більшості сучасних публікацій вказується хибне місце народження досліджуваної особи, інформація про яке записана

від його дружини – с. Кустолове. Але в автобіографії 1919 року Олекса Діхтяр писав, що «народився в с. Дублянщині біля Шерстюківки Костянтиноградського повіту» [4, с. 82]. Цей нині неіснуючий населений пункт (на карті 1869 р. позначений як х. Дублянського) містився біля сучасного с. Новий Тагамлик кол. Машівського, наразі Полтавського району.

Ще під час навчання в Новобузькій учительській семінарії Олекса 1905 р. був головою українського семінарського гуртка [4, с. 82], тому не дивно, що працюючи на вчительських посадах у с. Диканька Полтавського повіту (двокласне училище Міністерства народної освіти, 1906–1914, з 1908 р. – очолював його) та київських організаціях (1917–1919), він активно відзначився, як діяч українського просвітницького руху.

Диканька на поч. ХХ ст. була прогресивним великим і багатим селом зі значною кількістю підприємств, початкових навчальних закладів, ініціативними та небайдужими людьми, котрі інтенсивно працювали над зміною себе й оточення. Одним із головних ініціаторів цих перетворень саме й став О. І. Діхтяр. 1919 р. він повідомляв, що під час вчителювання в Диканьці «енергійно працював над пробудженням національної свідомості серед рідного народу, впорядковуючи лекції, читання та роздаючи й поширюючи книжки на українській мові як серед школярів, так і дорослих. Взнявши на себе режисуру, майже щомісяця впоряджував українські вистави, зорганізувавши драматичний гурток зі свідомого селянства та інтелігенції. Мої учні, що скінчили двохкласову школу, вступаючи до середніх, а потім і вищих шкіл, визначалися справжніми свідомими робітниками на праці ширення українського національного руху». За всю цю ідейну роботу його позбавили місця і перевели до іншої школи «кудись у глухе село Полтавщини» [4, с. 82–83].

З інших джерел відомо, що за режисури Олекси Діхтяра та допомоги учителів місцевих шкіл готувати й проводити театральні вистави почало «оживлене» після трилітньої стагнації Товариство допомоги незаможним учням. Ця діяльність наштовхнулася на опір освітніх чиновників. Наприклад, 1911 р. правління товариства запланувало виставу та кінематограф на Великодні свята. Охочих взяти участь у виставі швидко набралася значна кількість з учителів і вчителюк. Але оскільки поширилася чутка, що вчителям циркулярно заборонено виступати у народних виставах, довелося зібрати здебільшого селян. Один гурток готував п'єсу Б. Грінченка «Нахмарило», інший – російський водевіль «Гувернантка». Селянам і робітникам після денної праці було тяжко збиратися на репетиції, де доводилося засиджуватись далеко за північ, але, незважаючи на це, вони з великим захопленням бралися за діло, намагаючись якомога краще виконати призначену роль. Вистава відбулася в будинку першої міської земської школи 27 березня 1912 р. За свідченням анонімного кореспондента «Ради» (стаття не підписана, але думаю, що ним міг бути саме О. Діхтяр), охочих побачити виставу було дуже багато, незважаючи на «грязь». Приїхали люди з сусідніх сіл і навіть Полтави. Три великі класні кімнати «набилися» людьми. На завісі блищали літери: «Театр есть народная школа». Першою йшла п'єса «Нахма-

рило», яка «пройшла надзвичайно гарно (як для села) і зробила такий вплив на присутніх, що протягом трьох дій всі сиділи, мов зачаровані, і сердешно вітали артистів-селян, які, не лякаючись тяжкої праці, дали змогу усім розважитися на свято». Водевіль же, незважаючи на гарну гру окремих акторів, «не викликав задоволення, бо самий зміст його був настільки не цікавий, що не було ніякої охоти й слухати». Селянам же він був зовсім не зрозумілий через російську мову та те, що показував незрозуміле для них життя. До того ж, наприкінці вистави співалися російські куплети з «недоладнім» змістом. Настільки, що «багато з глядачів поставило за краще вийти». Незважаючи на невисоку ціну за місце, чистого прибутку було отримано понад сотню карбованців, які передали до каси Товариства допомоги незаможним учням місцевих шкіл. З кінематографом же не пощастило, бо хоч і мали дозвіл від губернатора, почалося листування зі справником, і справа затяглася на довгий час [7, с. 5].

Пізніше ставили п'єси Івана Карпенка-Карого «Розумний і дурень» і «Батькова казка». Але знову виникли проблеми з дозволами. Наприклад, було приготовано «Матір-наймичку» Івана Тогобочного, та справник заявив, що такого твору немає в списку дозволених. Звернулись за дозволом на «Глитай, або ж павук», знов відповіли, що минулого року Кропивницький (на той час вже рік, як покійний) надіслав до них прохання, щоб по селах не дозволяли цієї п'єси до вистави, бо «він не хоче, щоб «якісь» аматори-артисти паскудили його твір своєю грою». Як з художнього боку, так і з боку виконання артистами своїх ролей, усі п'єси проходили гарно [8, с. 4]. 1913 р. не лише в Диканьці, а й по сусідніх селах говорили про вистави, як відбудуться на Великодніх святках. 15 квітня 1913 р. ставилися «Зимовий вечір» Старицького, «Миротворці» Грінченка, «Безталанна» Івана Тобілевича та «Лихо, не кожному лихо...». Після спектаклю проходили танці під оркестрову музику, запрошену з Полтави [5, с. 1].

Про описані вище аспекти громадської діяльності О. І. Діхтяря розповідала у спогадах донька Алла так: «Тато дуже піклувався про освіту дітей хліборобів не тільки Диканьки, але і навколишніх сіл. Зокрема часто він був у Будищах, Чернещині, Опішні, де всіма силами старавсь якомога більше дітей залучити до школи. ... Ходив до князя Кочубея, щоб він допоміг закупити для школи підручники і приладдя. Просив за 4-х учнів, які закінчили школу і були дуже спосібні. Князь узяв їх на утримання і вони закінчили гімназію і інститут молочної промисловості ... Увечері навчав дорослих грамоті, в спеціальних гуртках». Серед здібних учнів, яким допоміг у житті Олекса Іванович (щоправда вже за радянських часів) були брати Михайлики з Чернечого Яру. Вихідці з бідняцької родини, вони не мали змоги навчатися в школі й Діхтяр підготував їх таким чином, що вони змогли одразу вступити до 5 класу. До речі, за сприяння Михайликів, які наприкінці 1920-х – у першій половині 1930-х рр. обіймали вагомі посади в столичному Харкові, Діхтяр після початку гонінь у Диканьці отримав роботу в цьому місті [11, арк. 1–3]. Варто зауважити, що Олексій Федосійович Михайлик у подальшому

тривалий час був директором Харківського інституту інженерів комунального будівництва, головою виконавчого комітету Харківської міської ради депутатів трудящих та Харківським міським головою.

Про театральні вистави Алла Діхтяр згадувала наступне: «він організував драм. гурток із вчителів та інтелігенції, які самотужки переробили пожежарний сарай на клуб, з сценою і з великим успіхом ставили п'єси. Був режисером» [11, арк. 2].

Просвітницька діяльність Олекси Діхтяра в Диканьці не обмежувалася організацією театральних вистав. Наприкінці 1912 р. за його пропозицією на сході громади (130 козаків в присутності сільського старости Д. Свистуна) було оголошено «приговор», щоб у Диканьці було закрито монопольку й усі приватні пивні, яких, до речі, наплодилось у селі за кілька років перед цим досить багато. Було постановлено штрафувати на 20 рублів тих, у кого буде викрито потайний шинок [9, с. 4]. Справа в тому, що п'янство в селі настільки поширилося, що «в кожній селянській хаті (переважно заможного селянина) йшов жвавий продаж горілки». Деякі з мешканців, переважно біднота, через пияцтво «зовсім згубили своє хазяйство». Діти-школярі навіть 8-9-літні, бачучи «майже завжди п'яних батьків», самі починали пити горілку, про що свідчив факт, що 1913 р. було виключено зі шкіл 4 учні, які були кілька разів п'яними. Внаслідок такого заходу, «п'яних не стало» [10, с. 4]. Адже була ліквідована «спокуса, яка стояла посеред села і приваблювала до себе усякого, хто хоч трохи був ласий до «білої». А коли кому хотілося випити, він був змушений «іхати за 7 верст, в найближче село, в якому є монополька, а лінивий або дуже зайнятий, то й так обійдеться» [9, с. 4].

Працюючи в Диканьці, О. Діхтяр, помітивши, що учні прагнуть читати книги українською мовою, спочатку переклав твір Е. де Амігіса «Батьки та діти» (опублікований 1910 р.). Пізніше зробив переклади значної кількості інших творів світової літературної класики [4, с. 82].

На жаль, гарні культурні ініціативи були перервані початком Першої світової війни. Саме 1914 р. Олекса Діхтяр вступив до нововідкритого Полтавського учительського інституту, але довго в ньому не провчився, адже 1915 р. був на два з половиною роки призваний до війська «звичайним рядовим солдатом» [4, с. 82].

Перебуваючи у військовому таборі в м. Чугуїв, 26 липня 1915 р. він записав кілька башкирських народних переказів (опубліковані 1917 та 1918 рр.) [12, с. 33–34]. Після початку революції 1917 р., «увільнившись через хворість зовсім зі служби», Олекса Діхтяр переїхав до Києва, де почав працю редактором «Вістей Київського губерніального виконавчого комітету» (пізніше – Київських губерніальних вістей) [4, с. 82]. У Києві він знову включився в активну громадську роботу разом із двоюрідним братом дружини Василем Корольовим (Королів-Старий), біографія якого також тісно пов'язана з Диканькою. Зокрема, на загальних зборах Київської «Просвіти» 10 вересня 1917 р., котрі відбулися у приміщенні Українського клубу, Діхтяра було прийнято в члени ради цієї організації і делеговано з виступом на Перший Все-

український з'їзд «Просвіт» [3, с. 3]. 23 вересня, на початку засідання з'їзду він «прочитав невеликого, але гарного і змістовного доклада про утворення народних домів». Наприкінці доповіді подав тези, котрі були затверджені з'їздом. Зокрема, «По змозі в кожному більшому селі, де є товариство «Просвіта» утворити народний дім («Рідну Хату – Просвіта»)». До речі, на цьому з'їзді Василя Корольова було обрано головою Головної Управи Всеукраїнської Спілки Т-в «Просвіта» [6, с. 2–3].

1918 р. Діхтярем було опубліковано статтю «Плани, пояснення до них та обрахунки по будівлі народних домів «Рідна Хата – Просвіта»» [1]. Того ж року на загальних зборах товариства «Час» О. Діхтяря було обрано, разом із М. Садовським, Є. Чикаленком, М. Павловським та П. Помятенком, до складу ревізійної комісії [2, с. 4]. На жаль, внаслідок подальших подій у житті нашої країни Олекса Діхтяр не зміг розвинути запропоновані ініціативи. Він був вимушений повернутися в зруйновану Диканьку, де знову активно включився в місцеве громадсько-культурне життя, яке наповнилося новим змістом, нав'язаним більшовицьким режимом. Але, звичайно, українськість Діхтяря не влаштувала місцеве більшовицьке керівництво. Донька Олекси Івановича згадувала: «З боку райкому партії та з боку інспекторів освіти стали все частіше відбуватися нападки що він переклади робив зразу ж на укр. мові. Зокрема секретар РКПУ Грудина сказав: «Що ви носитеся з тим Діхтярем О. І., він настояний націоналіст, в нього в кабінеті (дома) тільки портрети укр. письменників, а рос. немає. Викликали його в обл. відділ нар. освіти, звідки він приїхав дуже пригнічений» [11, арк. 5]. Очевидно, внаслідок зростаючого тиску місцевих посадовців, О. Діхтяр був вимушений переїхати до Харкова.

Завершуючи цю статтю, хочу наголосити на помітній ролі непересічного уродженця Полтавщини, який значну частину життя провів і був похований на території сучасного Полтавського району, талановитого письменника-перекладача Олекси Діхтяря, в розвитку просвітницького руху. Він активно протистояв русифікаторській політиці імперської влади, протиставляючи їй популяризацію української літератури та театру, продуктивно боровся зі споюванням алкоголем українського селянства та козацтва. А коли виявилось, що якісних книг українською мовою бракує, української літератури не вистачає, О. Діхтяр переклав і опублікував значну кількість творів світової класики. В часи становлення української державності (1917–1918 рр.) він активно долучився до розбудови товариства «Просвіта»... Зважаючи на вищесказане, пропоную встановити йому меморіальну дошку на збереженому донині будинку Диканського двокласного училища (зараз – Диканська картинна галерея), де Олекса Діхтяр тривалий час працював.

Література

1. **Діхтярь Олекса.** Плани, пояснення до них та обрахунки по будівлі народних домів «Рідна Хата – Просвіта» / Олекса Діхтяр // Народня справа. – 1918. – Ч. 29.

2. Загальні (рокові) збори т-ва «Час» // Нова Рада. – 1918. – 14 травня. – № 75. – С. 3–4.
3. Загальні збори Київської «Просвіти» // Нова Рада. – 1917. – 14 вересня. – № 137. – С. 3.
4. Мовчан Раїса. Самі про себе: автобіографії українських письменників 1920-х років / Раїса Мовчан // Слово і Час. – 2010. – № 11. – С. 79–89.
5. Полтавський вестник. – 1913. – 14 квітня. – С. 1
6. Просвітянський з'їзд // Нова Рада. – 1917. – 26 вересня. – № 146. – С. 2–3.
7. Рада. – 1912. – 13 травня. – № 109. – С. 5.
8. Рада. – 1913. – 13 квітня. – № 86. – С. 4.
9. Рада. – 1913. – 9 січня. – № 7. – С. 4.
10. С. Диканька (на Полтавщині). Культурні заходи кооператорів // Рада. – 1913. – 2 квітня. – № 76. – С. 4.
11. Спогади про О. І. Діхтюря доньки Алли Олексіївни Діхтюря від 1 листопада 1995 р. // Архів Диканського історико-краєзнавчого музею імені Д. М Гармаша. – 5 арк.
12. **Хайло А.** Видання фольклорних текстів 1917–1918 рр. у спецфонді Книжкової палати України: книгознавчий аспект // Вісник Книжкової палати. – 2019. – № 7. – С. 33–40.

Анатолій Щербань

Олекса Діхтюря як громадський діяч: штрихи до біографії

Резюме

Про О. І. Діхтюря – літератора, перекладача, педагога, діяча «Просвіти» в Диканці на початку ХХ ст.

Ключові слова: *Діхтюря О. І., Диканька, шкільна освіта, театральні вистави, «Просвіта», громадська діяльність.*

Anatolii Shcherban

Oleksa Dikhtiar as a Public Person: Sketches of the Biography

Summary

About O. I. Dikhtiar – writer, interpreter, pedagogue, activist of “Prosvita” in Dykanka at the early 20th c.

Keywords: *Dikhtiar O. I., Dykanka, school education, theatre plays, “Prosvita”, public activity.*

ПОВІТРЯНИЙ АС, ЛЬОТЧИК-ГЕРОЙ ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ ВАСЬКО: БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Про нашого крайнина, уродженця с. Васьки сучасного Полтавського району Полтавської області, відважного українського військового льотчика Олександра Васька, становлення повітряного аса у важкі часи Другої світової війни та діяльність у повоєнні роки.

Ключові слова: Полтавський район, Васько Олександр, історія авіації, війна 1941–1945 рр., науковий архів, фонди Полтавського музею авіації і космонавтики.

Васько О. Ф. 1945 р.

Лейтенант Васько О. Ф. –
льотчик 19-го ВАП 176-го гв. ВАП.

Полтавський район Полтавської області – батьківщина багатьох талановитих особистостей, видатних діячів, які своїми досягненнями прославили Полтавщину у різні часи, в різних галузях діяльності. Зокрема, у галузі авіації.

До когорти наших славетних краян належить і Олександр Федорович Васько – військовий льотчик-ас, уродженець с. Васьки нині Полтавського району.

О. Ф. Васько народився 29 серпня 1920 р. в українській селянській родині Федора Григоровича і Параски Власівни Васьків. Освіту отримав, як і багато його однолітків-сучасників, спочатку у Пушкарській неповній середній школі, потім – у Полтавській середній школі № 8 (7 класів закінчив у 1936 р.) та у школі фабрично-заводського учнівства (пізніше – СПТУ № 3 Полтавського обласного управління профтехосвіти).

Навчався, за спогадами самого Олександра Федоровича, старанно. Саме там отримував не лише професійні знання, а й життєвий досвід. Там зустрів і своє перше юнацьке кохання. Після закінчення 7 класів Олександр Васько планував, отримавши необхідну підготовку, стати машиністом паровоза, пізніше мріяв вивчитися на хірурга. І хоча доля розпорядилася інакше, він, на-

певно, відразу звернув увагу на симпатичну дівчину, яка навчалася на фармацевта, зокрема і через її майбутню медичну спеціальність. Хлопець широко закохався. Згадував, що ніжно називав свою подругу «Капустинкою» через те, що вона любила носити пишні платтячка і спіднички з оборочками (схожі на капустяні листки). Мріяв про щасливе майбутнє.

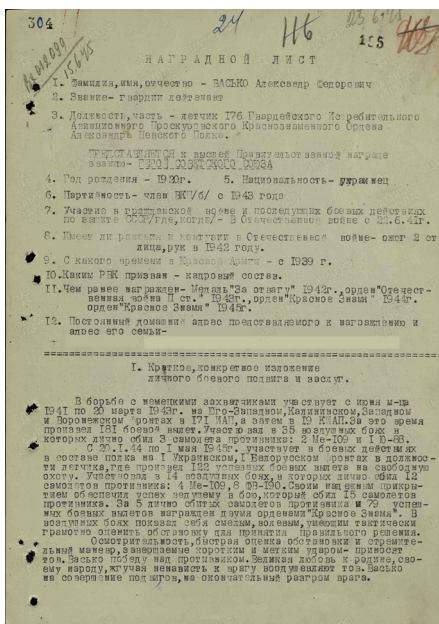
В. І. Олександрюк, І. М. Кожедуб і О. Ф. Васько у музейній кімнаті полку (зліва направо). 23.03.1968 р.

Тоді ж Олександр Васько здійснив ще одну свою мрію: одночасно з навчанням у фабрично-заводській школі він відвідував обласний аероклуб.

З 1939 р. Олександр працював, як сам згадував, учнем слюсаря, слюсарем, потім – газорізальником на Полтавському паровозоремонтному заводі. Однак життя О. Ф. Васька круто змінило своє русло, коли у 1940 р. юнака призвали до лав армії й наступного року він закінчив Чугуївську військово-авіаційну школу пілотів вищого класу.

З червня 1941 р. і протягом усієї війни хлопцю вже довелося брати участь у важких боях проти фашистів на Південно-Західному, Брянському, Калінінському, Західному, Воронежському, 1-му Українському і 1-му Білоруському фронтах. Під час війни О. Ф. Васько був учасником оборони Тули, Ленінграду (тепер – С.-Петербургу), Брянська, Курської битви, боїв за Прибалтику, Варшаву і Берлін.

«Ходив на перехват і в розвідку, на прикриття бомбардувальників і на «вільне полювання» за літаками противника, штурмував ворожі колони.

Нагородной лист О. Ф. Васька

Пам'ятник на могилі О. Ф. Васька, встановлений на Центральному кладовищі у Полтаві.
Фото О. Кожухаря, 12.10.2010 р.

бомбив ворожу колону в районі Карлівки). Микола Дорошенко у своїй документальній повісті «На зламі тисячоліть» [4, с. 187–200] наводить розповідь про те, що, «пролітаючи над рідним краєм, ризикуючи бути підбитим, у ті вікопомні вересневі дні О. Васько знижував свою швидкісну машину до такої висоти, що було видно річку Полузір'я, спалене ворогом рідне дворище у Васьках, чисте дзеркало Пушкарського плеса, де так любив купатися у дитинстві... Батьки... якимось по війні... запитали сина: «Чи то не ти, Сашко, восени 1943 р. двічі так низько пролітав над нашим селом?». І мати, скрикнувши, проказала: «Саме тоді в садку, біля Пушкарської школи, де ти вчився, вдарили по літаку того сміливця німецькі зенітки». І додала: «Мое серце в ту мить відчуло, – то був саме ти!». А її змужнілий за війну Сашко, якимось винувато, знякотивши, посміхнувся» [4, с. 191].

Наприкінці літа 1944 р. 19-й винищувальний авіаційний полк був реорганізований у 176-й гвардійський винищувальний авіаційний полк 324-ої винищувальної авіаційної дивізії 16-ої повітряної армії 1-го Білоруського фронту. Тоді цей полк одним із перших був переведений на новітні на той час літаки Ла-7 – одномоторні одномісні винищувачі-моноплани (що були подальшим розвитком літака Ла-5ФН), розроблені в ОКБ-21 С. О. Лавочкина. Ла-7, який мав добрі для того часу льотно-технічні характеристики: високу маневреність і достатньо сильне озброєння, – вважався вітчизняними фахів-

З 1942 р. О. Ф. Васько служив льотчиком у 19-му винищувальному авіаційному полку, в який, за спогадами маршала авіації О. О. Новікова, брали лише висококласних льотчиків.

Генерал-майор авіації І. А. Вишняков згадував про 22-річного О. Ф. Васька так: «Життерадісний, ...енергійний... у кабінку літака він сідав так швидко, як ластівка у своє гніздо. Влаштується і посміхається, ніби на нього чекає не бойовий виліт, а безтурботна прогулянка по П'ятому океану... Бився з ворогом рішуче й обачливо, проявляючи ініціативу».

У 1943 р. наш земляк воював над Полтавщиною. Виконував чимало завдань у рідному небі (наприклад,

цями одним із кращих серійних фронтових винищувачів кінця Другої світової війни.

Лейтенант О. Ф. Васько, який розпочинав війну «на фанерних «ішачках» (I-15, I-16), оснащених умільцями-самоуками двома «ересами» – реактивними снарядами по 50 кг (по одному під кожним крилом, на спеціальних полозках), потім здійснював бойові вильоти на літаках МіГ-3, ЛаГГ-3 і Ла-5, на 1-му Українському фронті вже воював на Ла-7.

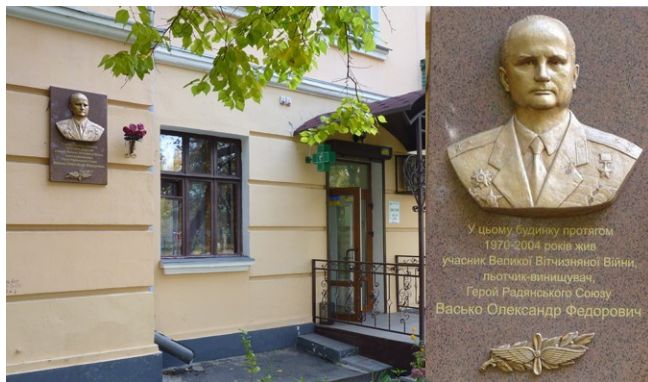
У 19-му винищувальному авіаційному полку О. Ф. Васько служив разом із іншим відомим льотчиком-українцем – Іваном Микитовичем Кожедубом, який, отримавши у серпні 1944 р. звання капітана, був призначений на посаду заступника командира ескадрильї.

Доля звела О. Ф. Васька з І. М. Кожедубом ще у Чугуївській військовій авіаційній школі льотчиків, яку Іван Микитович закінчив восени 1940 р., після чого продовжив у ній службу як інструктор.

Як і О. Ф. Васько, І. М. Кожедуб воював пізніше на Воронезькому фронті, брав участь у боях на Курській дузі у 1943 р., в небі Польщі і Німеччини.

За спогадами О. Ф. Васька, в їхньому гвардійському полку всі льотчики, як правило, літали постійними парами. Лише зрідка, коли один із них був поранений, хворів або чийсь літак ремонтувався, створювалися тимчасові пари – зазвичай, на кілька польотів.

Однією з найбільш постійних пар була пара льотчиків Васько – Олександрюк.

Меморіальна дошка на честь О. Ф. Васька. 13а по Першотравневий пр-т, 13а у Полтаві.
Фото О. Домбровського. Жовтень 2013 р.

Пам'ятний знак Героям-землякам у Полтаві.
Встановлений у 2005 р.
Фото О. Кожухаря, 12.10.2010 р.

О. Ф. Васько серед полтавців.

Фото С. Хріна. Поч. 1970-х рр. НА ПМАіК.

Провідним у цій льотній парі винищувачів був старший лейтенант Віктор Ілліч Олександрюк, який вважався серед побратимів «льотчиком від Бога», мав блискавичну реакцію, був винахідливим, дотепним, гострим у розмові. Веденим у В. Олександрюка був спокійний, неквапливий, схильний до українського гумору полтавець Олександр Васько. Льотчики-друзі вдало доповнювали один одного під час бойових польотів, маючи досвід спільних боїв ще з Брянська, де воювали на літаках МіГ-3. Обидва почали війну сержантами, тільки-но закінчивши навчання. Олександр Федорович вважав, що їм з Олександрюком пощастило, що їхнім першим фронтовим учителем і наставником, котрий виконував з ними перші польоти на бойові завдання, був їх командир Іван Вишняков. Обидва вони – його учні – належали до покоління льотчиків, яке вимушено було доучуватися мистецтву літати на фронті і мужніти під час бойових вильотів та повітряних боїв. Віктору Олександрюку пощастило успішно пройти бойове хрещення, а Сашко Васько в одному з боїв (у 1942 р.) був збитий, отримав опіки 2-го ступеню обличчя і рук та довго після того насилу відкривав обпалений рот. Обидва льотчики за свої перші успішні бої були нагороджені медалями «За відвагу». Разом вони пройшли чимало боїв, зокрема, над Україною.

Під час одного з бойових вильотів Олександрюка і Ваську довелося виконувати бойове завдання із супроводження та прикриття у повітрі майбутнього

О. Ф. Васько (в центрі) з завідувачем ПМАіК Д. П. Кальним (перший праворуч) і полтавськими авіаторами. 2001 р.
НА ПМАіК.

го маршала авіації Є. Я. Савицького. Так склалося, що під час того вильоту Олександр Васько врятував життя Євгену Яковичу. Після повернення на аеродром той зняв з руки годинник і вручив Олександрові на знак своєї вдячності за порятунок і на довгу пам'ять. Олександр Федорович багато років зберігав цей годинник.

Восени 1944 р., у Польщі, одного дня В. Олександрюк і О. Васько піднялися в небо на перехват гітлерівського розвідника. Неподалік від міста Люблін Олександрюк зумів підпалити ворожий

літак «Junkers», однак, відстрілюючись, нацистський стрілець пошкодив кулеметним вогнем і винищувач Олександрюка. Покидаючи палаючий літак, Олександрюк встиг пообіцяти Олександрові Ваську, що повернеться. До самої землі Олександрюк проводжав поглядом свого друга, який спустився на парашуті поряд із великим лісом. І лише переконавшись, що місцевість непридатна для посадки його літака через численні яри, повернувся на аеродром.

Час минав, однак відомостей про В. Олександрюка не було. Льотчики полку бачили, що О. Васько, не маючи змоги дізнатися про долю друга, майже розучився посміхатися і під час усіх вильотів наполегливо переслідував кожний ворожий літак, що траплявся йому, й незважаючи ні на що, добивав його. Лише через кілька місяців, під час січневого наступу 1945 р., коли було зламано оборону нацистів і майже всю Польщу вдалося звільнити, Віктор Олександрюк повернувся до свого полку. Розповів, що його, з пошкодженою ногою, врятували місцеві жителі.

Останні повітряні перемоги льотчик-винищувач гвардії лейтенант О. Васько здобув у 1945 р., збільшивши свій бойовий рахунок. До кінця війни він здійснив 303 успішні бойові вильоти і провів 49 повітряних боїв, особисто збив 15 літаків противника і 2 – у складі групи (шість «Messerschmitt Bf 109» (також «Me 109»), один «Junkers Ju-88» і вісім «Focke-Wulf FW-190» [з нагородного листа: ЦАМО, МОРФ, вх. 012099 від 15.7.1945 р., арк. 335; 5, с. 73–75]). Здійснив також близько 50 стрибків із парашутом.

Закінчив війну О. Ф. Васько, як і його побратими І. М. Кожедуб та В. І. Олександрюк, у небі над Німеччиною, над Берліном.

У травні 1946 р. полтавський льотчик був удостоєний найвищого на той час звання Героя Радянського Союзу «за зразкове виконання завдань командування в боях з гітлерівськими загарбниками і проявлені при цьому мужність і відвагу» (зі врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» № 8976) [ЦАМО, МОРФ, вх. 012099 від 15.7.1945 р., арк. 335]. За бойові заслуги льотчик – герой був нагороджений також вісьмома орденами і багатьма медалями.

По війні у 1946–1950 рр. Олександр Федорович продовжував служити у Військово-повітряних силах. У 1950 р. йому було присвоєно кваліфікацію військовий льотчик 1-го класу.

О. Ф. Ваську довелося також бути учасником боїв під час Корейської війни 1950–1953 рр. У тій війні в протистоянні Південної Кореї з Північною брали участь США і – негласно – СРСР [7, с. 717–718]. Як відзначав дослідник, журналіст і друг О. Ф. Васька Микола Дорошенко, «про участь радянських воїнів жодним чином не згадувалось. Хіба що в анекдоті, в якому розповідалося, як хоробро билися з американськими асами корейські пілоти Лі–Си–Цин і Тка–Чен–Ко. Серед цих асів був також і «корейській пілот» Вась–Ко» [4, с. 193].

О. Ф. Васько служив командиром ескадрильї 176-го гвардійського винищувального авіаційного полку 324-ої винищувальної авіаційної дивізії, якою (з квітня 1951 по січень 1952 рр.) командував його фронтовий товариш

І. М. Кожедуб. Згодом, там само на війні, О. Ф. Васько був підвищений до помічника командира цього полку з повітряно-стрілецької служби, став гвардії капітаном. Польоти здійснював на літаку МіГ-15біс.

Полк дислокувався на аеродромі поблизу м. Аньдунь, за 200 км на південний схід від Сеулу. У небі чужої війни, «між трьома морями» (Японським зі сходу, Жовтим – із заходу і Східно-Китайським – з півдня), «корейські» фронтові будні, як згадував Олександр Васько, були навіть важчими, ніж у 1941–1945 рр. Американці безперервно бомбардували, практикували масовані нальоти. До того ж, повітряні бої часто відбувалися над морем – у незвичній для О. Васька та його колег-льотчиків обстановці. Тому протистояння американцям було успішним за рахунок величезного навантаження на пілотів і винищувачів-перехоплювачів, за рахунок інтенсивності бойових вильотів та взаєморозуміння між льотчиками у бою «з пів міцного слова» [4, с. 197].

З квітня до грудня 1951 р. у Кореї О. Ф. Васько здійснив близько 100 бойових вильотів, у повітряних боях знищив 3 літаки. Перемоги одержав над двома винищувачами «F-86 Sabre» («Шабля») й одним «Lockheed F-80 Shooting Star» («Метеор»). Своєю льотною майстерністю наш крайнин вражав не тільки побратимів, а й навіть своїх супротивників. Уже у другій половині 1980-х рр. американські історики авіації приїжджали до Полтави, де тоді мешкав Олександр Федорович, до його квартири, щоб поспілкуватися з талановитим авіатором, «дізнатися з перших вуст» про особливості, факти і події тієї війни. Особливо американців цікавили обставини повітряного бою шести літаків під командуванням капітана О. Ф. Васька проти трьох груп американських літаків (по 40 машин кожна), з якого всі екіпажі Васька повернулися на аеродром. Хоча здоров'я льотчика тоді було вже не досить міцним, Олександр Федорович приводив американців до Полтавського музею авіації і космонавтики, що розташований у будинку неподалік від дому, де мешкав Герой. Гості зі США з неабиякою цікавістю сприймали інформацію науковців-музейників про найбільш важливі події в авіаційній і ракетно-космічній історії Полтавщини, України.

У 1956 р. О. Ф. Васько закінчив Військово-повітряну академію. Продовжував службу на командних посадах у воєнному окрузі, заступником командувача ВПС якого був його фронтний командир І. М. Кожедуб.

З 1960 р., коли вийшов у запас у званні гвардії полковника, О. Ф. Васько жив у Полтаві. Працював заступником начальника воєнізованої частини з попередження і ліквідації відкритих нафтових та газових фонтанів Укрнафти. Займався військово-патріотичною роботою, у тому числі активно співпрацюючи з полтавськими музейниками і беручи участь у їх заходах, присвячених авіаційній історії Полтавщини.

Напередодні Дня авіації наказом Міністра оборони України № 258 від 9 серпня 2000 р. Олександр Федорович Васько (разом із І. І. Бабаком) був зарахований Почесним льотчиком до складу 2-ої ескадрильї 185-го гвардійського авіаполку у Полтаві. Тоді ж у Полтавському музеї авіації і космонавтики відбулася урочиста зустріч з Почесним льотчиком і кавалером Золотої

Зірки О. Ф. Васьком з нагоди 80-річчя від дня його народження. Ювіляра привітали представники полтавської влади, громадськості, військові льотчики та музейники.

Запам'яталось, що тоді льотчик-герой, ветеран двох воєн Олександр Федорович Васько, звертаючись до молоді, висловив надію: «Щоб ви нас не забули...». Наш славетний земляк мав рацію: ми маємо пам'ятати подвиги воїнів заради миру.

З життя Олександр Федорович Васько пішов 23 серпня 2004 р. Він похований на Центральному цвинтарі в Полтаві.

У Полтавському музеї авіації і космонавтики з подарованих О. Ф. Васьком світлин, документів, особистих речей (шолома пілота, планшета з мапою району Берліна, льотної книжки, копії Золотої Зірки Героя) сформовано експозицію в «авіаційній залі». Частина з переданих льотчиком предметів зберігається у фондах, деякі документи і публікації – у музейному науковому архіві.

На фасаді будинку № 13а по Першотравневому проспекту, де мешкав О. Ф. Васько, встановлено меморіальну дошку.

Джерела і література

1. **Бодрихин Н. Г.** Кожедуб. – М.: Молодая гвардия, 2010. – 431 с.
2. **Быков М. Ю.** Асы Великой Отечественной. Самые результативные летчики 1941–1945 гг. – М.: Яуза, 2007. – 736 с.
3. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь / [пред. ред. кол. И. Н. Шкадов]. – М.: Воениздат, 1988. – Т. 1. – 863 с.
4. **Дорошенко М.** На зламі тисячоліть. Бібліотека історії міст і сіл Полтавщини: докум. повість. – Полтава, 2001. – С. 187–200.
5. За мужество и отвагу. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Прапор, 1984. – 335 с.
6. **Кожедуб И.** Три сражения. – М.: Воениздат НКО СССР, 1945. – 40 с.
7. **Огороков А.** Секретные войны СССР. – М.: Яуза; Эксмо, 2015. – 736 с.
8. **Сейдов И. А.** Советские асы корейской войны. – М.: Фонд содейств. авиации «Русские витязи», 2010. – 451 с.
9. **Щербаков А. А.** Друзья-однополчане Виктор Александрюк и Александр Васько // Авиация и космонавтика. – 2005. – № 10. – С. 44–46.

Ірина Пістоленко, Світозар Дружинін

**Повітряний ас, льотчик-герой Олександр Федорович Васько:
біографічний нарис**

Резюме

На прикладі долі нашого крайнина, уродженця с. Васьки нині Полтавського району Полтавської області, відважного українського військового льотчика Олександра Васька розповідається про непросту долю молодого людини, її тернистий шлях до підкорення повітря, становлення повітряного аса у важкі часи Другої світової війни та діяльність у повоєнні роки. Публікацію підготовлено на основі аналізу документальної колекції, присвяченої О. Ф. Ваську, що зберігається у науковому архіві Полтавського музею авіації і космонавтики, з іменного фонду та фотозбірки, а також за спогадами льотчика.

Ключові слова: Полтавський район, Васько Олександр, історія авіації, війна 1941–1945 рр., науковий архів, фонди Полтавського музею авіації та космонавтики.

Iryna Pistolenko, Svitozar Druzhyin

Air Master, Hero Pilot Oleksandr Fedorovych Vasko: Biographical Sketch

Summary

Complicated faith of a young person, his hard way to aviation in difficult times of the Second World War and post-war work at the sample of our fellow countryman from Vasky Village Poltava District Poltava Region war aviator Oleksandr Vasko are described. Publication is made on the basis of documental collection, dedicated to O. F. Vasko in scientific archive of the Poltava Air and Space Museum, name fund and photo collection, and memoirs of the pilot.

Keywords: *Poltava District, Vasko Oleksandr, history of aviation, war of 1941 – 1945. Scientific archive, the Poltava Air and Space Museum funds.*

УДК 623.454.8(477.53)(091)

Олександр Янович

ПОЛТАВСЬКИЙ ЯДЕРНИЙ ОБ'ЄКТ

Про історію створення ядерного об'єкту під Полтавою, який входив до так званого «ядерного щита» колишнього Радянського Союзу.

Ключові слова: *Полтавський ядерний об'єкт, РТБ, с. Багереве, с. Щebetівка.*

У другій половині 1950-х рр. уперше під Полтавою на особливо секретному об'єкті з комплектуючих елементів, отриманих із різних військових підприємств СРСР, розпочали роботи зі збирання в одне ціле ядерної зброї першого покоління. А носіями цього потенціалу були літаки дальньої авіації, що базувалися на Полтавському військовому аеродромі.

28 вересня 1942 р. Державний Комітет Оборони СРСР видав розпорядження № 2352 «Про організацію робіт по урану», а 9 квітня 1946 р. Рада Міністрів СРСР також видала розпорядження про створення Конструкторського бюро КБ-11 із розробки ядерної зброї, до якого ввійшли видатні вчені й організатори підприємств Мінсередмашу: О. С. Александров, В. І. Алфєров, Н. І. Духов, І. В. Курчатов, Ю. Б. Харитон, К. І. Щелкін [1]. На початку 1954 р. на засіданні Президії Верховної Ради СРСР було прийняте рішення про формування спеціальних військових частин ВПС СРСР зі зберігання й обслуговування ядерної зброї. Полтавський ядерний об'єкт № 724, тобто ремонтно-технічна база (РТБ), розпочала свою історію у березні 1954 р.

За 8 кілометрів від військового аеродрому, між селами Жуки і Зорівка, на площі у 100 гектарів, розпочалося інтенсивне будівництво ядерного об'єкту,

а саме, зводили блоки №№ 1, 2, 6. Блок № 2 використовувався для збирання і діагностики ядерних боєкомплектів. Готові вироби, як їх тоді називали, зберігалися на об'єкті № 1, де для них були створені відповідні умови для зберігання. Спеціальна апаратура контролювала вологість і температуру повітря. Працювали автономна електростанція, холодильна установка, вентиляція. Дещо пізніше, поряд, збудували потужний залізобетонний блок № 3, з 40 тонними металевими дверима. Тобто, забезпечувалася повна ізоляція від зовнішнього світу. В ньому довгий час мали перебувати технічні військові служби. Була передбачена комплексна регенерація повітря з потужними очисними фільтрами, холодильні установки, автономні електростанції, глибокий колодязь для води та каналізація. Умови створювалися для повного збереження ядерного потенціалу і технічних служб на випадок війни.

Полтавська військова частина № 27826, разом із дальньою авіацією, входила до ядерного щита колишнього Радянського Союзу. Ступінь секретності був настільки високий, що обслуговуючий персонал цілодобово знаходився під пильним контролем КДБ, а ядерний арсенал по документах проходив як «спецвироби». Мовчазних людей, які опинилися в ядерному лабіринті, що мешкали в фінських будиночках на території військового містечка, полтавці прозвали «глухоніми».

Першими військовими спеціалістами в царині збирання й експлуатації ядерних боєприпасів були здебільшого випускниками технічних вишів. Їх основним центром було кримське селище Багереве, неподалік від міста Керч. Об'єкт мав назву «Москва – 400», кореспонденцію відправляли саме за цією адресою. Були випадки, коли родичі намагались знайти своїх близьких та знайомих у Москві.

До 1955 р. на об'єкті у селі Багеревому була підготовлена перша група спеціалістів з комплектування ядерних боєприпасів для Полтавського ядерного об'єкта. Вони прибули на місце призначення в 1956 р., пройшовши «бойове хрещення» на об'єкті Щebetівка неподалік від містечка Старий Крим. Саме там виконувались роботи зі збирання перших ядерних боєприпасів. Контроль здійснювали спеціалісти із підприємств-виробників ядерної зброї. Складні операції вони виконували самостійно. Об'єкт мав і умовне прикриття, як підприємство з вирощування нових субтропічних дерев.

У нічний час ядерні заряди вивозили вагонетками з кам'яних штолень і завантажували в спеціально підготовлені вагони. Ядерні заряди, зібрані в Полтаві, зберігалися на об'єкті № 3 і в будь-який момент, за наказом Міністерства оборони СРСР, були готові до використання.

У липні 1956 р. військова частина була повністю укомплектована. В ніч з 2 на 3 серпня 1956 р. на спеціальну платформу Київського залізничного вокзалу прибув перший ешелон з чотирма ядерними зарядами РДС-3. І.

Комплектування здійснювали бригади, що пройшли повний курс навчання в селі Багеревому і мали відповідні посвідки. Забезпечити авіацію ядерними боєприпасами в перший рік було проблематично. На процес

Микола Олександрович Гришин, Євгеній Анатолійович Громов на фоні Полтавського ядерного об'єкту. 2012 р. В 1956 р. саме вони приступили до комплектації перших ядерних зарядів.

підготовки бойового комплекту і доставку на аеродром, співробітники витрачали від 5 до 6 годин.

Абревіатура РДС-3 І, виникла не випадково. Перші ядерні заряди в СРСР мали маркування РДС, що означало «реактивний двигун спеціальний». Це була схема прикриття інфраструктури виробництва боєприпасів. Радянський ядерний пристрій РДС-1 був підірваний на вежі полігону в Казахстані 29 серпня 1949 р. Потужність його становила 22 000 тон в тротиловому еквіваленті. Далі з'явилися модифікації РДС-2, РДС-3, РДС-4 тощо. Літера «І» означала імпульсне ініціювання заряду нейтронами, щоб викликати ланцюгову реакцію, а саме, вибух ядерного заряду. РДС-3 — це перші серійні ядерні бомби в СРСР. Цей тип ядерної зброї випробували 18 листопада 1951 р. Її потужність становила 40 000 тон в тротиловому еквіваленті. Ядерний пристрій був скинутий з борту літака Ту-4.

Саме заряди РДС-3 були скомплектовані й зберігалися на ядерному стратегічному об'єкті Полтави за вісім кілометрів від летовища.

Темпи зі створення нових більш потужних модифікацій ядерної зброї — вражаючі. 12 липня 1953 р. на вежі Семипалатинського полігону була випробувана термоядерна бомба потужністю 400 000 тон у тротиловому еквіваленті, а 22 жовтня 1955 р. з літака Ту-16А скинули термоядерний заряд РДС-37, потужністю 1,8 млн. тон.

Ветерани Полтавського ядерного об'єкту. Полтава, 2010 р.

Так була започаткована нова серія термоядерної зброї. Змінилась і її назва. Після номера 246 з'явилась літера «Н», що, згідно з таблицею Д. Менделєєва, означає водень. Це свідчило про те, що заряд був термоядерним.

На Полтавському ядерному об'єкті тривалий період знаходилися на озброєнні заряди марки 246Н. Це в тротиловому еквіваленті становить десь 4 млн. тон на один заряд. Вага одного боекомплекту 5,6 тони. Блоки №№ 1 та 3 Полтавського ядерного об'єкту були повністю завантажені «виробами» марки 246Н.

Місця для зберігання було замало, тому використовувались виробничі приміщення. Щоб підтримувати відповідний температурний режим, машини для охолодження приміщення працювали безупинно – і в день, і вночі. Регламентні роботи по «виробам» проводились через кожні півроку в блоці № 2. Ядерні заряди для демонтажу транспортували виключно у нічний час.

30 жовтня 1961 р. на полігон Нова Земля з літака Ту-95В скинули найбільш потужну в історії людства бомбу РН-202. Вона не містила у собі третього шару урану 238. Але все ж вона перевищувала усі планові показники та продемонструвала потужність в 58 млн. тон у тротиловому еквіваленті, підірвавши водень нашої атмосфери, який додав до вищезазначеного показника 8 млн. тон. Світова спільнота затамувала подих. Що ж буде далі?

М. С. Хрущов оголосив по радіо, що в СРСР випробувано термоядерну бомбу потужністю 50 млн. тон. А в портфелях наших учених є напрацювання на бомбу в 100 млн. тон. Проводити випробування «трюхслойки» не стали. Достатньо було додати третій прошарок з ураном 238, щоб отримати бажаний результат. Голова українського комітету випробувачів ядерної зброї Юрій Васильович Лисенко стверджував, що при вибухові РН-202 на Новій Землі ударна хвиля обігнула земну кулю 2,5 рази.

Кількість термоядерних боеприпасів, котрі зберігалися й обслуговувались на Полтавському ядерному об'єкті, нам не відомо. Однак, якщо уявити, що цей потенціал теоретично підірвати одноразово, то не було б не лише України, а й людської цивілізації на нашій планеті. Проте, це також неможливо. На випадок воєнних дій і захоплення цього «об'єкту», він мав бути знищений звичайною вибухівкою. І ми в результаті цих маніпуляцій отримували б химерне шмаття радіоактивного металу і територію, непридатну для життя.

Кожного патріотично налаштованого українця хвилює одне важливе питання. Чи можливо було після розпаду СРСР залишити ядерний потенціал в Україні і отримати статус ядерної держави? Однозначна відповідь – «Ні!». Аргументи наступні: по-перше, ядерні заряди з ізотопом водню, тобто тритію, настільки активні, що не можуть знаходитись довгий час у бойовому стані. Тому існувала чітка процедура профілактичних операцій. Мала місце постійна конвеєрна робота для технічних служб. Одні ядерні заряди комплектували, а інші – повертали через певний час на демонтаж для вилучення тритію. По-друге, весь ядерний щит СРСР був підпорядкований 12-му Головному Управлінню Міністерства Оборони Російської Федерації, 6-му

Управлінню ВПС Росії, штабу РТБ Росії. Тому, Україна не мала можливостей виготовляти й обслуговувати ядерні об'єкти на власній території.

Після розвалу СРСР і підписання 5 грудня 1994 р. Будапештського меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї», ядерний потенціал, який зокрема й розміщувався у Полтаві, був перевезений до північного сусіда. До речі, гарантами цього процесу і країнами-підписантами були Велика Британія, США і Російська Федерація, долучилися до цього і Китайська Народна Республіка та Франція. Але далекоглядний Франсуа Міттеран, легендарний Президент Франції, який також був долучений до парафування цього документу, зауважив новообраному Президентові України Леоніду Кучмі одне єдине слово, щодо змісту домовленостей: «Обмануть!»...

Джерела

1. Министерство РФ по атомной энергии. Российский Федеральный ядерный центр. Всероссийский НИИ экспериментальной физики РФЯЦ – ВНИИЭФ. Отдел фондов НТД. Архивная справка. От 06.07.2004 №2047/в-15. О работе в военно-сборочной бригаде (ВСБ).

Ця робота переважно виконана на основі аудіозаписів автора та рукописних матеріалів, наданих полковником Григорієм Михайловичем Слівенком, який з 1958 по 1985 рр. проходив службу на Полтавському ядерному об'єкті, в/ч № 27827, і брав участь у комплектації й обслуговуванні ядерної зброї різних модифікацій.

Олександр Янович **Полтавський ядерний об'єкт**

Резюме

Вперше публікуються відомості щодо історії створення ядерного об'єкту під Полтавою, який входив до так званого «ядерного щита» колишнього Радянського Союзу. Робота підготовлена на основі аудіозаписів та рукописних матеріалів, наданих полковником Г. М. Слівенком, а також зібраних автором.

Ключові слова: *Полтавський ядерний об'єкт, РТБ, с. Багереве, с. Щебетівка.*

Oleksandr Yanovych **Poltava Nuclear Object**

Summary

Information concerning history of nuclear object creating under Poltava, which was included into “nuclear shield” of the former USSR, is published for the first time. Work is based on recordings and written materials, given by colonel H. M. Slivenko and also gathered by the author.

Keywords: *Poltava nuclear shield, specialist logistic and security unit, Bahereve Village, Shchebetivka Village.*

ШТРИХИ БІОГРАФІЇ ЗАСЛУЖЕНОГО АГРОНОМА УРСР ФЕОДОСІЯ ЦИБУЛЬКА (1901 – 1982)

Про життя та діяльність голови колгоспу імені Благоева в с. Куликовому Полтавського району, заслуженого агронома УРСР Ф. Є. Цибулька.

Ключові слова: *Феодосій Цибулько, с. Куликове, колгосп імені Благоева, голова колгоспу, заслужений агроном УРСР.*

Історія с. Куликового (з 2016 р. – Коломацьке) Полтавського району має чимало яскравих сторінок. Одна з них нерозривно пов'язана з ім'ям Феодосія Євгеновича Цибулька, заслуженого агронома Української РСР, багаторічного очільника колгоспу імені Благоева, який зробив значний внесок у соціально-економічний та культурний розвиток села. У вересні 2021 р. виповнюється 120 років від дня народження Феодосія Євгеновича. Ця ювілейна дата – гарна нагода пригадати та донести до широкого загалу основні віхи біографії непересічної особистості й керівника.

Ф. Є. Цибулько народився 22 вересня 1901 р. у с. Гряковому Валківського повіту Харківської губернії (тепер Чутівської селищної ради Полтавського району Полтавської обл.) в селянській сім'ї. З восьмирічного віку працював у господарстві батьків, а в літній час був на поденній роботі в місцевих поміщиків Єнішерлова та Зарудної. У 1915 р. закінчив двокласну народну школу. Згодом розпочав трудову діяльність у Гряківському волревкомі на посаді секретаря земельного відділу (1917–1918). Про цей період свого життя залишив спогади, що разом з автобіографією зберігаються у фондах Державного архіву Полтавської області.

У 1919–1921 рр. Феодосій Євгенович навчався в Липковатівському сільськогосподарському училищі за спеціальністю «агротехнік». Потім вступив до Харківського сільськогосподарського інституту, який змушений був залишити 1923 р. за станом здоров'я. Закінчив цей навчальний заклад лише в 1933 р. без відриву від виробництва, здобувши спеціальність агронома-організатора.

Із 1923 р. Ф. Є. Цибулько працював агрономом у ряді установ та організацій Валківського району Харківської обл. У 1935 р. Харківським облземвідділом був призначений головним агрономом Оржицького району, а 1937 р. переведений на посаду головного агронома Миргородського району. У 1939–1941 рр. Феодосій Євгенович був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, нагороджений малою срібною медаллю за одержання високих урожаїв у Миргородському районі.

Ф. Є. Цибулько

Із вересня 1941 р. Ф. Є. Цибулько – в лавах Червоної армії, учасник Другої світової війни. Після поранення до лютого 1942 р. лікувався в госпіталі м. Сталінграду. Потому як агроном був направлений Сталінградським облвійськкоматом для проведення посівної кампанії в Березівському районі Сталінградської обл., а в травні 1942 р. відряджений до Томського артилерійського училища на курси комісарів артбатареї. Після закінчення курсів із жовтня 1942 р. воював у 989 гаубичному артилерійському полку РГК (Північно-Західний фронт), із вересня 1943 р. – в 382 гаубичному артилерійському полку 27-ї артилерійської дивізії РГК (2-й Прибалтійський фронт). У березні-жовтні 1945 р. Феодосій Євгенович – заступник начальника з політчастини евакогоспіталю № 3329 (Ленінградський фронт), потім до квітня 1946 р. перебував у резерві політскладу Прибалтійського військового округу (м. Рига). За зразкове виконання бойових завдань командування, виявлені при цьому доблесть та мужність Ф. Є. Цибулька було нагороджено орденом Вітчизняної війни II ступеня (1944), медалями «За відвагу» (1943) та «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945).

У квітні 1946 р. Феодосій Євгенович демобілізувався з Червоної армії у званні капітана. Після демобілізації працював у радянських та партійних органах Полтавської області та району. Спочатку був помічником першого секретаря обкому партії В. С. Маркова, а з 1947 р. – заступником завідувача сільськогосподарського відділу обласного комітету КП(б) України. У 1949–1951 рр. Ф. Є. Цибулько обіймав посаду першого заступника голови Полтавського облвиконкому, в 1951–1955 рр. – голови Полтавського райвиконкому.

У 1955 р. Феодосія Євгеновича в числі так званих «тридцятитисячників» направили на роботу в с. Куликове Полтавського району головою місцевого колгоспу імені Благоева. Господарство було відстаючим. Ф. Є. Цибулько доклав чимало зусиль, щоб вивести його в число передових у районі й області. Всю свою енергію і професійний досвід він зосередив на поліпшенні родючості ґрунту та підвищенні врожайності сільськогосподарських культур, а також на розвитку тваринництва й розбудові економічно вигідної інфраструктури колгоспу.

У господарстві були побудовані добротні приміщення для тваринницьких ферм, птахо- та звіроферми, запроваджено поливний спосіб вирощування овочів, споруджено млин, олійницю, овочевий консервний цех. Все більше сільськогосподарської продукції направлялося для реалізації на колгоспний ринок обласного центру, а це сприяло зростанню фінансових можливостей господарства, яке ставало дедалі прибутковішим.

Зростаюча економіка колгоспу дала змогу виділяти більше коштів на розвиток соціально-культурної сфери с. Куликового. Тут був збудований палац культури на 500 місць, обладнаний стадіон, відкриті картинна галерея та історичний музей. Однією з перших в республіці за господарські кошти була зведена дільнична лікарня на 25 ліжок. Колгосп побудував також дитячий садок на 50 місць, приміщення для пошти, готель, два двоповерхових будинки для фахівців господарства.

З метою поліпшення санітарно-екологічного благоустрою в селі було споруджено вуличний водогін та лазню. Біля автотраси Полтава-Харків на землях колгоспу облаштували штучний ставок з водним дзеркалом близько 2-х гектарів та альтанки для відпочинку, а від автотраси до центру села побудували двокілометрову асфальтовану дорогу, обсажену фруктовими деревами. У центрі с. Куликового з ініціативи Феодосія Євгеновича був закладений дендропарк – на площі понад 20 гектарів висадили більш як 200 різних порід дерев і кущів.

Трудові досягнення Ф. Є. Цибулька були відзначені орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями та численними грамотами. Крім того, як учасник Виставки досягнень народного господарства він нагороджений шістьма медалями, в тому числі великою золотою і великою срібною. А 21 грудня 1957 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР за видатні заслуги в розвитку сільського господарства Феодосію Євгеновичу було присвоєно почесне звання «Заслужений агроном Української РСР».

Із 1970 р. Ф. Є. Цибулько перебував на заслуженому відпочинку. Проживав у с. Куликовому, де й помер 3 вересня 1982 р. Похований на місцевому кладовищі. Жителі села бережуть світлу пам'ять про мудрого керівника й талановитого господарника та його добрі справи.

Джерела та література

1. ДАПО. – Ф. П-240. – Оп. 2. – Спр. 803. – 10 арк.
2. **Ковган М.** Феодосій Цибулько: талановитий господарник і громадський діяч / М. Ковган // Вісті. – 2011. – 25 листопада.
3. **Ткаченко В., Ковган М.** Він був керівником найвищого гатунку / В. Ткаченко, М. Ковган // Вісті. – 2002. – 14 червня.

Владислав Усенко

Штрихи біографії заслуженого агронома УРСР Феодосія Цибулька (1901 – 1982)

Резюме

Подано відомості про життя та діяльність організатора сільськогосподарського виробництва, багаторічного очільника колгоспу імені Благоева в с. Куликовому Полтавського району, заслуженого агронома УРСР Ф. Є. Цибулька.

Ключові слова: Феодосій Цибулько, с. Куликове (Коломацьке), колгосп імені Благоева, голова колгоспу, заслужений агроном УРСР.

Vladyslav Usenko

Biographical Sketches of USSR Honored Agronomist Feodosii Tsybulko (1901 – 1982)

Summary

Information about life and work of the agricultural organizer, long termed head of Blahoiiev collective farm in Kulykove Poltava District, Merited agronomist of the USSR F. Ye. Tsybulko is given.

Keywords: Feodosii Tsybulko, Kulykove (Kolomaske) Village, Blahoiiev collective farm, Merited agronomist of the USSR.

З ПЛЕЯДИ ТИХ, ХТО ТВОРИВ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Про керівника ТЗДВ «Полтаватрансбуд», заслуженого будівельника України, Почесного громадянина міста Полтави О. М. Ландаря (1941–2020).

Ключові слова: Ландар О. М., будівельник, архітектура, проект, почесний громадянин.

Олексій Михайлович Ландар (1941–2020) у 1976–2020 роках – генеральний директор ТЗДВ «Полтаватрансбуд», Заслужений будівельник України. Кандидат технічних наук. Нагороджений орденами «За заслуги» I, II та III ступенів, «Знак Пошани», Трудового Червоного Прапора, Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня, Хреста Спасителя, багатьма медалями, мав подяки Президента України, Кабінету Міністрів України. Почесний залізничник, Почесний транспортний будівельник, академік Академії будівництва України.

Мальовниче село Петрівка під Полтавою. У ньому, що третя хата – то й Ландарі. Тут народився Олексій Ландар. Тут промайнуло його дитинство, юність, тут жили і звідси пішли за останню межу його батьки і діди. Польова дорога на Петрівку пролягає поблизу ландарівського поля, що колись належало його дідові Андрієві, великому трудівникові і господарю. У 1932 р. радянська влада впроваджувала політику «ліквідації куркульства як класу». Тоді й був розкуркулений Андрій Васильович Ландар. Але його нащадкам генетично передалися кмітливий розум, совісність, надзвичайна працьовитість. Ще змалечку найменшого Олексійка батько привчав працювати – пастити колгоспну череду, у посівну ставати до трактора причіплювачем...

Олексій закінчив початкову школу у Петрівці, середню – за 7 кілометрів у Сем'янівці із золотою медаллю. Брати наполягли, щоб він продовжував навчання у Полтаві в інституті сільськогосподарського будівництва. На V курсі одружився з Валею Мельник, своєю однокласницею, яка також навчалась у цьому вузі. Студентською дипломною роботою О. Ландаря став проект будівництва тепловозоремонтного цеху на Полтавському паровозоремонтному заводі. Він його захистив «на відмінно» й отримав запрошення на роботу в будівельне Управління № 113 тресту «Полтаватрансбуд». О. М. Ландар став начальником цього будівельного управління у 1977 р. Ветерани-будівельники згадували, що якби у прожиті кризові роки біля керма підприємства був хтось інший, а не Ландар, то нині не було б ні колективу, ні ВАТ «Полтаватрансбуд». У 1991 р. розпався Радянський Союз, утворилась незалежна Україна, планова економіка змінилась на ринкову. Колективу та його керівникові

необхідно було перебудовуватись у методах роботи, в психології. Треба було усе пережити, переосмислити, перебороти. На це пішли роки. Ринкові економічні закони диктували свій шлях, який був жорсткішим від планового. Багато що розчарувало людей. До того ж, із перших років незалежності через недосконалі податкові закони економіка базувалась на корупції, розкраданні. Державне підприємство перетворилось в акціонерне ВАТ «Полтаватрансбуд». О. М. Ландаря було обрано головою Правління.

Завдячуючи новим економічним відносинам прибутки підприємства залишались на його рахунках. Але недосконалість податкового законодавства призводила до того, що прибуток з'їдався податками. Це заганяло колектив у боргову яму і штовхало до банкрутства. Від такого стану речей у людей ніяк не могла скластися ринкова психологія, бо самого ринку не існувало, а замість грошей практикувався бартер. Пізніше уряд списав частину боргів, решта підлягала реструктуризації. На ринкові засади будівельна галузь перейшла лише у 2000 р. Певний час підприємство за інерцією сподівалось на державне замовлення, якого майже не було. Тоді з'явилась ідея вести житлове будівництво за кошти населення, яка зрештою перетворилась у системну програму.

Виникли нові вимоги – будувати житло європейського зразка, адже мешканець, який вклав гроші у будівництво квартири, вимагав, щоб вона відповідала кращим стандартам облаштування. Олексій Михайлович уважав, що першими такими будинками стали дев'ятиповерховий будинок по вулиці Паризької Комуні, 24, Старий Поділ, За, на вул. Фрунзе, Чорновола, кол. Жовтневій, Богдана Хмельницького.

Європейські будинки привів у Полтаву колектив, очолюваний саме Олексієм Ландарем. Певну кількість квартир підприємство надавало за соціальними проектами – багатодітним родинам, військовослужбовцям, родинам, що втратили годувальника. Підприємство ВАТ «Полтаватрансбуд» стало стабільним і прибутковим, будівельники одержували гідну заробітну плату. Коли Олексія Михайловича запитували, як при цьому змінилась психологія рядового працівника, то він наголошував, що будівельники певних спеціальностей перейшли на роботу вахтовим методом, тобто став існувати своєрідний безперервний конвеєр спорудження коробки будинку аж до завершення. Це надавало значну економію часу, тому будинки споруджувалися протягом одного року [1, с. 488]. Завдяки такій організації праці підприємство тільки за 5 років здало в експлуатацію сім дев'ятиповерхових багатоквартирних будинків нового європейського зразка.

Коли почалася війна на Сході України, ТзДВ «Полтаватрансбуд» активно допомагало у матеріально-технічному забезпеченні Збройних Сил України. Полтавські будівельники стали єдиним підприємством, що погодилося зводити фортифікаційні споруди на першій лінії оборони, працювати під обстрілами в зоні АТО, бути генеральним підрядником, незважаючи на великі збитки [2, с. 105].

Під керівництвом О. М. Ландаря підприємство суттєво змінило обличчя міста, прикрасивши його справжніми пам'ятками архітектури: прекрасними приміщеннями Художньої галереї мистецтв, філії Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого, палацу дозвілля «Листопад», підземного містечка «Злато місто», Свято-Успенського собору, Храму на честь великомучениць Віри, Надії, Любові та їх матері Софії.

Колектив будівельників споруджував об'єкти промислового, адміністративного, соціально-побутового призначення: соматичний корпус обласної лікарні, протитуберкульозний диспансер, здійснена повна реконструкція приміщення Полтавського міського відділу внутрішніх справ, будівництво Миргородської бальнеологічної лікарні.

ТзДВ «Полтаватрансбуд» постійно використовував наукові розробки учених Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка, особливо в питаннях влаштування фундаментів, проектування та опорядження. Така універсальність підприємства сприяла тому, що його частка на будівельному ринку Полтави досягла 70% [4, с. 105].

Олексій Михайлович Ландар був удостоєний звання «Почесний транспортний будівельник», адже він брав участь у будівництві об'єктів Південної залізниці – других колій Лозова – Полтава, електрифікації дільниці Яготин – Гребінка – Полтава, залізничних станцій Кременчук, Кагамлицька, розширенні Полтавського тепловозремонтного і Лубенського ремонтно-механічного заводів [3, с. 507]. У 2017 р. за особливі заслуги перед Полтавською територіальною громадою О. М. Ландарю (1941–2020) було присвоєне звання Почесного громадянина міста Полтави зі врученням відзнаки та вірчої грамоти.

Незабаром комплекс матеріалів про Олексія Михайловича Ландаря (1941–2020) – документи, нагороди, особисті речі буде представлено в музейній експозиції. Їх люб'язно передали до музею дочка Наталя і дружина Валентина в пам'ять про чоловіка, батька, людину, яка прожила гідне життя і залишила добру згадку про себе серед славного родоводу будівничих, людини, яка замінила архітектурне обличчя Полтави і в будинках якої живуть щасливі люди.

Література

1. Лис В., Лис В. Поверхи щастя / В. Лис, В. Лис. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2007. – 536 с.
2. Україна. Європа. Світ. Золотий фонд нації. Українці – великий європейський народ / [упорядник В. В. Болгов]. – К.: Україн. конфедерація журналістів, 2016. – 368 с.
3. Будівництво. Видатні інженери України: біографічно-енциклопедичний збірник. – К.: Укрархбудпроект, 2001. – 832 с.
4. 100 провідних архітекторів та будівельників України / [упорядник В. В. Болгов]. – К.: Ін-т біограф. досліджень, 2012. – 192 с.,

Валентина Клочко
З плеяди тих, хто творив незалежність України

Резюме

Розповідь про керівника ТзДВ «Полтаватрансбуд», заслуженого будівельника України, Почесного громадянина міста Полтави О. М. Ландаря (1941–2020).

Ключові слова: Ландар О. М., будівельник, архітектура, проект, почесний громадянин.

Valentyna Klochko
Among Those Who Created Independency

Summary

Tale about the head of SLC “Poltavatransbud”, Honored Builder of Ukraine, Honored Citizen of Poltava O. M. Landar (1941-2020).

Keywords: Landar O. M., builder, architecture, project, Honored Citizen.

«БОГОРОДИЧНИЙ РУШНИК» З КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Про формування музейної збірки вишитих рушників та докладніше про один з них - з експедиційних зборів К. В. Мощенка.

Ключові слова: *Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, рушник, колекція, вишивка.*

У ХХІ ст., коли стрімко розвиваються комп'ютерні технології, створюються онлайн-експозиції, музейники не повинні забувати про первинність «живого» експоната.

Найцінніші музейні надбання – це його збірки. Колекція рушників ПКМ імені Василя Кричевського нараховує понад 750 одиниць [1, с. 519]. Її підвалини закладалися відомими вченими-музейниками: Іваном Зарецьким, Данилом і Вадимом Щербаківськими, Костем Мощенком, який став першим завідувачем етнографічного відділу. За освітою Кость Васильович був художником-архітектором, тому як професіонал добре знався на мистецькій вартості творів народних майстрів. Завжди пріоритетне місце в його багатогранній музейній діяльності займала збиральницька робота. Як записано в звіті 1907 р.: «основну увагу музей звернув на придбання речей зникаючої місцевої старовини» [5, с. 3]. Уже в першій своїй експедиційній поїздки того ж року він відвідав близько 20-ти місцевостей у Полтавському, Золотоніському, Лубенському, Гадяцькому, Прилуцькому, Кобеляцькому повітах [5, с. 3]. Усього було зібрано 368 експонатів. Це килими, прикрашені типовим рослинним орнаментом, вироби з дерева (колекція пряничних форм, різьблені частини від саней та возів), вибійчані тканини, козацькі пояси, вишиті підризники, сорочки, рушники [5, с. 5].

З Кобеляцького повіту Костем Мощенком було привезено триметровий рушник, суцільно вишитий нитками синього кольору тамбурним швом на домотканому полотні. Датується він серединою ХІХ ст. Композиція орнаменту з обох боків симетрична, суцільна. Центральне місце займає розлоге дерево життя з багатьма гілками, що закінчуються квітами. Саме дерево вивершується семипелюстковою квіткою з променями-стеблинами у вигляді трілисників. Верхню частину дерева обрамлює квіткова гірлянда, яка з'єднується з гірляндою, що окантовує рушник по периметру. По всьому полю рушника розкидані поодинокі шестипелюсткові квіти-зірки. Внизу в окремому обрамленні – п'ять квіток різного розміру, з яких, у свою чергу, ростуть ще квіти догори і донизу на гнучких стеблах. Вся композиція знаходиться в рамці з хвилястої лінії. На етикетці нижче напис чорнилом: «Экск.

Мощенко. 1907. Кобеляць» (Тк-1652) [7, с. 87–88].

Саме зображення дерева є символом матері-природи, асоціюється з першопочатком усього, з деревом роду. Воно відображає уявлення наших пращурів про будову Всесвіту (коріння – підземний світ, стовбур з гілками – світ людей, верхня сонцеквітка – світ богів (горішній світ), про минуле, теперішнє і майбутнє кожної родини і народу в цілому [3, с. 60]. За Борисом Рибаківим, цей рослинний мотив тісно пов'язаний з культом оленяці-праматері. Сузір'я Великої і Малої Ведмедиці за часів неоліту співвідносилися на зірковому небі з оленцею із рогами і маленьким оленятком з рижками [6, с. 476]. Пізніше такий образ трансформувався у постать рожаниці (положаниці), що пов'язано із землеробським культом [2, с. 21]. Він є символом родючості, плодючості, добробуту. Мотив «дерева життя» нагадує жінку з піднятими догори руками-гілками, увінчаною головою-квіткою, трилисником-зародком усередині, який може бути і початком стилізованого дерева. Кайма-безкінечник натякає на безперервність, циклічність життя і розвитку [3, с. 63].

У нашому випадку сюжет рушника нагадує також іконографію «Успіння Богородиці»: горизонтальний ряд із трьох крупних квітів, окреслений у формі людського силуету, як символ ложа, квіти по колу – апостоли, розлоге розквітле дерево – образ Ісуса Христа з душею Діви Марії, що возноситься на небо, відображене квітами-зірками, розкиданими по всьому полю рушника.

У вишитих рушниках синій колір дуже рідко є домінуючим. Здебільшого, на вишитому рушнику синій поєднується із червоним. Така двоколірна орнаменту символізує поєднання чоловічого активного гарячого червоного кольору та пасивного холодного синього жіночого. До речі, співіснування червоного та синього кольорів є набагато древнішим, ніж коли червоний супроводжує чорний. Саме синій є символом води, жіночого начала [4, с. 64]. Рушник суцільно вишитий синьою ниткою називають «пісним» або «Богородичним». У піст божниці у хатах прикрашали «синіми» рушниками. На свята Богородиці літургійна відправа відбувається в облаченнях синього кольору.

Рушник є знаковою символічною деталлю побуту українців. Його присутність простежується у всіх важливих подіях життєдіяльності, святах і обрядах. Збірка рушників Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського – вагомий частини національного матеріального і духовного надбання.

Рушник вишитий. Сер. ХІХ ст.
Полотно, тамбурний шов. 300x50 см.

Джерела та література

1. **Галян Г.** Вишиті вироби в збірці Полтавського краєзнавчого музею / Галина Галян // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / [редкол. Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2012. Вип. VII. – 664 с.
2. **Китова С.** Полотняний літопис України: семантика орнаменту українського рушника / С. Китова. – Черкаси, 2003. – 225 с.
3. **Мельничук Ю.** Семантика українських вишитих рушників / Юрій Мельничук // Народне мистецтво. – 2005. – № 1-2. – С. 59–65.
4. **Мельничук Ю.** Семантика українських вишитих рушників / Юрій Мельничук // Народне мистецтво. – 2004. – № 3-4. – С. 60–65.
5. Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1907 год. – Полтава, 1908. – С. 3.
6. **Рыбаков Б.** Язычество древних славян / Борис Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
7. Фондова книга Полтавського краєзнавчого музею. Група зберігання «Тканини». 1948 р. – Тк 2 (№№ 1227 – 2075). – 192 с.

Ірина Власенко

«Богородичний рушник» з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Резюме

У публікації йдеться про історію формування музейної збірки рушників, її фундаторів – відомих музейників та більш детально про «Богородичний рушник», його орнаmentaцію, техніку виконання, символіку кольору. Цей народний витвір вишивальниці з Кобеляччини був привезений із експедиції 1907 року першим завідувачем етнографічного відділу Костем Мощенком.

Ключові слова: *Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, рушник, колекція, вишивка.*

Iryna Vlasenko

“Holy Mother Towel” from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Collection

Summary

Information about history of museum towel collection forming, its founders – prominent museum workers, and “Holy Mother towel” in particular, its ornamentation, technique, color symbols, is given. This folk item made by embroider from Kobeliaky District was brought after expedition of 1907 by the first head of the ethnographic department Kost Moshchenko.

Keywords: *the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, towel, collection, embroidery.*

ЗРАЗКИ ВИБІЙКИ З ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ В КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Публікація про формування музейної збірки вибіячених тканин, зокрема, про зразки з Полтавського району, зібрані К. Мощенком та І. Зарецьким.

Ключові слова: вибіяка, Полтавський район, музейна колекція, Кость Мощенко, Іван Зарецький, вибіячана дошка.

Одним із напрямків роботи науково-дослідного експозиційного відділу етнографії музею є дослідження фондових мистецьких колекцій. Упродовж кількох років наукові співробітники відділу етнографії та фондів вивчали збірку вибіячених тканин, яка має велику історичну та художню цінність. Кожен зразок свідчить про естетичний смак, невичерпну фантазію, хист майстрів багатьох поколінь, відзначається виразним орнаментом, чітким ритмом композиції.

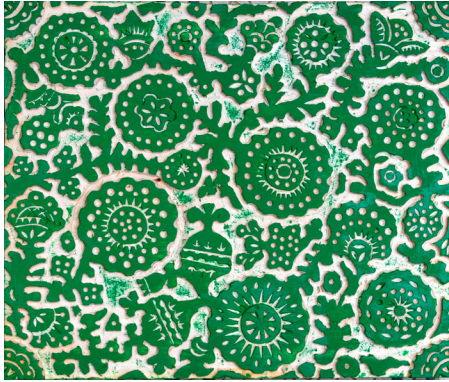
Основним джерелом вивчення цього виду народного мистецтва є фрагменти вибіячених тканин та дошки-штампи. Серед кількох сот одиниць зберігання виділимо групу експонатів, яка надійшла до музею з території сучасного Полтавського району (з 2020 р.).

Одним із відомих музейників, які формували збірку вибіяки, є археолог і етнограф Іван Зарецький (1857–1936). Він привіз у 1905 р. зразки декорованого полотна з села Милорадівка Полтавського повіту (Тк 2693, 2696, 2699, 3031) із зафіксованими написами народних назв малюнків на звороті [2, с. 141–143, 173]. Серед них є зразки з геометричним орнаментом, що утворюється з простих елементів – трикутників, квадратів, ромбів, хрестів, зірок, розет, кіл. Ритмічне повторення й чергування смуг однакової або різної ширини

Зразок вибіяки. Клинци. 1905 р. с. Милорадівка, Полтавський пов., збори І. А. Зарецького. Тк 2719.

Вибійчана дошка. 2021 р.
Автор В. Маркар'ян. Липа, рельєфне
різьблення. 27,5 × 31,5 см.

(рис. 1). Трапляються вибійчані узори з квадратів, розмінених у вигляді «решітки», які мали назву «два рази на пiстрю, горпинка» (Тк 2696), «два рази на пiстрю наперекос, овес» (Тк 2722), «сухарці» (Тк 2721), «в два рази жилка» (Тк 3080), «два рази крупної жилки» (Тк 3077), «пiстрева» (Тк 3049) або скісної «решітки», що нагадував орнамент плахтової тканини (Тк 2715, 2727) [2, с. 145, 147]. Оригінальною є вибійка з центричною композицією прямокутної форми (рис. 1). Орнамент, вибитий чорною фарбою на нефарбованому полотні, сприймається контуром, нагадує народні «витинанки». Це – розета та восьмикутна фігура з вигнутими сторонами в центрі, вільні кути заповнені гілками з квітами і птахами (Тк 3031) [4, с. 312].

Вибійка. Дерево життя. XX ст. с. Попівка,
Кобеляцький пов. Тк 2705.

контрастує з кольором тла. Залежно від їхніх пропорцій створюється враження темних смуг на світлому фоні, чи навпаки (Тк 2704), одна з народних назв такої варіації – «жилка» (Тк 2699, 3079) [2, с. 143, 183]. Смугасті композиції з ромбами отримали назву «в три зерна» (Тк 2710), з дрібними ромбами – «горошкова» (Тк 3068) [2, с. 181]. У збірці представлені вибійки із «зубцями», «сорочими лапками» (Тк 2728, 3057), «клинцями» (Тк 2719, 3052) [4, с. 310]. Елементи малюнка розміщуються в одному ряду заго-стреною частиною вгору, в другому – вниз, що врівноважує композицію

Важомим поповненням колекції стали матеріали, зібрані на Полтавщині під час експедицій знаного дослідника народного мистецтва Костя Моценка (1876–1963). З Полтавського повіту надійшли зразки вибійки з рослинно-квітковим орнаментом, датовані 1907 р. (Тк 2694, 2708) [2, с. 143, 145]. Мотивами такого узору найчастіше були польові квіти й садові плоди. Їхні зображення нескінченно варіювалися. Крупні квіти комбінувалися з мотивами, що нагадують плоди граната (Тк 2708) [3, с. 68]. Саме цей зразок надихнув сучасного полтав-

ського різьбяра, кахляра, майстра вибійки Володимира Маркар'яна на авторську інтерпретацію узору. Втіленням стала вибійчана дошка «Квіткова» з липи, виконана рельєфним різбленням (рис. 2). Уся її поверхня вкрита стилізованим рослинно-квітковим орнаментом. Вільне розташування мотивів з трилисників, плодів, пишних квітів у поперечному розрізі (вигляд згори) на вигнутих стеблинах, серединки яких мають різні декоративні рішення у вигляді розет, коліщат, шестипелюсткових квітів (Др 2026) [1, с. 107]. Авторська дошка-штамп та полотняний відбиток з неї зеленою барвою є найновішим поповненням музейної збірки.

З с. Попівка Кобеляцького повіту (Полтавський район з 2020 р.) надійшла вибійка з мотивом дерева життя (рис. 3). Вона виконаний синьою барвою на білому тлі, заповнює все поле полотна. Дві розлогі розквітлі гілки дерева беруть початок від центральної восьмипелюсткової квітки, вище якої на пагонах пара птахів тримає у дзьобах гроно винограду (Тк 2705) [2, с. 145].

Описані експонати становлять цінну мистецьку спадщину, а висвітлення художніх особливостей зразків вибійки музейної збірки сприяє науковому осмисленню цього виду мистецтва, відродженню традицій української вибійки у творчості сучасних народних майстрів.

Джерела та література

1. Інвентарна книга ПКМ ВК. Група зберігання «Дерево». З 2005 р. – Др № 4 (з № 1696).
2. Інвентарна книга ПКМ ВК. Група зберігання «Тканини». 1948 р. – Тк № 3 (№№ 2076 – 3160). – 198 с.
3. Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. – Т. 3 / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; [наук. ред. Т. Кара-Васильєва]. – К., 2009. – 516 с.: іл.
4. **Пісцова М. П., Старченко В. І.** Формування колекції вибійчаних тканин у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського / Марія Пісцова, Віра Старченко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – Вип. XI. – С. 301–314.

Марія Пісцова

Зразки вибійки з території сучасного Полтавського району з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Резюме

У публікації висвітлюються художні особливості групи вибійчаних тканин з Полтавського району, яка є частиною фондової збірки, сформованої відомими дослідниками народного мистецтва Полтавщини. Характеризуються різновиди орнаментальних мотивів, їхні композиції, колористика, фіксуються місця знаходження та локальні назви предметів.

Ключові слова: вибійка, Полтавський район, музейна колекція, Кость Мощенко, Іван Зарецький, вибійчана дошка.

Mariia Pistsova

Samples of Printed Linen from the Modern Poltava District in the Vasyly Krychevsky Poltava Local Lore Museum Collection

Summary

Art peculiarities of printed linens fabrics group from Poltava District that are a part of fund gathering formed by prominent researchers of Poltava Region folk art are described in the article. Kinds of ornamental motives, their compositions, colors are characterized, locations and names of objects are mentioned.

Keywords: *printed linen, Poltava District, museum collection, Kost Moshchenko, Ivan Zaretskyi, printed linen board.*

УДК 069.51:908]:7.021.7]](477.53)

Людмила Чеботарьова, Тамара Кондратенко

ТРАДИЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ДЕРЕВОРІЗЬБЛЕННЯ У ТВОРАХ ВАСИЛЯ ГАРБУЗА

Про колекцію різьблених виробів відомого полтавського різьбяр В. С. Гарбуза, що зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, з короткими описами музейних предметів та меморій майстра.

Ключові слова: *Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, музей, колекція, дереворізьблення, Василя Гарбуза.*

На теренах України дереворізьблення є одним із найбільш вишуканих і, в мистецькому розумінні, досконалих видів художньої обробки деревини. Виникло воно в давні часи і пережило кілька періодів особливого розквіту, як от за часів Козацької держави у XVII – XVIII ст., коли різьбленням прикрашали одвірки, сволоки, карнизи дерев'яних споруд, предмети господарського вжитку, меблі, хатне обладнання, посуд, знаряддя праці, зброю, військове спорядження. До сер. XIX ст. різьблення на дереві досягло високого рівня в усіх українських землях. Сформувалися центри народного мистецтва: Полтавщина, Київщина, Гуцульщина, Поділля, Лемківщина, кожен із яких володів своєю стилістикою оформлення, характером орнаменту, прийомами виконання.

Полтавщина стала виразним осередком художньої обробки деревини в Україні, де майстри виявляли непересічний таланти в оздобленні дерев'яних виробів тригранно-виїмчастим різьбленням з елементами геометрично-серпоподібного та скобового різьблення. Центрами дереворізьблення на території Полтавської губернії у той час були Зіньківщина, Вереміївка (кол. Золотоніського повіту), Миргородщина, пізніше Кобеляки та Кременчук [2, с.

13]. Такому територіальному розподілу сприяли природні умови – зростання цінних для обробки деревини видів дерев, таких як дика груша та яблуня, липа, дуб [2, с. 14]. За даними В. П. Лапи у 1850-х рр. у Полтаві існувала приватна меблева майстерня, де працювали різьбярі, які виготовляли речі без особливих ознак народності. У 1878 р. у Полтаві було засноване ремісничє училище зі столярно-токарним та різьбярським відділами, а в 1912 р. організована столярно-різьбярська майстерня. У цей час у місті також працювала художньо-промислова школа [1]. У названих закладах знайомили з давніми українськими традиціями різьблення, а також опановували нові стилі і техніки. Далеко за межами Полтавщини стали відомими імена славетних майстрів полтавського різьблення – Я. Халабудного, П. Юхименка, І. Ковалю, В. Голуба, П. Довгалю. Пізніше до них долучились майстри сучасного періоду – В. Нагнибіда, М. Переверзіна, М. Зацеркляний, О. Олешко та ін.

Цікавим феноменом полтавського осередку дереворізьблення ХХ ст. є творчість Василя Степановича Гарбуза.

Гарбуз В. С. (30 січня 1882 р., с. Малі Будища, нині, Зіньківського р-ну – 25 листопада 1972 р., с. Ліщинівка Кобеляцького р-ну) – майстер художнього різьблення на дереві. Козацького роду. Майстер народного мистецтва УРСР (1936), заслужений майстер народної творчості УРСР (1962). Учень різьбярів Ф. і П. Юхименків із с. Великі Будища на Диканьщині [3, с. 150].

Аналізуючи творчість майстра, відомий український мистецтвознавець В. М. Ханко, відмічає, що у своїх виробах Василь Гарбуз продовжував давні традиції полтавської тригранно-виїмчастої, рельєфної й круглої різьби. Фахово працював над церковним різьбленням (сницарські роботи – іконостази, кіоти, аналої, хрести, зображення янголів), станковою композицією, малою пластикою, над сувенірами. Виготовляв і оздоблював набори меблів, предмети хатнього та господарського вжитку, статуєтки. Володів технікою різьблення на площині. Користувався рельєфною та круглою пластикою у вигляді зооморфних чи антропоморфних додатків до речей щоденного вжитку, завершень на мисниках, полицях тощо. Створював настінні панно й пласти, предмети посуду [4, с. 214–215].

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського зберігається невелика колекція виробів та меморій В. С. Гарбуза. Загалом вона нараховує 35 музейних предметів, із них основного фонду – 34 од., науково-допоміжного – 1 од., які здебільшого належать до групи зберігання «Дерево» – 32 од. У групі зберігання «Негативи» – 1 од. «Василь Гарбуз – різьбяр по дереву, кін. ХІХ – поч. ХХ ст. м. Полтава», у групі «Фото» – 1 од., це фото-портрет В. С. Гарбуза До науково-допоміжного фонду віднесено фотокопію «Експонати арт-ілі «Спорт і культура» виставки народного мистецтва в Києві», серед яких є роботи майстра. Представлені у колекції вироби були виготовлені майстром у 1950–1965 рр.

Колекція дерев'яних виробів представлена, перш за все, різноманітними за призначенням речами та особистими інструментами В. С. Гарбуза для об-

робки деревини та дереворізьблення. Останні передав до музею сусід майстра по Покровській вулиці в Полтаві, археолог та музейник О. Б. Супруненко.

Привертають увагу традиційні предмети побуту, виготовлені майстром – дзеркало у дерев'яній рамі та хатні дерев'яні полицки, оздоблені різьбою з геометричним орнаментом, пагонами і квітками. На двох полицках у центрі, поміж пагонів з листками, майстер зобразив голуба, який вважається символом Миру, а у християнстві – символом Святого Духу. Ще на одному виробі – якір – «надія та опора» моряків. Знайшла своє місце серед предметів умеблювання і полицка із барельєфним зображенням класика української літератури – Т. Г. Шевченка. Його погрудний різьблений портрет розміщений у центрі п'ятикінцевої зірки, під якою зазначені роки життя Кобзаря.

Василь Гарбуз виготовляв речі повсякденного вжитку, серед таких – портсигар. На зовнішній стороні кришки річ оздоблена геометричним орнаментом, стилізованими пагонами з листками та ягодами, а серед них – зображення сокири – символу влади, допомоги, родючості. Цікаво, що саморобні серп і рубель, виготовлені Василем Степановичем і збережені в його хатині, також зберігаються у фондах музею.

Окрасою колекції є фігурка сороки, що ніби вдивляється у далечінь перед собою. Птах зображений зі складеними вздовж тіла крилами, на які нанесений рослинний орнамент. У виробі простежується особлива м'якість ліній та плавні переходи між деталями. В. П. Лапа зазначає, що В. С. Гарбуз любив виготовляти саме дерев'яні скульптури. Майстер уважав, що в них якнайбільше можна виявити свою індивідуальність [2, с. 59].

Уваги заслуговують ножі для різання паперу, на яких вдало поєднаний геометричний орнамент і стилізований пагін із сонце-квіткою. Василь Степанович із великою майстерністю і відчуттям міри виповнив площину, створивши довершену композицію. Вироби пласкі, з досить широким загостреним дерев'яним лезом, що дозволяє легко різати папір.

Серед музейних предметів колекції є й незавершені різьбярем роботи. Це – заготовка для полицки, накладний різьблений орнамент для прикрашання меблів, рамка для фото. Цікаво, що ці предмети виготовлені із деревини дуба. Серед незавершених робіт є невелике за розмірами панно – фрагмент різьби до буфету – предмету кухонних меблів. У центрі виробу, серед пагонів із листками і квіткою, зображено рибу. Передати об'єм зооморфної фігури майстрові вдалося за рахунок деталізації луски, зябер, плавців, м'яких заглиблених ліній силуету.

Інструменти для обробки дерева та дереворізьблення зберігаються у спеціальному ящику, виготовленому майстром. Ремамент досить різноманітний: пір'іноподібне свердло та свердла центрові з підбором, викрутка, струбцина ручна – затискний пристрій у вигляді П-подібної скоби з гвинтами для фіксації деталей, прилад із різцем для надання виробам спіральної форми, рейсмус та киянки, виготовлені з деревини клену та груші. Незамінними у роботі майстра були прилади для створення та вимірювання необхідних кутів (90° та 45°) на виробках із дерева, які також є частиною колекції.

Василя Гарбуза по праву називають майстром площинної різьби. Його роботи завжди виважені, з тонкою грою світла й тіні. В орнаментованих частинах вони створюють враження тонкого легкого мережива, відзначаються математичною точністю малюнка і надзвичайною досконалістю техніки.

Василь Степанович залишив помітний слід у мистецькому житті краю ХХ ст. Його роботи нині зберігаються не лише у музейних зібраннях та приватних колекціях, а й продовжують побутувати в оселях пересічних полтавців, залишаючись окрасою інтер'єрів.

Література

1. Глушак Д. Д. Посібник з художньої обробки деревини / Д. Д. Глушак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hlushak_DD/Posibnyk_z_khudozhnoi_obrobky_derevyyny.pdf
2. Лапа В. П. Полтавські різьбари: Яків Халабудний, Василь Гарбуз / В. П. Лапа. – Харків: Мистецтво, 1937. – 72 с.
3. Митці України: енциклопедичний довідник / [упоряд. М. Г. Лабінський, В. С. Мурза; за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 848 с.
4. Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини [Текст]: у 2-х т. / В. М. Ханко; НАН України; Ін-т історії України; Центр культурол. студій. – Полтава: ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2014. – Т. 1: А-Л. 2014. – 503 с.

Людмила Чеботарьова, Тамара Кондратенко

Традиції полтавського дереворізьблення у творах Василя Гарбуза

Резюме

Робота присвячена колекції різьблених виробів відомого полтавського різьбляра В. С. Гарбуза, що зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Подано короткі описи окремих музейних предметів та меморій майстра.

Ключові слова: Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, музей, колекція, дереворізьблення, Василя Гарбуза.

Liudmyla Chebotariova, Tamara Kondratenko

Traditions of Poltava Woodcarving in Works of Vasyl Harbuz

Summary

The article is dedicated to collections of woodcarving items made by famous Poltava carver V. S. Harbuz in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds. Short descriptions of separate museum objects and master's personal things are given.

Keywords: the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, museum, collection, woodcarving, Vasyl Harbuz.

ЕТНОРОЗВІДКА НА ТЕРЕНАХ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Про етнографічне вивчення району в 1993 р.

Ключові слова: *Полтавський район, етнорозвідка, традиційний, пісні, казки, оповідки, вбрання, хата, церкви.*

Етнографічно орієнтований протягом своєї історії Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського володіє коштовними колекційними збірками, які у першій половині ХХ ст. під час екскурсійних зборів сформували відомі музеологи, культурологи та дослідники українського мистецтва Іван Зарецький, Кость Мощенко, брати Вадим і Данило Щербаківські, Яків Риженко та ін. З позиції часу розуміємо вагомість і важливість думки вчених, коли орієнтирами музейної справи були ґрунтовність, всебічність, аналітика та масштабність.

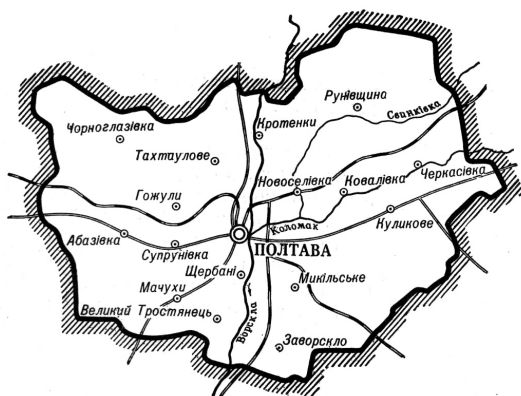
Екскурсії, під час яких комплектувалися збори, не припинялися і в часи Першої світової, громадянської воєн, тривали близько місяця й інколи охоплювали кілька повітів. Сьогодні їх надбання становлять фундаментальні колекції різних видів народної творчості, що є безцінним матеріалом для вивчення нащадками. У 1930-х рр. ідеологічний наступ позначився на зібраннях з етнології та експозиціях, а науковці музею були піддані репресіям.

Діяльність етнографічного відділу відновилася у 1991 р. разом із експедиціями, розвідками та активним творенням на горішньому поверсі однієї з перших в Україні етномистецької експозиції. Після обстеження традиційної матеріальної і нематеріальної культури з метою вивчення, захисту, популяризації та представлення в експозиції (Великобагачанський, Гадяцький райони, 1991, 1992 рр.) зі світлинами, схемами традиційної забудови, описами свят та обрядів, записами автентичного фольклору тощо, відбулися виїзди до Полтавського району (1993 р.). Дослідниця тоді користувалася програмою, послідовність якої залежала від знань інформатора, та найчастіше розмова носила характер наративного інтерв'ю, що нагадує розповіді про своє життя без втручання інтерв'юера, який лише спрямовував хід думок. Під час вільного викладу в пам'яті оповідача асоціативно впливали ті епізоди й моменти, які мають найбільшу суб'єктивну цінність, що дає змогу виявити смислотворчі моменти конструювання його біографічної розповіді [3, с. 15].

У червні 1993 р. протягом десяти днів (14.06 – 18.06; 21.06 – 25.06) завідувачка етнографічного відділу Г. Галян провела розвідку в окремих селах Полтавського району: обстежила п'ять селищних рад – Мачухівську, Надержинщинську, Щербанівську, Тахтаулівську, Ковалівську і 9 населених пунктів (Мачухи, Кованчик, Надержинщина, Щербані, Нижні Млини, Розсо-

шенці, Тахтаулове, Жуки, Ковалівка). Зафотографувала: Свято – Георгіївський храм у с. Нижні Млини, дерев'яний човен мешканця села Павла Питомця; інформаторів сіл Жуки, Тахтаулове, Мачухи, Надержинщина, пам'ятник Антону Макаренку на території Музею-заповідника в с. Ковалівка та білий будинок Музею вчителя, а також окремі живописні куточки названих сіл.

Маршрут: Полтава – Мачухи – Полтава – Надержинщина – Полтава – Нижні Млини – Полтава – Щербані – Полтава – Тахтаулове – Полтава – Жуки – Полтава – Кованчик – Полтава – Розсошенці.

Мачухівська сільрада

	Господарств	населення
с. Мачухи	1.699	3.631
с. Снопове	71	127
с. Куклинці	54	92
с. Байрак	56	114
с. Кованчик	102	201
с. Васьки	38	39
с. Миколаївка	53	57
с. Мазурівка	18	16
Всього:	2.091	4.277

Національний склад: українці, росіяни. Живуть грузини – Іхитунідзе Отарій Ясунович, 1936 р. н., Акіладзе Тимур Труфонович, 1948 р. н. (працювали в колгоспі «Дружба» та продавали апельсини). Вірмени – Ордоян Карапет Вагарякович, 1947 р. н., Гаребян Грачек Теванович, 1952 р. н. (продавці квітів у Полтаві).

с. Мачухи

Мачухівський народний музей (три кімнати у будинку культури та одна з них присвячена народознавству).

Представлені теми: бондарство, ковальство, вбрання, ткацтво, гончарство, звичаї (весільний обряд), народні пісні. Здавня у Мачухах жили колісники та бондарі: в експозиції – діжка, виготовлена Ладуром Павлом (1895–1970). Гончарство представлене тиквами теракотовими, коричневими, полив'яними, горщиком сивим, мисками, мальованими фляндрівкою, глечиком-стовбуном, а також керамічними банками, в яких зберігали повідло.

Сорочки в експозиції: полотняні, народного крою з пухликами, різняться вишивкою на рукавах:

- рослинний орнамент у техніці «хрест» чорного кольору – вузька смужка плюс прутик;
- рослинно-геометризований орнамент у техніці лиштва «білим по білому», обшитий штапівкою червоного кольору по контуру;
- фрагменти народних сорочок «білих по білому».

Рушники червоно-чорні в техніці «хрест», а також на темному полотні: червоно-чорна вишивка в техніці «полтавська гладь». Експонувалися зразки плетених виробів: кошики, корзини з шелоги, лози, акації, брилі з соломи (птели: мешканки Мачух – Могила Лідія та Слюсар Світлана, мешканець Кованчика Шевченко Олександр). В експозиції – ткацький верстат і ткани вироби.

Григорій Кирніс, 81 р.

Інформатор: **Кирніс Григорій Артемович**, 1912

р. н., українець козацького роду.

Житло. Батькова хата – мазана, під черепицею (у Мачухах був цегельний завод, який спалили фашисти), на дві половини. Від сіней (праворуч) у кімнаті батько шив чоботи. У хаті стояли столи, лавки, знаходилися інструменти шевця. У кімнаті (ліворуч) – традиційне умеблювання з пічкою, покутем. У родині було семеро дітей і батько годував усю родину.

Вбрання. Чоловіча ноша складалася з піджака, сорочки крамової (або вишитої хрестом з червоно-чорним рослинним орнаментом у свята), бриля солом'яного, картуза, шапки смушевої. У будень – полотняні штани (фарбовані чорним, синім – розчинами дубової кори, бузини відповідно). Жінки носили спідниці рясні, довгі, різних кольорів, полотняні вишиті сорочки, хустки, жакети, керсетки тощо.

Батько шив взуття (чоботи чоловічі, жіночі, черевики). Робота виконувалася повністю вручну, деталі (гудзики, пряжки, нитки) купувалися у лавці. Переважно взуття шилося з телячої шкіри. Заможні носили хромові чоботи. Витяжки були і жіночі й чоловічі.

У Мачухах було 4 церкви, їх спалили німці. До війни ходив до церкви і вірував у Бога, а при гітлерівцях пішов у церкву і побачив бійку, а піп один і той же правив і говорив, щоб перемогли німці, потім пізніше ратував за радянську владу...

Було в селі 18 вітряків – всі спалили німці.

Свята до війни не заборонялися, хто хотів – той святкував. На *Різдво* робили *Коляду* з 7 променяма, інколи з 6.

У перший день *Паски* – віншують, на другий – гуляють. Святять паску у церкві рано і, поки не прийдуть додому з паскою, нічого не їдять.

О четвертій годині ранку починалося *Водохреща* на ставку, або біля колодязя – хрестили воду, а також розстрілювали Коляду мисливці з рушниць. Інформатор вірував у Творця, а у попів і правителів не вірував.

У 1952 році колгосп-мільйонер «Дружба» (с. Мачухи) був запрошений до Москви. Був там і Кирніс Григорій – директор будинку культури з мистецьким колективом. Виступали в Кремлі, бачили Сталіна (він був на концерті), ніхто за нами не наглядав і чекістів з нами не було. «А все ж таки найкраще життя було за часів Брежнєва».

Звичай (с. Мачухи). Хустка висіла на воротах померлої рік після смерті.

с. Кованчик

Інформатор: Кулініч Надія Демидівна (у дівочтві Кривенко), 1921 р. н., українка, освіта вища, народилася у селі Кованчик, пізніше проживала у Полтаві.

Житло. Хата дідуся – Кривенка Семена Федоровича – знаходилася у центрі села біля дерев'яної церкви, яку спалили у 1943 році. Дідусь і батько були ковалями. Хата останньої чверті XIX століття – мазана, під соломою (сіни, хатина, житлова кімната).

Покуть у хатині, прикрашений іконами та рушником (червоно-чорним в техніці «хрест»), долівка застелялася тканими полотняними доріжками. Для освітлення використовували газову лампу. За хатою була клуня, в якій зберігали і молотили зерно (ціпом по долівці). Крім цього сарай, погріб і колодязь із журавлем та дубовим цебром.

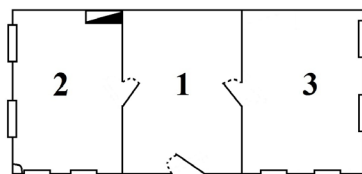
Поряд із хатою була кузня діда Кривенка С. Ф., 1850 р. н., під черепицею, мазана, прямокутної форми. На причілкових сторонах по двоє вікон, посередині кузні біля задньої стіни – горно, ближче до центру – шаповальня з міхом, ковадло, молотки. У кузні працював головний коваль і два молотобійці. Дід і батько виготовляли сільськогосподарські знаряддя праці. Коли створювалися колгоспи, батько (середняк) пішов у колгосп і став працювати у колгоспній кузні, а кузню його діда і його розібрали за непотрібністю.

Одяг жіночий – сорочка полотняна, вишита хрестиком з червоно-чорним рослинним орнаментом, спідниця в складочку; *взуття*: черевики, чоботи, влітку – босі. Платки і очіпки носили бабусі, мати вже очіпок не носила. *Прикраси* – скляне намисто з мідними монетами, золоті сережки-змійки, золоті обручки.

Було у Кованчику два млини з 4-ма і 6-ма крилами.

Надержинщинська сільрада

	Кількість дворів	населення
Надержинщина	91	218
Шили	75	147
Кованьківка	70	172
Заборяни	15	20

1 – сіни, 2 – хатина, 3 – житлова кімната (холодна)

Божківське

272

1.352

Всього: 523

1.809

Живуть: українці, росіяни, кілька родин марійців.

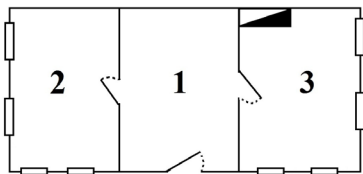
с. Надержинщина

Інформатор: Бойко Галина Миколаївна, 1914 р. н., с. Кованьківка, українка, освіта – 4 класи церковно-приходської школи, мешканка Надержинщини.

Село Кованьківка належало знатній барині, яка мала дуже красиве помешкання, купальню, збудувала в селі школу. Біля її будинку росли ялини. Пізніше свій маєток вона продала пану Козловському, в якого було два сини і дві дочки, а також жінка – красуня, бідна сирітка Устинія Яківна. Після революції пан Козловський утік, а дружину залишив у селі, її на бричці забрали люди з НКВС, а два будинки, що належали пану Козловському, розібрали і зробили на цьому місці свинарник, бичарник та корівник [1, с. 10].

Вбрання жіноче – сорочка полотняна, вишита «білим по білому», спідниці рясні, довгі (з вовни та шовку), платки з вовни та шовку.

Чоловіче вбрання – сині полотняні штани, сорочки полотняні «чумачки», вишивка червоно-чорна в техніці «хрест», пояси – червоні з китицями, картузи, козацькі шапки смушеві (чорні, сірі). Взимку – чумарки, кожухи, чоботи – витяжки хромові, юхтові. У свята чоловіки носили дуже красиві льняні сорочки, вишиті різнокольоровими шовковими нитками. Брилі з житньої соломи всі мали і вміли плести. Хата дідуса і бабусі стояла на хуторі Вільховий Ріг (поблизу Новоселівки). Справжня козацька хата на дві половини під бляхою, мазана, з піддашками. Дідусь – козак – Щербак Іван, його дружина – Щербак Наталка.

1 – сніи, 2 – світлиця, 3 – житлова кімната

Господарські будівлі на подвір'ї: загін для коней, комора, в якій був під, де спали молоді на ряднах, колодязь зі зводом і дерев'яним цебром, саж для свиней, поросяти, а також поряд ковбана (яма з водою), в якій купалися свиня з поросятами. У садку росли груші, вишні, яблука.

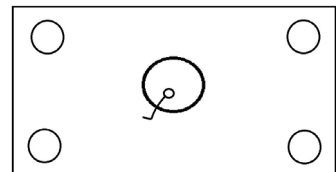
Житлова кімната на покуті була прикрашена тканим рушником, в якому ікони:

Ісуса, Одігтрії, Спаса, Святого Миколая.

Їжа. Хліб їли білий, в час посту, вживали олію сім'яну конопляну. З неї розтирали макогоном конопляне молоко, яке дуже допомагало при хворобах. Любили робити мед з цукрових буряків (маляс), із нього пекли суслики: житнє борошно, сода, квас з буряка.

У побуті користувалися дерев'яними ложками, череп'яними і полив'яними опішнянськими мисками та мідними кухликами.

Чумацький шлях проходив через Божкове і Вільховий Ріг, у дідуса часто зупинялися і ночували чумаки. Розташовувалися вони на відпочинок під возами на дідовій землі.

Свята та обряди. На Різдво готували: кутю, узвар, рибу, пироги, а на *Свят-вечір*, 6 січня, – пісний борщ.

По кутах на столі – калачі, посередині – миска з кутею. Якщо ложка перекинеться уночі, хтось помре. Цілу ніч на покуті горіла лампадка, а в 3 години ночі хлопці приходили колядувати.

Водохреща (голодний Свят – вечір, 18.01). Брала тикви череп'яні та їздили на Крутий Берег набирати воду. Після повернення з водою дід писав хрестики на воротах, на дверях, у хаті, потім усі сідали обідати і святкувати. *На хрещення йшли по воду для скотини.*

Івана Купала, а через день сильний Самсон. У Кованьківці була попова яма (дача) і пани туди нікого не пускали. Далі була мужицька річка. На Купальське свято дівчата плели вінки і кидали їх у воду: легкі вінки пливли, а важкі – тонули. Хлопці робили вогнище і стрибали через нього.

У Кованьківці стояла хата дідуся і бабусі (по батьковій лінії) – Шаповала Юхи-ма та Олени. Хата біла, мазана, під білою черепицею.

Була комора під білою черепицею і в ній примістка (піл), де спали під ряднами молоді і не тільки. Був сарай під червоною черепицею.

Серед пісень, записаних у Надержинщині від українок Галини Бойко, 1914 р. н. і Катерини Полушиної, 1934 р. н., найбільш популярною була, завезена в часи Другої світової зі сходу:

У меня под окном расцветает сирень,

Расцветает сирень голубая,

Почему ты вчера не пришел до меня,

Потому что в тебя есть другая.

Так люби ж ты ее, так люби горячо,

Наслаждайся ее красотой,

Про меня позабудь, позабудь поскорей,

Про тебя я забуду не скоро.

А изнов под окном расцветает сирень,

Расцветает сирень голубая,

А любовь никогда не вернется назад,

Не вернется любовь молодая [2, с. 16].

Решта – українські народні пісні, які зазнали значних мовних впливів зі сходу.

Розкопаю гору / 2 р.,

Та й посадю я рожу / 2 р.

Вітер рожу має – ой -

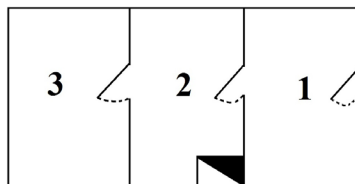
Та й вітер рожу має – ой -,

Ой, батько, ой, дочку лає / 2 р.

Батько дочку лає – ой -,

Ой, гулять не пускає / 2 р.

Мати горе знає,

1920 – 1930 – ті роки; 1 – сіни,
2 – кімната, 3 – кімната

Ой, мати горе знає,
 Та й гулять посилає.
 Гуляй – гуляй, дочко,
 Ой, поки молода / 2 р.
 А як стара станеш, / 2 р.
 Та й гулять перестанеш.
Ой, н'є чумак, в нього гроші є,
 Ой, за ним, ой, за ним
 Його рідна мати дрібні сльози лє.
 Ой, синку ти мій, дитино моя,
 Ой, покинь – покинь горілочку пити,
 Бо зведе з ума / 2 р.
 Ой, мамо моя, не покину я,
 Ой, не покину горілочку пити,
 Вона – добрая / 2 р.
 Ой, синку ти мій, дитино моя,
 Ой, покинь – покинь горілочку любити,
 Бо проп'єш коня / 2 р.
 Ой, синку ж ти мій, дитино моя,
 Ой покинь – покинь вдовушку любити,
 Бо зведе з ума / 2 р.
 Ой, мамо моя, не покину я,
 Ой, не покину вдовушку любити,
 Вона – гарная / 2 р.
Ой, у лузі, та й ще при березі –
 Спородила молода дівчина хорошого сина / 2 р.
 Вона його та й ще спородила в зеленій діброві,
 Та й не дала ж своєму синочку ні щастя, ні долі / 2 р.
 Було б тобі, моя рідна мати, щастя, щастя, долю дати / 2 р.
Ой, там на дорозі, ой там на крутій,
 Ой, там же сиділа пара голубів / 2 р.
 Вони ж сиділи, любувалися, своїми крильми обнімалися,
 А де ж та й узявся охотник – стрілець,
 Охотник – стрілець, вдалил молодець / 2 р.
 Він голуба вбив, голубку зловив,
 Узяв під полу, поніс додому / 2 р.
 Насипав сінця аж по крилиці / 2 р.
 Налив водиці аж по крилиці / 2 р.
 Голубка не їсть, голубка не п'є,
 На крутую гору плакати йде / 2 р.
 Ой, голубко моя сизокрилая,
 Чого ж ти така хлопотливая / 2 р.
 А того я така хлопотливая,
 Що я втерляла дружка милого / 2 р.

Щербанівська сільрада

	Господарств	населення
Щербані (з радгоспом)	753	1952
Н. Млини	367	801
Тютюнники	50	68

Шмиглі	75	119
Гора	341	796
Розсошенці	2.252	6.847
Всього:	4.165	11.354

Живуть переважно українці, трапляються росіяни, білоруси, вірмени, грузини, німці (кілька чоловік).

с. Нижні Млини

У центрі села знаходиться цегляний Свято-Георгіївський храм, збудований у 1905 р. Як церкву приміщення використовували до 1955 р., вмер священник і церкву розтягли. Після того приміщення використовували під клуб. У 1988 р. сільрада прийняла рішення: передати церкву общині (Московський патріархат). Реставрація продовжується, община – 20 чоловік (голова – Марія Василівна), є скарбник, касир, рядові члени общини. Община збирає пожертви, має рахунок.

Поблизу храму у с. Н. Млини жив Цокур Іван Радіонович, який очолював общину п'ятидесятників у селі Микільське.

с. Розсошенці

Була община євангельських християн-баптистів (вул. Калініна, 24). Пресвітер – Шкаровський Павло Сергійович; дяк – Бешпарточний Олександр. Щонеділі проводили зібрання. На одному я була присутня (27 червня 1993 р.): молитовний будинок 4-х кутний, світлий, просторий, з лавами для братів і сестер, на стінах – цитати з Біблії, квіти, на центральній стіні – фотошпалери з гірським пейзажем і цитатою про Ісуса Христа. Зібрання починалося і закінчувалося молитвами. Псалми співали хором, поодиноці дорослі й діти, виступали члени общини зі словом Божим, а також читали вірші про сина Божого. Наприкінці виступив із проповіддю пастор, згадував Іону (Євангеліє від Луки), брати і сестри молилися за грішних, хворих, невірних, за всіх, хто хоче вірувати. У кінці всі віталися рукопритисканням.

Тахтаулівська сільрада

	Господарств	мешканців
Тахтаулове	1.089	2.346
Жуки	582	1.039
Всього:	1.681	3.385

Живуть: українці, росіяни, а також комі-пермячка Павлій Людмила, німкеня Фріда Енвальтівна Морозова, азербайджанці Арнізоєви (мати з сином).

с. Тахтаулове

Інформатор: Попенко Олександра Макарівна, 1892 р. н., українка, освіта – 1,5 роки церковноприходської школи.

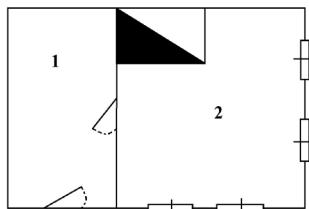
Двокамерне житло під соломою, мазанка, сіни без стелі.

Олександра Попенко,
102 р., Тахтаулове

Весілля справляли у 1910 р. *Вбрання молодії*: спідниця темно-коричнева з вовни, жакет з чорного сукна, сорочка полотняна довга, вишита хрестиком червоно-чорними нитками, хрест золотий і червоне скляне намисто, золоті сережки-змійки, віночок з білими квітами з воску і стрічками, черевики з калошами. *Вбрання молодого*: чумарка з сукна, штани і жилет з темно-синього сукна, шапка смушева чорна, квіти білі (ліворуч), чоботи хромові.

Кінець XIX ст.; 1 – сіни, 2 – кімната житлова

Вінчалися у селі Жуках у Покровській цегляній церкві, що збудував Кочубей.

Мати з батьком дали гроші на вінчальні ікони (Богоматір з дитиною і Ісус Христос).

Антін Голуб – різьбяр,
79 р.с. Жуки

У Тахтауловому була Троїцька церква. Олександра Макарівна вишивала (вірізування, прутик, хрестик), пряла і ткала також. Вірувала в Бога, знала 12 молитов, а на старість забула (інформаторці виповнився 101 рік). Вразила тим, що була вправна, добре ходила, нічого не боліло, а жити не хотіла, бо всі друзі й близькі вже відійшли.

с. Жуки

Інформатор Голуб Антін Іванович, 1914 р. н., українець – відомий різьбяр, про якого докладно написано у статті: «Про різьбяра Антона Голуба – правнука Якова» у музейному збірнику № 11.

Ковалівська сільрада

Кількість населення

Ковалівка	2.240
Бочанівка	300
Залізничне	740
Макухівка	780
Загурине	235
Андрушки	75
Соснівка	45
Верхоли	405
Грабинівка	132
Давидівка	128
Їжаківка	28
	5.080

Жили переважно українці, були росіяни, молдовани (6 чол.), вірмени (13 чол.), Верхоли, Ковалівка – інгуші (5 чол.).

с. Ковалівка

У Ковалівці мешкала Шевченко Дарина Пилипівна, 1887 р. н., по вулиці Першотравневій, 81, якій виповнилося 106 років.

Кошки плели: Носик Марія Павлівна, 1922 р. н., вулиця Перемоги, 4, Тютюпа Федір Михайлович (колишній директор дитячого будинку імені Антона Макаренка).

Потенційні інформатори: Капустян Трохим Петрович, с. Їжаківка; Коломієць Василь Романович, с. Верхоли; Проненко Іван Антонович, с. Давидівка.

Релігійних громад немає. Зразки народного вбрання мали мешканки с. Ковалівка: Олепир Явдоха Панасівна, Пуденко Лідія Іванівна (вул. Макаренка, 26), Геращенко Єлизавета Яківна (вул. Макаренка, 26), Ковбаса Катерина Тихонівна, Сененко Марія Антонівна (вул. Макаренка, 3) [1, с. 37].

Висновки:

- житло в обстежених селах Полтавського району переважно сучасне з білої та червоної цегли під шифером, двоповерхове. Старі мазані будівлі осучаснені (обкладені цеглою, перекриті шифером);

- мешканці обстежених сіл працювали у місті, зразків традиційної культури залишилися обмаль, та й з ними люди не зацікавлені були розставити навіть за гроші, бо вони тоді нічого не вартували;

- надзвичайно цінним виявився запис спогадів Антіна Голуба, мешканця села Жуки, відомого різьбяр, який особисто знав, учився і працював з Володимиром Черченком, Яковом Халабудним, Василем Гарбузом, Капітоном Божком та іншими [1, с. 34].

Джерела та література

1. **Галина Галян.** Щоденник етнографічної розвідки в окремі села Полтавського району з 14.06 – 18.06; 21.06 – 25.06.1993 р. // НА ПКМ ВК. – Спр. ІРС – 09-483. – 31 арк.

2. ПКМ ВК (фонди). – Нг-21489, 21487, 21493.

3. **Щербак Інна.** Закарпаття у ХХ столітті: погляд очевидця // Народна творчість та етнологія. – К., 2014. – № 5 (351). – Вересень-жовтень. – 126 с.

Галина Галян

Етнорозвідка на території Полтавського району в 1993 р.

Резюме

Публікація результатів етнографічного вивчення
Полтавського району в 1993 р.

Ключові слова: Полтавський район, етнорозвідка, традиційний, пісні, казки, оповідки, вбрання, хата, церкви.

Halyna Halian

Ethnographic Investigation at the Territory of Poltava District in 1993

Summary

Results of the ethnographical investigation at the territory of Poltava District in 1993 are published.

Keywords: Poltava District, ethnographical investigation, traditional, songs, tales, stories, clothes, house, churches.

ФОЛЬКЛОРНІ СКАРБИ УКРАЇНСЬКОГО ВЕСІЛЛЯ

Про українське весілля на Полтавщині, зокрема, у с. Великі Будища.

Ключові слова: весілля, весільні дії, обряди, пісенний формат.

*Зійшлись, побрались,
Поєднались, помолоділи...
Тарас Шевченко*

Вступ. Весілля – один із найдавніших і найкрасивіших обрядів українського народу. З давніх-давен весілля найчастіше відзначали восени. «Свята Мати-Покрівонько, покрий мою голівоньку, хоч хусткою, хоч наміткою, аби не бути дівкою», – так моляться дівчата, котрі бажають щасливо одружитися, бо Покрову шанують у народі, як заступницю дівчат. Народна мудрість мовить: «Покрова покриває воду льодом, землю – снігом, а дівчат – шлюбним вінцем», – бо надворі стоїть вже пізня осінь, пора весіль.

Весілля у простого народу є великою урочистою подією й офіційною формою громадянського скріплення шлюбу. Майже до XVI ст. в Україні побутував громадянський шлюб, оснований на весільних звичаях. Пізніше укладання шлюбу підпало під контроль церкви. Однак в народі, як і колись, законним вважали шлюб, укладений на основі усного договору між сім'ями та відзначений весільною обрядовістю.

«Не справивши весілля – гріх жити в парі», – так говорили в народі. Вінчання стало обов'язковим лише на рубежі XVIII–XIX ст. Остаточне утвердження церковного освячення шлюбу відбулося після указу Синоду 1843 р., згідно з яким молоді повинні були жити в парі, не чекаючи весілля. З того часу вінчання і весілля поєдналися і проводяться в один день.

Весілля – визначна подія не тільки в житті молодої родини, а й села в цілому. Бо ж де ще так яскраво міг проявитися талант нашого народу, виплеканий багатьма поколіннями наших предків: пісні, приказки, замовляння, примовки, ритуальні дійства, сакральні обряди, як не на сільському весіллі. Це своєрідна усна енциклопедія народу, де яскраво можна простежити історію нашого багатотраждального краю, світоглядні уявлення, звичаєве право, розподіл обов'язків у родині, відношення до старших, народну мораль, побут українців, хліборобський цикл, побудову житла, кулінарні уподобання – і все це подано через весільні пісні.

Працюючи над такою темою, як весільний обряд, я зустрілася із старожилками села, записала пісні та описала давні сільські весільні традиції з уст Звягольської Євдокії МIRONІВНИ, Череватенко Ніни Олексіївни, Обуховської Марії Серафимівни, Лазоренко Марії Олександрівни, Кравченко Олени Іванівни, Супруненко Софії Василівни, Хохлової Софії Петрівни, Штонди Катерини Іванівни.

1. Заспіваймо на весіллі

*Чому ви, дружечки, не співаєте,
Чи ви з редьки зуби маєте...
Весільна пісня*

Весільна пісня – велична народна вистава-опера, яку грали всім миром і кожен знав свою роль. Який же головний зміст весільних пісень?

У весільних піснях:

- 1) пояснюється зміст кожної весільної дії;
- 2) ведеться замовляння-кодування щастя – долі: звертання до Бога, космічних сил;
- 3) відбувається звеличення молодих, батьків, сватів, гостей, а також співаються:
- 4) пісні еротичного змісту, так звані, сороміцькі пісні-підказки молодятм;
- 5) жалісливі пісні-нарікання на тяжку жіночу долю в чужій родині;
- 6) жартівливі, глузливі пісні-переспіви між весільними поїздами;
- 7) пісні-експромти, складені у відповідь на різні обставини;
- 8) голосні гукання, гласіння, такі, як відлякування нечистої сили.

Пісенний формат весілля – це переспів, змагання між двома родами, пісенна боротьба між двома хорами – молоді і молодого.

Перші згадки про весільні пісні задокументовані ще в XVII ст. в «Описі України...» Г. Л. Боплана (1650 р.), «Описі весільних простонародних обрядів...» Г. Калитовського (1777 р.), але записувати їх почали з 30-х рр. XIX ст. Найбільше зібрання весільних пісень провів у 1869–1870 рр. український етнограф і фольклорист Павло Чубинський. У 1877 р. було надруковано 1943 весільні пісні.

Мова пісень та розмовних партій багата на символіку, порівняння, яскраві епітети, пестливі слова. Молодого порівнювали з князем, молоду – з княгинею, парубків – з боярами, дівчат – з панянками.

Всі ці порівняння є відголоском нашої історії і це дає змогу зробити висновки, що така форма, як народне весілля, існувала ще у княжі часи. Весільна обрядовість українців сягає періоду родово-племінного устрою і зумовлена родинно-обрядовою культурою праукраїнців, на формування якої виразно позначився хліборобський уклад життя. А простежуючи весь весільний обряд, ми побачимо головну роль жінки. У весільному обряді вловлюється відголосок матріархату, пріоритетна роль матері у весільних дійствах. Саме вона керує всіма етапами весілля і виступає головним персонажем цієї народної драми.

У цілому народне весілля поділяється на три цикли: передвесільний, саме весілля і післявесільний. У свою чергу кожен із циклів складався із низки обрядів.

Весільне дійство поділялося на умовні акти: 1) сватання, оглядини, договорини; 2) запрошення на весілля, коровайниці, вбирання гільця, дяка хрещеній матері – катання на гілляці, прибирання хати молодого рушниками, обмін між молодими подарунками; 3) викуп молоді, вінчання, весілля у молоді, перевезення приданого молоді в дім молодого, розподіл короваю – даризна, весілля у молодого, смалення нареченої, одягання хустки, комора;

4) будіння, жертвоприношення, снідання, циганщина, дяка батькам, викуп печі, молотьба жита, вареники, миття ложок, суд кухаркам, зарублювання весілля.

Навіть не підозрюючи цього, ми є продовжувачами традиційного народного весілля. Всі етапи проходить і сучасне весілля, з тією лише різницею, що ми повторюємо певні ритуали, не замислюючись над їхнім змістом. Все відбувається у спрощеній формі і в обмежені терміни – один-два дні, так як раніше весілля гуляли цілий тиждень. «Од середи до середи хоч на призьбі сиди», – здавна говорили у нас на Полтавщині.

Головне, що спонукало мене звернутися до цієї теми – це весільні обрядові пісні, які зовсім не звучать у нас на весіллях. Бо пісню не можливо співати бездумно, просто когось наслідуючи. Саме тому я хочу зберегти, на жаль, тоненьку ниточку родовідної пам'яті, яка закодована у весільній народній обрядовості і передавалася із покоління в покоління. Протягом багатьох віків весільний обряд видозмінювався, набував нових форм вираження. Звичайно, цьому сприяли економічні умови життя, поширення знань серед населення, зокрема, писемність, грамотність, культурний розвиток, доступ до інших культур.

То ж і в наш час весільний обряд може і буде видозмінюватися, але я проти бездумного копіювання чужих обрядів. «Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє», – стверджував Олександр Довженко. Тому я хочу поєднати сучасне і прадавнє. Розповіді моєї прабабусі, бабусі, односельців, учасників народного фольклорного ансамблю «Берегиня» і стали основою для моєї роботи.

Наступний розділ ознайомлює із передвесільною низкою обрядів.

2. Передвесільний цикл

*Засвіти, ньенько, свічку й постав на столі,
А я встану подивлюся, чи пара мені...
Весільна пісня.*

Передвесільний цикл обрядів складався зі сватання, оглядин, договорин. Ці народні обряди добре описані в українській класичній літературі, зокрема, у творах Івана Котляревського «Наталка Полтавка», Григорія Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці», «Земля» Ольги Кобилянської. Зверталися до весільної обрядовості Микола Гоголь, Леся Українка, Марко Вовчок та інші письменники.

Добре був обізнаний з українськими обрядовими традиціями Тарас Шевченко. У поемі «Наймичка» знаходимо опис сватання:

*...Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулись
Люди з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали...*

У цих рядках описані всі головні персонажі цього обряду. А саме: дівка, яку сватають; парубок, що має охоту одружитися; старости, які сватають від імені молодого і його батьків; батьки дівки на виданні, які обов'язково питають її згоди. Обов'язковим елементом угоди є обмін хлібом, перев'язування

старостів рушниками, дарування молодому хустки, а при незгоді – гарбуза. В основі укладання шлюбу був договір між двома сім'ями, у більшості випадків, усний, а пізніше, особливо, коли дарували землю, складали письмову угоду, так звані, шлюбні листи.

Передвесільний цикл тривав майже місяць. На одну неділю було сватання. На другу відбувалися оглядини, на третю – договори. По тому за тиждень – другий весілля, яке святкувалося цілих сім днів.

Майже скрізь ці обряди проходили однакові етапи і не становили особливої відмінності. А от саме весілля святкували по-різному. Недарма в народі кажуть: «Що город – то норів, що село – то різниця».

3. Весільний тиждень

Середа

«От середи до середи хоч на призьбі сиди».

Українське народне прислів'я.

Середа – початок весільного тижня. В цей день прибирають подвір'я і хату, підмазують, підбілюють, вбирають хату в нові рушники, як на Великдень. Особливу шану віддають печі, її челюсті мажуть руденською глинкою, саму гарненько вибілюють, іноді розмальовують півнями чи квітами, бо їй, сердешній, доведеться цілий тиждень пекти, варити, смажити.

Коли хата і піч були прибрані, починали учиняти на хліб. У середу напикали паляниць на цілий святковий тиждень. З цією роботою поралася мати і старші доньки, сторонньої допомоги не просили, бо кожна сім'я мала свої секрети випічки хліба і передавала їх від матері до доньки.

Четвер

«Як не тепер, то у четвер».

Українське народне прислів'я.

Здавана у народі четвер вважався найкращим днем для починання будь-якої справи, а також забою худоби. Пригадаємо, що перед Великоднем, саме у чистий четвер, різали кабана, щоб було чим розговоритися. Так і перед весіллям, у четвер, запрошували різника, а то і кількох, щоб допомогли зарізати, розробити і приготувати страви із м'яса. Різали вола та кабана, щоб вистачило на цілий тиждень м'яса.

Саме цього дня готувалися всі м'ясні страви, які будуть подаватися до весільного столу.

П'ятниця

П'ятниця, п'ятниця, мила сестриця,

Покажи, хто любить, поважає і ненавидить.

Замовляння на ніч

У народі здавна говорили: «Яка піч – така господиня», «Не змашена піч, що не вмита дівка». Тому п'ятничний день і розпочинався з примазування печі. На цей випадок у господині під припічком стояв черепочок з глинкою. Бо вчора вона – «матінка» і пекла, і варила скоромне, то могла замаститися. Поважливе ставлення до печі було обов'язковим у добрій родині не тільки у жіноцтва, а також у господаря. Іноді можна від нього почути: «Сказав би лихе слово, так піч у хаті».

А що буде піч і господиня у п'ятницю робити? Топити сири, пражити молоко, збивати масло, бо все це завтра потрібне для виготовлення весільного короваю. І звичайно, пекти пироги та медяники.

4. Просили батько, просили мати і ми вас просимо до нас на весілля...

Субота

*Матінко моя, субота одна, давай же ділитися.
Ой дай же мені скриню й до скрині,
Ще й доленьку щасливу...
Весільна пісня.*

Переддень весілля має особливе значення, саме він є запорукою вдалого святкування, бо саме цього дня відбувається низка головних ритуалів та обрядів, що передбачають майбутній шлюб. Найперше – запрошення гостей. Ось як запрошувала на весілля молода:

Просили батько, просили мати і я ми вас просимо до нас на весілля...

Коровайниці

*Пишається, як коровай на столі...
Українська народна приказка*

Перед заходом сонця молода обов'язково повертається додому, щоб разом із матір'ю зустріти коровайниці, які допомагатимуть пекти головне обрядове печиво – коровай.

Коровай – це сонце, яке дарує людям світло, тепло, початок нового дня, а значить перемогу світла над ніччю, добра над злом. Обов'язково поруч з короваєм був ще один круглий хліб, але з діркою по середині (на зразок великого бублика), логічно, що це – місяць. Саме у нього дивиться молода, коли молодий приходить до хати, і назву цей обрядовий хліб має від цієї дії – дивень.

А де ж тоді небесні зірки? Так це ж усім відомі шишки, що дійсно більш схожі на зірки, а ніж на шишки. «У Полтавській губернії весільні хліби у печі під час випікання розміщували за ієрархією, яка існує в народній символіці для небесних світил: коровай – сонце – у центрі, поруч дивень – місяць, навколо шишки – зірки», – так описує обрядовий хліб Микола Сумцов у своїй праці «Хлеб и обряды в песнях».

Здавня коровай був наділений магічною силою, яка мала забезпечити молодому подружжю щасливий шлюб і добробут в родині. Відомо, що в давні часи, саме короваєм поєднували молодих. Поклонившись хлібу, тричі обійшовши навколо нього і вкусивши, а потім розламавши всім свідкам цього ритуалу, скріплювався союз парубка і дівчини назавжди.

Подяка хрещеній матері нареченої

*Як їздили потід призьбою
Кобилою норовистою...
Весільна пісня.*

Далі розповімо про давній звичай, який я більше ніде не спостерігала. А відбувається все так. Хрещеній матері готують «карету». Вирубують велику гілку, підкладають колючу тернину, зверху накривають кожухом і запрошують матір сідати. Вона не хоче. Запрошують вдруге і знову вона відмовляється. Тоді штовхають і везуть вздовж по вулиці, намагаючись перекинути.

Мати міцно тримається, ще й покрикує, щоб швидше їхали. «Коні» потомилися стають перепочити. Мати поганяє:

- Ну-те, коні воронії, везіте мене швидше.
- Коні потомилися, копитами б'ють, води хочуть.
- А в мене ось водичка є, – частує жінок горілочкою.

Тоді коні їдуть далі, везуть, доки не перекинуть. А як перекинуть, повертають назад до двору і всю дорогу співають. На воротах вже розкладене багаття прогоріло і саме через жар провозять хрещену матір. Вона тримає в руках хлібну качку (різновид обрядового печива), яку спекла вдома і обтикала пір'ям для більшої достовірності. Таким чином смалять качку.

За таке катання хрещена матір частує своїх «коней» горілочкою і всім наділяє тієї качки. Потім похресниця дарує своїй хрещеній матері подарунок, таким чином дякуючи за добро та ласку.

Завивання гільця

*Ой хто буде гільце вити
Той буде винце пити
Весільна пісня.*

Ще один обов'язковий ритуал передвесільного дня – завивання гільця. Гільце – обрядове деревце, яке символізує незайманість, красу, молодість і вічне кохання, бо сосна вічно зелене дерево. Іноді за гільце слугувала гілочка вишні (це переважно в теплий період). Гільце прикрашали дружки квітами, барвінком, калиною, стрічками. Перше весілля ще називають «зеленим», бо молода завітчується вічнозеленим барвінком.

Останню ніч дівчині залишилося провести в батьківській хаті, тому і сум великий. Але вже завтра вона стане жінкою – господинею, тому і говорила на ніч:

*Ой дай, Боже, неділеньки діждати,
Щоб з милим на рушничок стати.*

Висновки. Вивчення народного фольклору, що з англійської мови перекладається, як – народна мудрість, народні знання, збагачує нашу уяву, виховує почуття любові і розуміння рідної пісні, влучного і дотепного українського слова. До підготовки цієї роботи мене спонукало бажання більше пізнати свій отчий край, зберегти свою національну культуру, красу і неповторність весільного обряду, примножити родинні традиції, а також заглянути в глибини свого родоводу.

Ота тоненька ниточка пам'яті родоводу зв'язує нас із минулим, і ми не маємо морального права її розривати. Жодне із сучасних нових авангардних мистецтв, найдосконаліший технічний пристрій не замінить живого спілкування, радості хорового, багатоголосого співу, участі у спільних діях. Бо саме так найповніше розкриваються творчі можливості людини, приховані таланти, переборюються стереотипи, особисті комплекси.

Працюючи з архівними документами, в праці Л. Падалки «Что сказало население Полтавской губернии» (1905 р.), я знайшла цікавий запис. «Заслуживает внимания сообщение козака Н. Е. Брюха из Великих Будищ, Зиньковского уезда, отмечающего то явление, что старинная песня начинают возвращаться в народную среду во всей своей красоте.

Возвращает народную песню театр, где достаточно услышать выполнение песни одному селянину, чтобы вслед пело эту песню все село. Старинные песни сохраняют более состоятельный класс населения, усваивающий такие песни в театрах».

То ж чи не символічно, що через сто років у Великих Будищах відкрився живий музей народного весілля? Живий – бо тут звучить весільна пісня; народний – бо збирали експонати всією громадою. А відкрився музей весілля завдяки підтримки сучасних меценатів, того ж таки «состоятельного класса». Вважаю, що вивчення та збереження традицій і обрядів рідного краю є запорукою формування активної життєвої позиції кожного громадянина України.

Джерела та література

1. **Артюх Л. Ф.** Українська народна кулінарія. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 49, 50, 92–97.
2. **Воропай Олекса.** Звичаї нашого народу. – К.: Оберіг, 1993. – С. 484, 485, 491.
3. **Боплан Гійом Левассе де.** Опис України. – Львів: Каменярь, 1990. – С. 73, 76–78.
4. Енциклопедія українознавства. – Львів-Київ: Глобус, 1993. – С. 235.
5. **Крутенко Наталія.** Розповіді про кераміку. – К.: Либідь, 2002. – С. 111.
6. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – С. 199.
7. Культура і побут населення країни: навчальний посібник для вузів. – К.: Либідь, 1991. – С. 94.
8. **Ковальчук О. В.** Українська народознавство. – К.: Освіта, 1992. – С. 65.
9. Літературознавчий словник-довідник. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – С. 111, 112.
10. Міфи України. За книгою Г. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях». – К.: Довіра, 2003.
11. Українці. Свята, традиції, звичаї. – Донецьк: Альфа-Преса, 2004. – С. 47, 55, 64, 65, 70.
12. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1994. – С. 99, 106, 170, 174.
13. Українське народознавство. – Львів: Фенікс», 1994. – С. 573.
14. Уроки з народознавства. – К.: Народознавство, 1995. – С. 156.
15. Цікаве для допитливих. – Харків, 1999. – С. 217, 219.
16. **Падалка Л. В.** Что сказало население Полтавской губернии... // Отд. Оттиск из «Трудов ПУАК». – Полтава, 1905. – С. 47, 83.
17. Польові записи розповідей жителів села Великі Будища: Звягольської Є. М., Кравченко О. І., Лазоренко М. О., Супруненко С. В., Хохлової С. П.

Оксана Трипольська

Фольклорні скарби українського весілля

Резюме

Про українське весілля на Полтавщині, зокрема, у с. Великі Будища.

Ключові слова: *весілля, весільні дії, обряди, пісенний формат.*

Oksana Trypolska

Folk Treasures of Ukrainian Wedding

Summary

About Ukrainian wedding in Poltava Region, in Velyki Budyshcha Village in particular.

Keywords: *wedding, wedding rites, rituals, song format.*

РЕКОНСТРУКЦІЯ ВЕСІЛЬНОГО ГОЛОВНОГО УБОРУ СЕРЕДИНИ ХХ ст. З ІСТОРИЧНОЇ ЗІНЬКІВЩИНИ

Про дівочі і весільні головні убори Зіньківського мікрорегіону Полтавського району, зокрема, весільний віночок середини ХХ ст. з с. Власівка.

Ключові слова: *вінок, хустка, традиційний одяг, дівочий головний убір, весільний головний убір, Зіньківщина, фонди музею, реконструкція, віск, папір, дріт.*

Вінкоподібні дівочі головні убори здавна були поширені на всій території України. Завдяки певним відзнакам вони позначали вік або стан юнки – на виданні, засватана, наречена [8, с. 201]. Особливим розмаїттям форм та оздоблень відзначалися весільні головні убори [9, с. 123]. У наш час вони викликають цікавість серед громадськості та у наукових колах як елемент обрядовості, зразок естетичних уподобань наших предків та як різновид народного промыслу. Тому колекція традиційних вінків Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського становить помітну історичну цінність.

Полтавщина, завдяки землеробському характеру господарства, довше за всіх зберігала створені в цих умовах риси народного одягу [10, с. 27]. Ще до сер. 70-х рр. ХХ ст. селянки Зіньківщини з нагоди урочистих подій та на свята вдягали традиційний стрій. Навіть до поч. 2000-х рр. його використовували як ритуальний атрибут – у довесільних, а почасти і весільних обрядах значну вагу мав народний костюм [11, с. 341].

Дівочі налобні вінкоподібні головні убори дослідниці Тамара Ніколаєва вважає за найбільш доцільне поділяти на вінки-шнури, вінки площинні та вінки звиті [8, с. 99]. Наприкінці ХІХ – у ХХ ст. у зазначеному мікрорегіоні були зафіксовані всі три такі види.

Поширені на всій території України вінки-шнури у вигляді стрічки-пов'язки побутували на Зіньківщині та загалом Полтавщині. Також, починаючи з другої пол. ХІХ ст. на Лівобережжі складену у кілька разів хустку пов'язували навколо голови таким чином, щоб було видно тім'я [7, с. 99]. Описаний спосіб прикрашання голови шовковою пов'язкою дівчатами зафіксовано під час проведення етнорозвідок у досліджуваній місцевості [2, с. 5].

Власне зіньківським площинним вінком є описана Галиною Стельмашук лопатушка [8, с. 191]. Цей головний убір складався з окремих круглих звивів закладеної у дрібні складки різнокольорової тканини або шовкової стрічки, які закріплювалися на твердій основі циліндричної форми [9, с. 124]. Лопатушка, як і головний убір заміжньої жінки, твердий очіпок, дещо нагадує за обрисами розширену догори чашу або високу корону. Такий тип головного убору, що був характерний для молодої, є ніби перехідною формою від дівочого до жіночого

вбрання [7, с. 99]. Основна відмінність лопатушки від очіпка полягає у тому, що останній закритий зверху, а дівоча деталь строю відкриває маківку.

Звиті вінки – найскладніша стадія розвитку дівочих головних уборів, яка мала значні територіальні відмінності [9, с. 124]. Проте у сер. ХХ ст. на околицях Зінькова цей тип вінків слугував уже лише як весільний головний убір. Навіть на свята дівчата запиналися хустками, підв'язувалися стрічками або хустками-зав'язками [2, с. 5, 8; 11, с. 341].

Цікавим зразком традиційного весільного звитого вінка є екземпляр ПКМВК 68227 Р 914 (рис. 1), придбаний під час етнорозвідки 1990 р. в с. Влаківка колишнього Зіньківського р-ну (зараз Зіньківської міської громади Полтавського р-ну) Полтавської обл. Він належав Хоменко Ганні Артемівні, яка виходила заміж у 1950-тих рр.

Вказаний вінок цілком відповідає подібним святковим головним уборам Полтавщини зокрема та Середньої Наддніпрянщини взагалі – розміри квітів у ньому поступово зменшуються у напрямку потилиці [7, с. 99; 8, с. 185]. Екземпляр ПКМВК 68227 Р 914 підковоподібної форми. Такі вінки накладали на маківку, ближче до лоба, кінці заводили за вуха.

Для околиць Зінькова характерним був звичай поєднувати у весільному головному уборі вінок-шнур і звитий вінок. Голову спочатку пов'язували червоною шовковою хусткою, складеною 8 разів смугою, вузлик мав бути над лобом, а кінчики стирчати, ніби ріжки. При чому один кінчик робився вищий, щоб чоловік був у родині головнішим за дружину. Поверху хустки одягали вінок [11, с. 342].

Традиційними весільними прикрасами, які, зазвичай, виготовляли разом із вінком, були парні бутоньєрки. Їх пристібали до керсетки нареченої та свити нареченого. У комплекті з досліджуваним весільним головним убором також є один такий декоративний елемент – «квітка весільна» ПКМВК 68228 Р 915 (рис. 1).

Вінок і бутоньєрка потрапили до фондів музею більш ніж через 30 років після їх створення, тому мали певні пошкодження: забруднення, потертості, деформацію парафінових деталей, втрату листочків, квітів, бутонів, первісний колір предметів змінився. Задля більш ефективного використання цих експонатів у майбутніх експозиціях вирішено було виготовити їхні копії. Втілення цього проекту довірили автору публікації.

Скориставшись спеціальною літературою, визначили, що копія – це точне відтворення чого-небудь, що цілком відповідає оригіналові [3, с. 572]. Процес виготовлення копії можна віднести до певного виду реконструкцій, тобто відтворення, первісного вигляду чого-небудь за рештками або описами [3, с. 1211].

Оскільки відтворення комплекту весільних прикрас передбачає роботу безпосередньо з експонатом-першоджерелом, за методичну основу були прийняті ті ж самі загальні принципи, запропоновані вітчизняними та зарубіжними фахівцями, що і при реставрації – зокрема, принцип недоторканості оригіналу [6, с. 455].

Його відображено у пункті 4.7 «Кодексу музейної етики ICOM»: «музеї повинні поважати цілісність оригіналу при виготовленні моделей, репродукцій або копій предметів колекції» [5].

Процес реконструкції проходить у два етапи: робота з експонатами-першоджерелами та власне виготовлення копії.

На першому дослідили композицію вінка та бутоньєрки, окремі їх елементи – кількість, форму, розмір. Виявили втрати і встановили матеріали, з яких виготовили оригінали. Дослідження здійснювали дуже обережно, оскільки реконструйовані предмети є дуже крихкими. Відповідно до вищезгаданих принципів, сегменти вінка та бутоньєрки не були ні розібрані, ні відокремлені від основи.

Здійснюючи огляд пошкоджених елементів, ми змогли дізнатися про їхнє внутрішнє наповнення та деталі виготовлення, які на цілих предметах роздивитися було неможливо.

Екземпляр ПКМВК 68227 Р 914 має напівкруглу основу з жорсткого дроту, обгорнутого тонким білим папером, до кінців якої прикріплено косиці – імітація гілочок, що вільно спадають на груди. На основу накручені дрібні деталі – червоні квіти зі стружки (стилізовані троянди); зелені паперові провощені листочки; білі квіти з тканини; восківки – кульки парафіну на дротяній основі; бутони зі сріблястої фольги та вати (всередині) різної форми та розміру (деякі зверху обгорнуті прозорим жовтим і червоним поліетиленом); білі пружинки, зігнуті дугою; видовжені прикраси з фольги, накрученої на дріт. З восківок сформовані пишні букетики. Бутони прикріплені і поодинокі, і поєднаними в пучки. Всі дрібні елементи мають довгі ніжки з дроту, обгорнутого білим тонким папером.

До косиць приєднані листочки, ідентичні листочкам основи, червоні квіти з провощеного паперу (імітація гвоздики) та бутони з фольги (сріблясті і червоні).

Композиція вінка загалом симетрична відносно центру, але має невелику кількість деталей посередині основи (білі квіти, пучки кольорових бутонів, видовжені прикраси), прикріплених асиметрично.

«Квітка весільна» ПКМВК 68228 Р 915 складається з таких самих дрібних деталей, як і вінок (троянд, листочків, пучка восківок, сріблястих бутонів, пружинки) та однієї оригінальної (сині паперові квіти з провощеного паперу). Останні, ймовірно, є імітацією барвінку – символу вічності кохання та шлюбу [4, с. 84].

Бутоньєрки вирішили відтворити у двох екземплярах, оскільки цілком вірогідно, що на весіллі їх також було дві.

Другий етап був найбільш масштабним за часом і роботою. Оскільки віднайти у наш час ті ж самі матеріали, що використовували у 1950-ті рр., неможливо, було вирішено скористатися їхніми сучасними аналогами. Перевагу надали сировині максимально подібній до первинних зразків за технічними показниками (щільність, гнучкість, колір, розмір тощо). Великого значення мала також міцність і довговічність матеріалів.

Найбільше труднощів викликав процес підбору сировини для реконструкції червоних квітів вінка. В оригінальному екземплярі ці елементи були виготовлені з листків кольорової стружки – поширеного у сер. ХХ ст. фабричного матеріалу. Автор проекту проводила експерименти з ликом, тонкою корою липи, але вони не увінчалися успіхом. Порадившись зі спеціалістами, було вирішено використовувати щільний гофрований папір. Готові квіти з нього провозили, аби досягти більшої міцності елементів. Відповідна заміна цілком доречна, оскільки інші квіти екземпляру ПКМВК 68227 Р 914 – червоні гвоздики косиць – були створені саме за такою технологією.

Ще одне важливе питання, яке постало під час реконструкції: чи варто використовувати для виготовлення копії таку недовговічну речовину як поліетилен? У оригіналі кольоровою плівкою скористалися як барвником, аби надати червоного і жовтого відтінку сріблястим бутонам з фольги. Зрештою від поліетилену відмовилися, надавши перевагу кольоровій фользі.

Іншою заміною стало використання гофрованого паперу замість тканини під час відтворення білих квітів вінка. Щоб ці дрібні елементи не розсипалися і тримали форму, автор екземпляру ПКМВК 68227 Р 914, імовірно, просочував тканину спеціальною речовиною. Відновити подібну технологію також не вдалося. Готові квіти провозили, як і всі інші паперові деталі оригіналу й копії.

Решту матеріалів – дріт, тонкий білий та кольоровий папір, парафін, вату, фольгу – вдалося підібрати без труднощів. Під час реконструкції всі деталі відтворювали максимально близькими за розміром і кольором до відповідних елементів-першоджерел.

Реконструйовані весільний вінок і бутоньєрки (рис. 2) були оформлені спільним паспортом як комплект прикрас ПКМВК 94091 Р 1335. Відповідно до «Кодексу музейної етики ІСОМ» (пункт 4.7), в якому зазначено, що всі такі відтворення завжди потрібно позначати як точні копії, в уніфікованому паспорті було зроблено відповідну відмітку [5].

Обидва комплекти весільних прикрас створюють цікавий взаємодоповнюючий тандем. Саме реконструкція давнього предмета демонструє цілісний образ весільного головного убору Зінківщини, як самобутнього і цікавого куточка Полтавського району.

Джерела та література

1. Інвентарна книга ПКМ імені Василя Кричевського. «Різне» (розпочата у 1948 р.). – 320 с.
2. Матеріали експедиційної розвідки у Зінківському районі. 2005 р. // Науковий архів ПКМ ВК. – Спр. 09-Е-07. – 11 арк.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додат., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.: іл.
4. **Здорова Н. І.** Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здорова. – К.: Наукова думка, 1974. – 160 с.
5. Кодекс музейної етики ІСОМ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icom.in.ua/kodeks-muzejinoi-etiki/> (запит від 4.11.21 р.).

6. **Кондратенко Н.** До питання атрибуції та реставрації виробів Миргородської художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / Н. Кондратенко, Т. Клименко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / [редкол.: Волошин Ю. В., Гаврилюк Н. О., Киридон А. М. та ін.; гол. ред. кол. Супруненко О. Б., наук. ред. Мокляк В. О.]; ПКМВК. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – Вип. XII – 628 с.

7. **Ніколаєва Т. О.** Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.

8. **Стельмашук Г. Г.** Українські народні головні убори / Г. Г. Стельмашук. – Вид. друге, доп. і переробл. – Львів: ПП Видавництво «Апріорі», 2013. – 276 с.

9. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.

10. Українське народне мистецтво. Вбрання / [редкол.: В. Г. Білозуб, В. Г. Заболотний, М. Т. Рильський та ін.; С. Г. Колос (гол. ред. кол.)]. – К.: Держ. Вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. – 328 с.

11. **Штепа К. А.** Традиційне весілля на сучасному етапі (на власному прикладі) // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / [редкол.: Бабенко Л. Л., Гаврилюк Н. О., Киридон А. М. та ін.; Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.); Мокляк В. О. (наук. ред.)]; ДКіТ Полтав. ОДА; ПКМВК. – Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – Вип. XV. – 728 с.

Катерина Штепа

Реконструкція весільного головного убору середини ХХ ст. з історичної Зіньківщини

Резюме

Проведено дослідження дівочих і весільних головних уборів Зіньківського мікрорегіону Полтавського району Полтавської області на прикладі реконструкції весільного віночка 1950-х років з с. Власівка, експоната фондової збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Описано поетапну реконструкцію традиційної прикраси.

Ключові слова: *вінок, хустка, традиційний одяг, дівочий головний убір, весільний головний убір, Зіньківщина, фонди музею, реконструкція, віск, nanip, drim.*

Kateryna Shtepa

Reconstruction of Wedding Head-dress of the mid-20th c. in Zinkiv District History

Summary

Research of girl and wedding head-dress from Zinkiv micro-region Poltava District Poltava Region on the sample of wedding chaplet of 1950s from Vlasivka Village reconstruction, which is an exhibit in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum fund gathering, is made.

Keywords: *chaplet, kerchief, traditional cloth, girl headdress, wedding headdress, Zinkiv District, museum funds, reconstruction, wax, paper, wire.*

ОБРЯДОВА ВИПІЧКА «ПАНЯНКИ» ЯК ЕЛЕМЕНТ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА КОТЕЛЕВЩИНІ

У публікації наводяться дані етнографічного дослідження локальної традиції виготовлення обрядової різдвяної випічки – «панянок» на Котелевщині.

Ключові слова: панянки, обрядова випічка, Котелевщина, нематеріальна культурна спадщина, традиція.

«Панянки» – це особливий вид різдвяної випічки, здавна відомий на Котелевщині (Полтавський район, Полтавська обл.) та у деяких суміжних регіонах. Вони є загальною назвою обрядового печива у вигляді дівчаток, коників, півників і пташечок. Традиційно «панянки» готують із пісного солодкого тіста у період різдвяного посту, фарбують у рожевий колір та розписують тонькими узорами, які наносять різнокольоровою глазур'ю з паперового ріжечка. Особливість цих солодоців полягає у тому, що вони є невід'ємною частиною ритуалів та обрядів на зимові свята. Зокрема, 6 січня «панянками» щедро обдаровували «вечірників» хрещені батьки, а 7 січня, на Різдво, господарі ними пригощали колядників. Дівчатка отримували панночок, хлопчики – коників, а півників можна було давати й тим, й іншим.

Конкретний час виникнення цього звичаю на теренах Котелевщини встановити досить важко. З цього приводу дуже цікавою видається думка місцевого краєзнавця і поета Василя Костюка, який стверджує, що «панянки» могли існувати ще за часів язичництва, оскільки антропоморфні та зооморфні зображення із тіста були поширені у стародавніх слов'ян і мали магічний ритуальний зміст. Відомо, що пряники – це частина давнього пекарського мистецтва, яке і донині зберігає ознаки язичницької і християнської обрядовості. Тому деякою мірою можемо розглядати синтез язичництва і християнства, який дуже чітко простежується на прикладі сезонних обрядових свят. За часів дохристиянських вірувань зимовий цикл народної календарної обрядовості починався з Коляди. Це свято присвячувалося Сонцю, з появою християнства у цей період почали святкувати Різдво. Тож цілком імовірно, що старослов'янські фігурні вироби з тіста могли знайти певну інтерпретацію у сучасних «панянках».

Розміри панянок можуть бути різними – від 20 і до 60 см. Раніше їх випікали в печі, для особливо дорогих колядників робили велику панянку на всю жаровню. Особливістю цих пряників є забарвлення тіста виключно у рожевий (червоний) колір. Для декорування «панянок» використовується спеціальна глазур – так звана «лазаровка» – суміш борошна, крохмалю і води з додаванням барвника (як правило, це білий, синій та жовтий кольори,

зрідка використовували ще й зелений). «Лазаровка» робиться «на око», точних пропорцій немає, але треба, щоб вона була не занадто густа і в міру рідка. Сам процес розпису є досить складним і ювелірним, адже рідку кольорову суміш необхідно налити у саморобний ріжечок з цупкого, вошеного паперу і тонесенькою цівочкою дуже швидко розмалювати «панянку». У досвідчених майстринь узорі виходили надзвичайно вишукані.

Рецепти тіста у сусідніх селах дещо різняться між собою. У Деревках тісто замішують на молоці, в Опішні роблять пісочне – туди додають яйця і вершкове масло. Також котелевські господині іноді кладуть до тіста смалець, щоб «не черствіло», зокрема, таким рецептом поділилася літня котелевка Катерина Тимофіївна Коросташова.

Візерунок виводять швидко, так би мовити «з голови», але при цьому дотримуються певних правил, успадкованих від прадідів. Великі пряники роздають за традицією найближчим родичам, а менші – вечірникам, посипальникам і колядникам.

У Котельві нерідко ці вироби ставлять у серванти і залишають як декоративну прикрасу. Зберігати пряник можна навіть рік. Він висихає і стає твердий, як сухарик.

Досить тривалий час цей звичай був широко розповсюджений на Котелевщині (сmt Котельва, сс. Деревки, Більськ, Михайлівка Перша), а також відомий на інших локальних територіях Полтавщини (с-ще Опішня, с. Глинськ – Зіньківський район), Харківської обл. (с. Пархомівка, с-ще Красний Кут) і Сумської обл. (м. Охтирка, с. Куземир). Однак наприкінці 90-х – поч. 2000 х рр. тенденція масового випікання «панянок» пішла на спад. Ймовірно, однією з причин цього явища стала поява великого асортименту магазинних солодощів як альтернативи домашнім різдвяним смаколкам.

І хоча на сьогодні традиція випікання «панянок» на Котелевщині не є масовою, проте і в самій Котельві, і в сусідніх селах ще залишилися майстрині, які продовжують цей чудовий звичай і передають молодому поколінню свій досвід разом із саморобними жерстяними автентичними формочками. Якщо завітати до Котельви напередодні різдвяних свят, то на базарі можна придбати «панянку» у місцевих господинь.

Також тішить, що наша місцева традиція неодноразово викликала інтересу науковців, журналістів та етнографів.

Зокрема, котелевський краєзнавець Василь Костюк у своїх нарисах з історії Котелевщини писав про «панянки» так: «А вечірнику дають на гостинець великий пряник у вигляді дівочої постаті (панянку), або коня з вершником (в залежності від статі вечірника).

Цей пряник – справжній витвір мистецтва. Для виготовлення потрібно було не тільки спеціальне тісто, але й формочки з тонкої жерсті, барвники, які розводилися на крохмалеві. Щойно випечений пряник покривали червоною (рожевою) фарбою, а потім із паперового ріжка тонкою цівкою витискували барвник, вималюючи на панянці кучері, а на убранні – чудернацькі квіти.

Пряник розмальовувався кількома кольорами (звичай, білим, синім, жовтим, зеленим) і мав дуже привабливий вигляд» [2].

Свого часу до Котельви приїздив знаний етнограф і дослідник українських традицій Олексій Доля, на жаль, нині вже покійний. У своїх працях він резюмував: «На Полтавщині є таке селище – Котельва. Там збереглися дуже цікаві обряди: люди досі печуть різдвяні пряники, які називають «панянки». Причому, форма цих пряників може бути будь-яка: чи коник з вершником, чи дівчина. «Панянок» дарують родичам, хрещеникам. Одна жінка з заможної родини розповідала, що у них з чоловіком було п'ятдесят хрещених: для них треба було випекти багато великих (десь по сорок сантиметрів) «панянок!»» [6].

Досить цікава інформація про «панянки» розміщена у книзі відомої журналістки Наталки Фіцич «Культ предків». Зокрема, під час презентації книги дослідниця зауважила наступне: «Панянки – це пряники величиною до 60 сантиметрів. Їх роблять червоними – для цього використовують буряковий сік. Ще панянки розписують кольоровими цукровими помадками. Їх дають дітям за вечерю, принесену на Святий вечір. Хрещеникам дарують найбільші панянки. Вони дуже смачні! Ми всі знаємо тульські пряники, але зовсім нічого не знаємо про рідні полтавські панянки, як і про багато іншої різдвяної випічки. У цьому і полягала ідея книги – познайомити з традиціями, які живі до цього часу, але про які ми знаємо зовсім мало» [4].

Дуже зворушливо про «панянки» відгукувалася відома українська етнографиня Лідія Орел: «На Полтавщині, чекаючи на малих колядників та щедрівників, їхні хрещені батьки мали для них по чималому прянику – такий був звичай.

Коли дивишся на рожеві пряники – «коники», «коники з вершниками», «панянки» тощо, які ще й тепер випікають у деяких селах Полтавщини, мимоволі згадується дитинство. У важкі повоєнні роки матері інколи привозили подібні пряники з міста на гостинець. Це було справжнє свято для нас, дітей. І ми не одразу наважувалися їх їсти, намагаючись продовжити насолоду» [3].

Авторські спогади про «панянки»

Моє дитинство припало на 90-ті рр. ХХ ст. Ми завжди з нетерпінням чекали зимових свят, бо з ними наставали канікули, що супроводжувалися усілякими розвагами і, звісно ж, солоденькими смаколикami. Хоча вибір солодошів у ті часи був геть невеликий, проте як же вони цінувалися! Морозної днини малеча збиралася до гурту, лунали колядки та щедрівки. Добрі, усміхнені бабусі щедро обдаровували малих щедрівників яблучками, горішками, чубатими цукерками – та найвищою нагородою був розмалюваний рожевий пряник – «панянка».

Мої найтепліші спогади про різдвяні свята асоціюються саме з нашими бабусями-майстринями і їхніми неймовірними «паняночками».

Дуже вправно пекла «панянки» бабуся мого чоловіка Ганна Михайлівна Дорошенко 1926 року народження, яка перейняла це від своєї матері. Ганна Дорошенко була знаною на всю околицю майстринею. Усе своє життя вона випікала і розписувала різдвяні «панянки». У бабусі були саморобні формочки з жерсті у формі дівчаток, півників, коників та коників з вершником, які для неї виготовив чоловік Іван Серафимович Дорошенко. Сам процес

приготування «панянок» є досить цікавим. Бабуся Галя розповідала, що тісто слід замішувати у різдвяний піст, мірою ваги вона використовувала склянку і сірникову коробочку. За її рецептом для тіста потрібно брати борошно, цукор, воду, амоній в якості розпушувача, за бажанням можна додати 1 яйце. Хоча бабуся завжди наголошувала, що класичне тісто на «панянки» традиційно було пісне і солодке.

Рецепт «панянок» від Ганни Дорошенко:

«Беремо 2 стакани цукру і 1 стакан перевареної води кімнатної температури, розмішуємо до того часу, доки цукор повністю розчиниться у воді. До розчиненого цукру додаємо сірникову коробку амонію, без верха. Для приготування тіста потрібно використовувати борошно вищого гатунку, яке просіюємо через сито. Борошна додаємо, скільки візьме тісто. Вимішуємо його на столі. Тісто має стати таке, як на вареники – ні круте, ні рідке. Розкачуємо качалкою товщиною 1 см. На притрушену борошном жаровню викладаємо пряники. Фігурки покриваються рожевою або червоною фарбою, розведеною у воді. Після чого пряники відправляються до розігрітої духовки. Спечені пряники ще гарячими «лазаруємо», тобто розмальовуємо ріжечком із паперу, в якій наливаємо «лазаровку». Для цього потрібно розмішати дві частини борошна з однією частиною крохмалю. Далі додаємо переварену воду кімнатної температури. Готуючи «лазаровку», потрібно ретельно слідкувати за тим щоб не було грудочок. Суміш збиваємо до того часу, доки вона стане однорідною масою і буде схожа на крем. Отриману «лазаровку» розділяємо на три частини. Одну залишаємо білою. У другу додаємо жовтий, а в третю – блакитний або зелений харчовий барвник. На панянці-дівчинці не обов'язково малювати ротик та очі. Усе це може бути умовним» [1].

Нині бабуся Галя вже покійна, але її справу продовжує онука Оксана Ісакієва та правнучка Еліна Ісакієва, які є вправними майстринями з розпису та виготовлення котелевських «панянок».

Дуже цінними є записи 1953 року у щоденнику моєї бабусі по маминій лінії Дрижирук Олександри Василівни 1935 р.н. Будучи на той час сімнадцятирічною дівчиною, вона детально записувала у зошит все, що з нею відбувалося протягом дня. Серед її записів я знайшла неймовірно цікавий опис різдвяного святкування, у тому числі і процес приготування «панянок».

Пропонується до уваги уривок зі щоденника Шури Дрижирук (стилістика повністю збережена).

«1953 рік, 1 січня, четвер

...А ввечері ходила з мамою до Грудчихи пекти пряники. Мама раніше пішли, а я позачіняла віконниці і теж понесла дрова. Але забули молоко і жаромні. Я знову пішла додому і принесла усе те, що потрібно. Мама розтирали амонію. Потім формочками видавлювали коники і панянки. Я красила, а Грудчиха малювала. А маленькі паняночки я сама красила. Я спекла Дуні найбільшу панянку та ще на плечах по маленькій. Вані теж коня великого. Всього спекли 25 шт. Я і півників напекла, і маленьких паняночок. З другого тіста напекли коржиків, місяців на ялинку...».

6 січня, вівторок

«... Ще не встигла як слід убратись, як і вечірники прийшли. Першим прийшов Карпун Федя. Я давала дохід, а мама спочивала. Я дала йому коника, 2 канфети, оріх і 1 крб. За Федькою і Гриша Копил прийшов. Прийшов і Гнилосир Мишко, мамин хрещеник, я дала йому коня великого, маленьку паняночку, великий канфет, 2 канфети, 2 оріхи і 1 крб. Мишко довгенько був у нас. Він заводив і слухав патефон. Прийшли Любчанський Гриша і Гаймур Саша. Гриша приніс мені панянку велику, оріх, великий канфет і 1 крб. Вони теж слухали патефон. Я їм дала не коники, а паняночки».

7 січня, середа

«Сьогодні релігійний день «Різдво». (...)

Вася дав мені панянку, 2 канфети, а Катя панянку, 5 крб., оріхів, а мамі 2/4 сала, цукру, слив, груш, яблук і пирогів. Грав патефон. Приходило дуже і дуже багато колядників. Ми всім веліли. Всі паняночки з ялинки я віддала. Тому оріх даси, тому канфет, тому коржик, а тому грошину. Більшість малі усе колядники (...)

Саме наш місцевий звичай обрядової випічки надихнув мене на створення авторського проекту «Котелевський коржик», де традиційність поєднується із власним художнім баченням. І хоча моя творчість не обмежується виключно «панянками», я завжди акцентую увагу на тому, що вони є першоджерелом мого проекту [7]. Своєю творчою діяльністю, насамперед, я хочу донести до широкого загалу сам факт існування нашої місцевої традиції «панянок» та викликати більш глибокий інтерес суспільства до локальних звичаїв, а також сприяти внесенню котелевських «панянок» до Національного переліку нематеріальної культурної спадщини України [5]. На сьогодні уже зроблені перші кроки до цього. Проведено авторське етнографічне дослідження «Обрядова випічка «Панянки» як елемент нематеріальної культурної спадщини на Котелевщині», який переміг в Обласному огляді-конкурсі на ідентифікацію та визначення місцевого елемента нематеріальної культурної спадщини «Народні джерела Полтавщини» (грудень 2019 р.).

У 2020 р. автентичні котелевські «панянки» та авторський бренд «Котелевський коржик» були представлені у виставці творів народного мистецтва «Народна іграшка Полтавщини. Історія. Мистецька традиція. Сучасність», що відбувалася у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

«Панянки» – це унікальний елемент самоідентифікації Котелевської громади, вони є автентичними, колоритними, з яскравою харизмою і безсумнівно, заслуговують на поширення та гідне визнання! Тому вкрай важливо зберегти цю традицію, робити її затребуваною і популярною.

Література

1. **Гризодуб, І.** Ганна Дорошенко випікає панянки для колядників. Газета українськи, 2008, 25 грудня, с. 4. – Режим доступу: https://gazeta.ua/ru/articles/poltava-newspaper/_ganna-doroshenko-vipikaye-panyanki-dlya-kolyadnikov/276209?mobile=true [Дата звернення 28 жовтня 2021 р.].
2. **Костюк, В. К.** Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. Полтава, 2009.

3. **Орел, Л. Г.** Полтавські пряники. Українська родина: Родинний і громадський побут. Упорядник Лідія Орел. Київ, 2000, с. 135–137.

4. **Прокопенко, Марія.** Закон предків. Журналістка Наталка Фіцич відкриває для загалу не туристичні українські звичаї. День. Київ, 2017, 28 грудня.

5. **Савченко, І.** «Бо коржик має дух, упевненість і силу!» Укрінформ, 2021, 8 січня. — Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3165812-bo-korzik-mae-duh-upevnenist-i-silu.html?fbclid=IwAR18EAfEkM5bziPyZQFfewhQ9C3ZXecGrIj6ZB-ydwlKTYf6kQelcN_k_2xQ

6. **Доля Олексій.** Головне – щоб людина творила з душею [online]. Сайт про рукотворне мистецтво. 2011. — Режим доступу: <http://made-in-ukraine.info/oleksiy-dolya/> [Дата звернення 28 жовтня 2021].

7. **Ященко, Л.** Печиво, яке купують у тридцяти країнах – як майстриня відроджує традиційну випічку Полтавщини. ШоТам. 2021, 31 січня. — Режим доступу: <https://shotam.info/pechyvo-i-ake-kupuiut-u-30-krainakh-iak-maistrynia-vidrodzhuie-tradytsiynuvypich-ku-poltavshchynu/?fbclid=IwAR38bnwPH5KhUAwD6R8XzyQb5WnKi7CYk8E xgoCmCGJWWlhdQI UVj4w2DcM> [Дата звернення 28 жовтня 2021 р.].

Оксана Дорошенко

Обрядова випічка «Панянки» як елемент нематеріальної культурної спадщини на Котелевщині

Резюме

У публікації наводяться дані етнографічного дослідження локальної традиції виготовлення обрядової різдвяної випічки – «панянок» на Котелевщині.

Ключові слова: панянки, обрядова випічка, Котелевщина, нематеріальна культурна спадщина, традиція.

Oksana Doroshenko

Ceremonial Baking “Panianka” as an Element of Nonmaterial Cultural Heritage in Kotelva District

Summary

Materials of ethnographical investigation of local tradition to make special ceremonial Christmas baking – “panianka” in Kotelva District are given in the publication.

Keywords: panianka, ceremonial baking, Kotelva District, nonmaterial cultural heritage, tradition.

ПАМ'ЯТКИ ТА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Досліджується кількісний та видовий склад пам'яток та об'єктів культурної спадщини Полтавського району.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'ятка, об'єкт, Державний реєстр нерухомих пам'яток України, пам'ятки національного значення, пам'ятки місцевого значення, нововиявлені об'єкти культурної спадщини, Полтавський район.

Важливим складником історичної пам'яті будь-якої країни є культурна спадщина. Багата культурна спадщина Полтавського краю є вагомою частиною всесвітнього культурного надбання. Культурна спадщина Полтавщини і, зокрема, Полтавського району, надзвичайно різноманітна. Вона включає в себе всі види пам'яток: археології, архітектури та містобудування, історії, мистецтва та інші, є серед них і комплексні.

Останнім часом значно актуалізувалося вивчення культурної спадщини українського народу в цілому та нашого краю безпосередньо у зв'язку із прагненням скласти об'єктивну картину історичного буття, відобразити події, що мали місце на наших теренах, а також бажанням розглядати свою державу та її надбання в контексті європейського виміру.

Цьому значною мірою сприяє підготовка унікального енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область», до якого включаються всі нерухомі пам'ятки [1, с. 325]. Початковий етап досліджень передбачав натурні обстеження, збір вихідних даних про об'єкти спадщини, архівний та бібліографічний пошук, фотофіксацію об'єктів спадщини, знайомство з існуючими пам'яткоохоронними та археологічними розробками, що проводилися в межах району. При цьому здійснюється виявлення та попередня оцінка об'єктів культурної спадщини по всіх її видах (в тому числі по тих об'єктах, що потребують подальшого дослідження та взяття на державний облік як об'єкти культурної спадщини).

Велику кількість об'єктів культурної спадщини Полтавського району складає категорія пам'яток історії та монументального мистецтва, котрі встановлені переважно за часів радянської влади та після 1992 р. Переважають пам'ятки історії, пов'язані з періодом Другої світової війни – поодинокі або братські поховання, місця загибелі мирних громадян, місця кровопролитних боїв тощо. Довгий час об'єктивному висвітленню історії Другої світової заважала залежність радянської історичної науки від політичної кон'юнктури. Поза увагою залишалися могили воїнів Червоної Армії, які загинули в оточенні, перебували у ворожому полоні, місця масових страт військовополонених і жертв нацизму. За останні роки завдяки залученню

нових архівних матеріалів історики відкрили для пострадянського суспільства фактично іншу Другу світову війну.

Практично не досліджувалися події, що мали місце на наших теренах під час російсько-турецьких, Першої світової воєн.

У процесі вивчення пам'яток та пам'ятних місць періоду Української революції 1917 – 1921 рр. переглянуті оцінки та роль багатьох військових формувань, що брали в ній участь, та їх командирів: Н. Махна, Л. Христового, М. Мандика та ін. як виразників значного прошарку українського суспільства.

Активно досліджуються раніше заборонені теми голодоморів та репресій.

Невід'ємною частиною національного духовного надбання є твори різних видів і жанрів образотворчого мистецтва, один із видів якого – монументальне мистецтво. За вимогами «Методичних рекомендацій» до «Зводу» заносяться пам'ятки монументального мистецтва, які відповідають критеріям художньо-естетичної якості, є свідченням певних етапів у розвитку культури української нації. Цим вимогам, насамперед, відповідають мистецькі твори минулих епох, що, як правило, вирізняються високим художнім рівнем виконання, значною історичною і науковою цінністю [3, с. 57].

На жаль, переважну частину спадщини складають об'єкти, створені у радянський час, адже облік пам'яток монументального мистецтва, пов'язаних з архітектурними спорудами та археологічними об'єктами, а також творів надгробної скульптури окремо не проводився. Тому реальна кількість збережених пам'яток монументального мистецтва значно більша [2, с. 394].

На особливу увагу заслуговують так звані комплексні об'єкти, тобто такі, що об'єднують в собі риси, притаманні різним видам пам'яток. Комплексними пам'ятками архітектури, історії і мистецтва є храми, що будувалися на честь визначних воєнних подій або окремих постатей. Це також високохудожні надгробки, встановлені на могилах визначних громадських і культурних діячів, героїв Другої світової та інших воєн тощо. Комплексними пам'ятками історії і монументального мистецтва є й пам'ятники Слави та меморіальні ансамблі.

Наукові співробітники Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського постійно проводять моніторинг пам'яток і щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. В результаті таких обстежень відбувається доповнення Переліку щойно виявлених пам'яток, Державного реєстру нерухомих пам'яток.

Об'єкти культурної спадщини, незалежно від форм власності, відповідно до їхньої археологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями пам'ятки національного та місцевого значення. Однією з головних умов занесення пам'ятки до Державного реєстру є збереження її автентичності. Це означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі.

Пам'ятки культурної спадщини національного значення Полтавського району, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

Територіальна громада	Пам'ятки архітектури	Пам'ятки архітектури та історії	Пам'ятки історії	Пам'ятки архітектури, монументального мистецтва	Пам'ятки монументального мистецтва
Диканська	4				
Ланнівська	1				
Котелевська	1				
Нехворощанська	1				
Полтавська	22	2	8	1	2

Пам'ятки культурної спадщини місцевого значення, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

Територіальна громада	Пам'ятки історії	Пам'ятки архітектури	Пам'ятки архітектури та історії	Пам'ятки архітектури та містобудування	Пам'ятки монументального мистецтва	Пам'ятки садово-паркового мистецтва, ландшафту
Білицька	15				4	
Великорублівська	17				2	
Диканська	20				7	
Драбнівська	11					
Зинківська	23	1			4	
Карлівська	6					
Кобеляцька	19				2	
Коломацька	4				1 (зруйнов.)	
Котелевська	15				2	
Ланнівська	6					

ПЕРЕЛІК

об'єктів культурної спадщини, складений за результатами перегляду списків (переліків) пам'яток історії та культури, передбачених пунктом 4 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України від 16 грудня 2004 року № 2245-IV «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини»

Територіальна громада	Пам'ятки історії
Білицька	5
Великорублівська	6
Диканська	9
Драбинівська	1
Зіньківська	30
Карлівська	12
Кобеляцька	21
Коломацька	8
Котелевська	18
Ланнівська	3
Мартинівська	7
Мачухівська	2
Машівська	8
Михайлівська	3
Нехворощанська	5
Новосанжарська	16
Новоселівська	2
Опішнянська	8
Полтавська міська	39
Решетилівська	6
Скороходівська	5
Терешківська	3
Чутівська	11
Щербанівська	1

Занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України здійснюється на підставі облікової документації на об'єкт культурної спадщини.

Виготовлення облікової документації на пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, наявність якої дозволяє взяти об'єкт під охорону держави, встановити предмет охорони пам'ятки, що робить можливим процес її реставрації чи відчуження, є пріоритетом на сьогоднішній день.

За даними Міністерства культури та інформаційної політики України 71,3% об'єктів культурної спадщини області, в тому числі Полтавського району, потребують виготовлення облікової документації [4]. Облікова документація виготовляється відповідно до вимог наказу Міністерства культури України від 27 червня 2019 р. № 501 «Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини» [6].

Для проведення повноцінної роботи з цього питання, територіальним громадам рекомендовано визначити у своїй структурі відповідальну особу з

питань охорони культурної спадщини та передбачити фінансування для вивчення облікової документації на пам'ятки та об'єкти культурної спадщини [4].

На даний час маємо таку кількість пам'яток та об'єктів культурної спадщини Полтавського району (без урахування пам'яток археології):

На обліку перебувають 669 пам'яток. До Державного реєстру занесено 440 пам'яток. З них національного значення – 42: архітектури – 29, архітектури та історії – 2, історії – 8, архітектури та монументального мистецтва – 1, монументального мистецтва – 2; місцевого значення – 398: історії – 320, архітектури – 22, архітектури та історії – 14, архітектури та містобудування – 1, монументального мистецтва – 40, пам'ятка садово-паркового мистецтва, ландшафту – 1. Пам'яток, взятих на облік відповідно до законодавства Української РСР: 229.

Щойно виявлених об'єктів – 215. За видами: історії – 110, історії та архітектури – 81, архітектури – 3, архітектури та історії – 2, містобудування та архітектури – 1, археології та історії – 4, монументального мистецтва – 12, історії та монументального мистецтва – 2.

Але це далеко не повний перелік усіх об'єктів. Під час кожного обстеження виявляються раніше не зафіксовані місця поховань жертв голодоморів та могили часів Другої світової війни.

На жаль, не минула Полтавський район страхітлива війна на Сході України. Майже у кожній територіальній громаді є могили учасників АТО/ООС і встановлені в їх пам'ять меморіальні дошки. З часом ці об'єкти будуть занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Ми повинні розуміти необхідність збереження культурної спадщини, створеної зусиллями багатьох поколінь. Її належне збереження і використання – це не тільки один із ключових напрямків державної політики, але і критерій оцінки нашої країни на міжнародному рівні.

Джерела та література

1. **Денисенко Г.** Концептуальні засади висвітлення воєнної історії у «Зводі пам'яток історії та культури України» / Г. Денисенко // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – Вип. 6. – С. 325–333.

2. **Ковпаненко Н.** Актуальні питання висвітлення монументального мистецтва у «Зводі пам'яток історії та культури України» / Н. Ковпаненко // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – Вип. 6. – С. 392–400.

3. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України». – К., 2008. – 112 с.

4. Розпорядженням голови Полтавської облдержадміністрації № 575 від 08.10.2020 р. «Про заходи щодо охорони та збереження матеріальної культурної спадщини в Полтавській області» // Електронний ресурс. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1jdV3xU6JtHbCHide5j_LTbx8AZUZRZ4D/view

5. Розпорядженням голови Полтавської облдержадміністрації № 590 від 15.10.2020 «Про затвердження переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини Пол-

тавської області» // Електронний ресурс. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1jdV3xU6JtHbCHide5j_LTbx8AZUZRZ4D/view

6. Розпорядження голови Полтавської облдержадміністрації № 529 від 16.07.2021 «Про внесення змін до розпорядження голови облдержадміністрації від 15.10.2020 № 590» // Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/1AwuCDTnHItycyTG-g4lE2AcLxkUZe-TW/view>

Наталія Сиволап

Пам'ятки та об'єкти культурної спадщини Полтавського району

Резюме

Характеристика пам'яток та об'єктів культурної спадщини Полтавського району.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'ятка, об'єкт, Державний реєстр нерухомих пам'яток України, пам'ятки національного значення, пам'ятки місцевого значення, нововиявлені об'єкти культурної спадщини, Полтавський район.

Natalia Syvolap

Monuments and Objects of Cultural Heritage from Poltava District

Summary

Monuments and objects of cultural heritage from Poltava District are characterized.

Keywords: cultural heritage, monument, object, National Register of Immoveable Monuments of Ukraine, monuments of national meaning, monuments of local meaning, recently found objects of cultural heritage, Poltava District.

УДК 069:355.48](477.53)»1709.07.08»

Осана Сальнікова

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО–КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «ПОЛЕ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ» ЯК КОМПЛЕКС ОБ'ЄКТІВ ІСТОРИКО–КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Висвітлюються питання увічнення пам'яті подій Північної війни на Полтавщині, зокрема, в Полтавському районі.

Ключові слова: Північна війна, Полтавщина, Полтавська битва, Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», пам'ятники, об'єкти культурної спадщини.

Меморіалізація поля Полтавської битви почалася майже відразу після самої битви. Найстарішою його пам'яткою є братська могила воїнів московської армії. Навколо неї проходило формування сьогодинішнього ядра заповідника – музейного містечка, що також має алегоричну назву «Шведська Могила». На поч. ХХ століття було ознаковано місця московських редутив шляхом встановлення на місцях їх розташування бетонних обелісків. Па-

рально проявлено толерантне ставлення російського уряду до загиблих супротивників, споруджено в 1909 р. пам'ятник «Шведам від росіян». Шведський уряд вшанував пам'ять своїх полеглих співвітчизників відкриттям пам'ятника «Шведам від співвітчизників». У цей же рік розпочав свою роботу музей Полтавської битви на Шведській Могили (закритий в 1918 р.) [7].

У 1930-ті рр. було проведено ремонтно-реставраційні роботи на об'єктах, пов'язаних з Полтавською битвою. Вперше питання про влаштування у Полтаві військово-історичного заповідника піднімалося в 1945 р. [8, арк. 80–81]. У 1950 р. відновлює роботу музей історії Полтавської битви [6, арк. 160–162]. Документальне оформлення заповідника, як закладу, відбувається тільки в 1981 р. Нині його площа становить 720 га, і до його складу входять 23 об'єкти культурної спадщини. Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» входить до складу Комплексу пам'яток «Поля Полтавської битви», який з 2009 р. має статус пам'ятки національного значення.

Сьогодні Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» є методичним центром з вивчення та дослідження історії України XVII – XVIII ст. в контексті загальноєвропейської історії. Один із напрямків у роботі закладу – дослідження подій Північної війни на Полтавщині.

Загальновідомий факт, що 27 червня 1709 р. на полі під Полтавою вирішувалася доля трьох держав – України, Швеції та Росії. Та не варто обмежуватися саме цією подією. Адже вище згаданий битві передували події, що зумовили подальший хід Північної війни. Зимова кампанія 1708–1709 рр. проходила саме на території нинішньої Полтавської області, а їх кульмінація відбулася на теренах Полтавського району. Враховуючи той факт, що його межі значно розширилася внаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи, то можемо зі впевненістю стверджувати, що і події після Полтавської битви також проходили на території сучасного Полтавського району.

За три століття після битви було ознаквано ряд місць, де проходили події Північної війни. Крім пам'ятників на території ДІКЗ було встановлено об'єкти культурної спадщини і на території нинішнього Полтавського району. Готуючись до святкувань з нагоди 200-літнього ювілею Полтавської битви царська Росія встановила пам'ятники у Нових Санжарах, на березі р. Дніпра в селищі Переволочній [1, с. 43]. У радянський час нові пам'ятки, якщо не враховувати пам'ятний знак у с. Веприк, майже не зводилися, але втрачалися створені за попередньої влади, зокрема у Переволочній.

В останні десятиліття з'явилися нові пам'ятки, пов'язані з подіями Північної війни – і в Полтаві, і на території району. Зокрема, в с. Жуках [3], в с-щі Нові Санжари [4], в сс. Світлогірське [9] та Великі Будища [2].

Науковцями заповідника розроблено низку науково-пізнавальних тематичних екскурсій, пов'язаних із подіями Північної війни на Полтавщині. З 2019 по 2021 рр. апробовано маршрути: «Шляхом союзного війська шведського короля Карла XII та гетьмана України Івана Мазепи: від Полтави до Переволочної», «Шляхом союзного війська шведського короля Карла XII та гетьмана України Івана Мазепи: від Полтави до Котельви», «Шляхом

союзного війська шведського короля Карла XII та гетьмана України Івана Мазепи: від Полтави до Гадяча». Ці маршрути пролягають по території Полтавського та Миргородського районів Полтавської області. В подальшому планується розробка й апробація екскурсійних маршрутів у Миргородському та Лубенському районах Полтавської області.

Окремої уваги заслуговує робота відділу охорони культурної спадщини. За участі працівників цього відділу було розроблено в 2016–2019 рр. «План організації території Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» [5]. Систематично інспектуються існуючі пам'ятки як на території заповідника, так і поза його межами. Завершується паспортизація цих об'єктів культурної спадщини.

Джерела та література

1. **Бойко Ф.** Довідник про історичні місця Полтавської битви / Ф. Бойко – Полтава: Більшовик Полтавщини, 1939. – 60 с.
2. Великі Будища (Полтавський район). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/ Великі_Будища_\(Полтавський_район\)](https://uk.wikipedia.org/Великі_Будища_(Полтавський_район))
3. Жуки (Полтавська міська громада). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/ Жуки_\(Полтавська_міська_громада\)](https://uk.wikipedia.org/Жуки_(Полтавська_міська_громада))
4. Нові Санжари. Пам'ятники та визначні місця. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Нові Санжари](https://uk.wikipedia.org/wiki/Нові_Санжари)
5. План організації території Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» в м. Полтава Полтавської області (в 3-х томах) / Пламеницька О. А., Корольонюк С. С., Закружецька А. Ю., Тямін М. Ю., Панченко О. А., Гавриленко П. С., Комар А. А., Кравчук Ю. В., Білан Н. В., Шендрик Л. К., Сальнікова О. О. – К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень (НДІПД), 2016. – 228 арк.
6. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 13 червня 1949 р. «Про відбудову і збереження історичних пам'ятників Полтавської битви» № 1518 // ДАПО. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Арк. 160–162.
7. Празднование 200-летия Полтавской победы в Полтаве / Издание редакции «Полтавского Голоса». – Полтава: Типография «Полтавского Голоса» (Бр. Иваненко), 1910.
8. Протокол № 172 засідання Полтавського бюро обкому КП(б)У від 29 травня 1945 року // ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 80–81.
9. Світлогірське (Полтавський район) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/Світлогірське_\(Полтавський_район\)](https://uk.wikipedia.org/Світлогірське_(Полтавський_район))

Оксана Сальнікова

Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» як об'єкт історико-культурної спадщини

Резюме

У статті розглядається питання увічнення пам'яті подій Північної війни на Полтавщині, зокрема, в Полтавському районі. Охарактеризовано Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» як об'єкт культурної спадщини та науковий осередок.

Ключові слова: Північна війна, Полтавщина, Полтавська битва, Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», пам'ятники, об'єкти культурної спадщини.

Oksana Salnikova

**The State Historical and Cultural Reserve «Field of the Battle of Poltava»
as an Object of Cultural Heritage Sites**

Summary

The article covers the issues of perpetuating the memory of the events of the Great Northern War in Poltava Region, in particular Poltava District. The State Historical and Cultural Reserve «Field of the Battle of Poltava» as an object of cultural heritage site and research center.

Keywords: *Northern War, Poltava Region, Poltava Battle, Poltava Battle Field State Historical and Cultural Reserve, monuments, cultural heritage sites.*

УДК 94(477.53)»1941/1943»+725.945

Олег Скурда

ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Про бойові дії та військові поховання періоду Другої світової війни 1941–1943 рр. на території Полтавського району.

Ключові слова: *Полтавщина, Полтавський район, братська могила, Червона Армія, Воронежський фронт, воїни, бої.*

Уперше смерч війни прокотився Полтавщиною із заходу на схід у серпні-жовтні 1941 р., коли у вересні противник танковими дивізіями прорвав оборону військ Червоної Армії на Лубенському та Полтавському напрямках. 15 вересня ворог захопив Козельщину і Кобеляки, 16 – Нові-Санжари.

На Полтаву наступали шість гітлерівських дивізій. Увесь тягар оборони міста ліг на 226-у стрілецьку дивізію, 10-у і 32-у танкові бригади.

У боях за Полтаву особливо відзначився батальйон капітана Богачова, 10-ї танкової бригади, який знищив 11 танків і 24 гармати противника. За ці бої капітан В. Г. Богачов і сержант П. П. Ткаченко стали Героями Радянського Союзу.

Спроба гітлерівців прорватися на Харків із району сс. Байрак та Диканьки була упереджена ударом реактивної артилерії. Ворога було відкинуто на 15 км.

1 жовтня гітлерівці захопили околиці смт Чугове. 12 днів тривали бої за населений пункт. Залізнична станція Кочубеївка кілька разів переходила з рук в руки.

А 13 жовтня 1941 р. гітлерівські війська повністю окупували Полтавщину.

1943 р. остаточно визначився великим переломом у війні на користь Червоної Армії. Війська Воронежського фронту розпочали Харківську наступальну операцію. 18 лютого було звільнено Харків і вже в кінці лютого

вели бої на території колишніх Гадяцького, Зіньківського, Опішнянського, Котелевського, Чутівського, Карлівського районів. Було звільнено Котельву, Опішню, Чутове та багато сіл Чутівського району, але, на жаль, ця наступальна операція була невдала і війська Червоної Армії відступили на схід, залишивши визволені перед цим населенні пункти області [3, с. 15, 21].

Тимчасовий відступ завершився новим наступом Воронежського і Степового фронтів у серпні-вересні 1943 р., визволенням всієї території області. Після переможної битви на Курській дузі почалося визволення Лівобережної України.

Військам Воронежського та Степового фронтів ставилося завдання вийти до Дніпра і захопити плацдарм на правому березі [5, с. 8–9].

26 серпня 1943 р. почалися бої на Полтавщині (це колишній Котелевський район). Частини 68-ї, 69-ї гвардійських стрілецьких дивізій, 71-ї стрілецької дивізії, та 3-го гвардійського танкового корпусу вийшли на рубіж сс. Сидоряче – Михайлівка Перша – Котельва. Про масштаби наслідків тривалих бойових дій свідчать близько ста військових поховань по селах колишнього району. Серед цих поховань є братські могили, в яких поховані сотні, а подекуди й тисячі воїнів Червоної Армії.

У с. Михайлівка Перша Котелевської селищної територіальної громади в одній із братських могил поховано близько 3-х тисяч воїнів, серед них Герої Радянського Союзу Попов Микола Ілліч і Гарнізов Михайло Тихонович. Проте, і до сьогодні залишаються безіменні, невиявлені могили червоноармійців. Загалом більше п'яти тисяч воїнів полягло за визволення Котелевщини [2, с. 610].

У селищі Опішня знаходиться 19 братських могил воїнів, які загинули у різні періоди війни. У центрі селища в братській могилі поховано 498 воїнів, які загинули в ході боїв у лютому-березні та під час визволення селища у вересні 1943 р. На жаль, сьогодні ми не можемо вказати, скільки загинуло воїнів під час Харківської наступальної операції у лютому, а скільки – у вересні 1943 р. через те, що могили в основному не є первісними місцями поховання. Останки воїнів переносилися до однієї братської могили і це проводилося вже значно пізніше – в кін. 1940-х та у 1950-х рр. У кожному населеному пункті, де йшли бої, є братські могили воїнів Червоної Армії. На пам'ятниках, що стоять біля них, увічнені прізвища загиблих, але далеко не всі.

Так, на території Зіньківської міської територіальної громади, у с. Довжик із 70 воїнів, похованих у могилі, відомо лише 47, в с. Саранчівка із 156 воїнів 136, у с. Ступки із 472 – 233 прізвища. Багато таких могил, що взагалі з похованих ніхто невідомий.

У с. Яблучне Опішнянської селищної територіальної громади у братській могилі похована невідома кількість воїнів. На пам'ятнику увічнено лише 14 прізвищ, але в ході пошукової роботи встановлено ще 46 імен polegших воїнів [4, с. 376].

Сучасна територія Полтавського району густо всяяна братськими та одиночними могилами воїнів Червоної Армії, військовополонених, жертв гітлерівського терору. На даний час на території району знаходиться близько чотирьохсот братських та понад сто одиночних могил воїнів.

Уже у наш час проводилися перепоховання воїнів Червоної Армії у Зіньківській, Котелевській, Опішнянській територіальних громадах. На жаль, прізвища перепохованих ідентифікувати в основному не вдається. Взагалі по області є більше 200 тисяч поховань воїнів, імена та прізвища яких так і залишилися не встановленими.

Також на Полтавщині були поховання німецьких солдатів й офіцерів періоду 1941–1943 рр., але після визволення Полтавщини ці могили було знищено. Винятком є поховання військовополонених, які померли в таборах у післявоєнний період, оскільки у відповідності статті 120 Женевської конвенції 1949 р., країни, які її підписали, в тому числі СРСР, зобов'язувались забезпечити зберігання та догляд за військовими похованнями, що знаходилися на їх території [1].

Народна пам'ять ще не раз буде звертатися до трагічних, сповнених вогню, крові й болю подій далеких тепер уже років війни. Наш святий обов'язок – встановити і увічнити прізвища кожного загиблого воїна. Адже це – наша історія, а, отже, і наше майбутнє.

Джерела та література

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text / Женевська конвенція 1949 р.
2. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район / [упорядк., редак., підг. до друку О. Б. Супруненко; вступ. ст. А. М. Сकिри, О. Б. Супруненко, О. В. Халимон, І. Ю. Бикова]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – С. 161–162.
3. Книга Пам'яті України. Полтавська обл. – Т. 10: Полтавський район, Решетилівський район, Семенівський район / [гол. ред. кол.: І. О. Герасимов та ін.; обл. ред. кол.: П. Г. Шемет та ін.]. – Полтава: Полтавський літератор, 1997. – С. 11–23.
4. **Сиволап Н.** Участь 309-ї стрілецької дивізії в Харківській наступальній операції та оборонних боях на території Зіньківського району в лютому – березні 1943 р. / Наталія Сиволап // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії музеєзнавства, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2005 р. / [редкол.: Ю. В. Волошин, В. Д. Годзенко, А. М. Киридон та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – С. 372–376.
5. **Юдин В. В.** В сентябре 43-го / В. В. Юдин. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – С. 8–9.

Олег Скирда

Військові поховання періоду Другої світової війни на території Полтавського району

Резюме

Про бойові дії та військові поховання періоду Другої світової війни 1941–1943 рр. на території Полтавського району.

Ключові слова: Полтавщина, Полтавський район, братська могила, Червона Армія, Воронезький фронт, воїни, бої.

Oleh Skyrda

Military Burials of the Second World War Period at Poltava District Territory

Summary

About combat activity and military burials of the Second World War Period (1941–1943) at Poltava District territory.

Keywords: *Poltava Region, Poltava District, communal grave, the Red Army, Voronezh front line, warriors, fights.*

УДК 069.15:061.2](477.53)

Лариса Шаповал

ГРОМАДСЬКІ МУЗЕЇ ПОЛТАВЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Про громадські музеї Полтавщини та їх роботу.

Ключові слова: *громадські музеї, Полтавщина, музеї, що не є юридичними особами, музеї підприємств, установ, організацій, навчальних закладів.*

Державна музейна мережа України була сформована в 1920-х рр. відповідно класифікації музеїв за профілями, типами, видами, статусом, відомчою підпорядкованістю музейних установ. Сучасна наукова типологія класифікації українських музеїв склалася наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., яка врахувала адміністративно-управлінський принцип, адміністративно-територіальну належність, значимість для суспільства. У Законі України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. № 249/95-ВР, в ст. 5 подається класифікація музеїв за видами: «За своїм профілем музеї діляться на види: історичні, археологічні, краєзнавчі, природні, літературні, художні, етнографічні, технічні, галузеві» [2]. За формою власності є: державні, муніципальні, відомчі (університетські), громадські (шкільні), корпоративні, церковні, приватні музеї [10, с. 184.]. Станом на 1950 р. в Україні працювало 137 музеїв, 1990 р. – 214; 1995 р. – 314; 2005 р. – 422. За даними Державної служби статистики України на 2017 р. в Україні налічувалося 578 музеїв державної та комунальної форм власності, які зберігають державну частину Музейного фонду України. Музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ, організацій налічується 1100. При загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних, вищих навчальних закладах у системі МОН України функціонує 2500 музеїв на громадських засадах [4].

Серцевиною національної музейної мережі виступає подільсько-наддніпрянська смуга давнього заселення українського етносу в лісостеповій части-

ні України, до якої відносимо Полтавщину. Музейна мережа Полтавщини на 2020 рік складається з 60 музейних установ: Полтавський краєзнавчий музей ім. Василя Кричевського (1891 р), Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» (1909/1981 рр.), Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка (1919 р.), Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського (1950 р.), Полтавський літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка (1940 р.), Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного (1940 р.), Полтавський музей авіації та космонавтики (1987 р.), КЗ культури «Картинна галерея Наталії Юзефович» (м. Кременчук), КЗ культури «Кременчуцька міська художня галерея», КЗ культури «Кременчуцький краєзнавчий музей» (1966 р.), КЗ культури «Кременчуцький музей історії авіації і космонавтики», Педагогічно-меморіальний музей А.С. Макаренка (м. Кременчук, 1951 р.), Миргородський краєзнавчий музей (1920 р.), Миргородський літературно-меморіальний музей Давида Гурамшвілі (1969 р.), Гадяцький історико-краєзнавчий музей (1967 р.), Гадяцький літературний музей родини Драгоманових (1991 р.), Горішньоплавнівський історико-краєзнавчий музей (2000 р.), Великобагачанський районний краєзнавчий музей, Диканський історико-краєзнавчий музей імені Д. М. Гармаша (1959 р.), Карлівський історико-краєзнавчий музей (1967 р.), Кобеляцький районний музей літератури та мистецтва ім. Олексія Кулика (1982 р.), Літературно-меморіальний музей-садиба Олеса Гончара (с. Сухе, Кобеляцький р-н, 2000 р.), Кобеляцький районний краєзнавчий музей (с-ще Білики), Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради» (с-ще Котельва), КЗ «Музей двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака» Котелевської районної ради (2007 р.), КЗ «Котелевський краєзнавчий музей» Котелевської районної ради, Лохвицький краєзнавчий музей ім. Г. С. Сковороди (1947 р.), Мануйлівський літературно-меморіальний музей Максима Горького (с. Верхня Мануйлівка, Козельщинський р-н, 1938/1961 р.), Вовчикський районний краєзнавчий музей імені І. І. Саєнка (с. Вовчик, Лубенський р-н), Лубенський краєзнавчий музей імені Г. Я. Стеллецького (1918 р.), Оржицький народний історичний музей (1974 р.), Пирятинський районний народний краєзнавчий музей (1967 р.), Полтавський районний музей Рушника ім. Надії Бокоч (с. Степне, Полтавський р-н, 2001 р.), Музей українського весілля (с. Великі Будища Диканської сільської ради, 2008 р.), Решетилівський районний краєзнавчий музей, Хорольський районний краєзнавчий музей, Великосорочинський краєзнавчий музей, Великосорочинський літературно-меморіальний музей М. В. Гоголя (1929 р.), Чорнухинський літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди (1972 р.), Комунальна установа культури «Чутівський районний краєзнавчий музей» (1968 р.), Шишацький краєзнавчий музей (1967 р.), КЗ Полтавської обласної ради «Національний музей-заповідник М. В. Гоголя» (с. Гоголеве, Шишацький р-н), Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (1956 р.), Зінківський районний народний історичний музей (1967 р.), Березоворудський на-

родний історико-краєзнавчий музей (Пирятинський р-н, 1974 р.), Білицький літературно-меморіальний музей Мате Залки (1967 р.), Білицький народний музей історії та художньо-ужиткового мистецтва (1957 р.), Гребінківський народний краєзнавчий музей (1967р.), Новоаврамівський історико-краєзнавчий музей (Хорольський р-н, 1959 р.), Дмитрівський музей історії села (1968 р.), Музей олії (с. Мачухи Полтавський р-н, 2014 р.), Національний Музей бджільництва (Гадяч, 1990 р), Музей ляльки-мотанки, Музей звареного борщу та живого хліба (с-ще Опішня, 2020 р.), Етносадиба-музей «Лялина світлиця» (с-ще Опішня, 2014 р.), Музей пива та самогону (с. Абазівка, Полтавський р-н, 2019 р.), Музей важкої бомбардувальної авіації (м. Полтава, 2020 р.). Популярним видом музеїв Полтавщини є краєзнавчі (громадські) музеї. Впродовж 1994–2004 рр. краєзнавчим і громадським музеям в Україні приділялося недостатньої уваги, в результаті чого багато з них у невеликих за кількістю жителів населених пунктах було зачинено.

Термін «громадський музей» використовуємо для позначення категорії музеїв у хронологічних межах ХІХ – початку ХХІ ст. І. Ф. Стельмах стверджує, що «словосполучення «громадський музей» визначається як музей, в основі якого лежить колекція, створена, накопичена та приналежна громаді, а не державі чи приватній особі» [11, с. 102]. Музеезнавчий термін «громадський музей» введено до наукового обігу в 1978 р. «Типовим положенням про музей, що працює на громадських засадах». У 1986 р. термін був внесений до міжнародного музеологічного словника, розробленого Лабораторією музеезнавства Центрального музею революції СРСР. У словнику зазначалося: «громадський музей – це музей, що працює на громадських засадах, створюється з ініціативи та за особистої участі трудящих, що відкривається при місцевих органах культури, в різних установах, на підприємствах, у радгоспах, колгоспах, у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, школах [11, с. 103].

Відкриття музеїв на базі колекцій предметів, створених і приналежних товариству належить до ХІХ – початку ХХ ст. Громадські музеї у ХІХ ст. створювалися при наукових, художніх товариствах, вчених архівних комісіях, статистичних комітетах, університетах, школах. До громадських музеїв зараховувалися археологічні музеї, музеї старовини, відкриті Російським археологічним товариством, сільськогосподарські музеї, засновані Вільним економічним товариством, музеї при відділеннях Російського технічного товариства. На початок 1920-х рр. створюються музеї при товариствах і установах за сприяння краєзнавчого руху, політехнізації, активній роботі з написання історії фабрик і заводів. Декретом РНК від 20 серпня 1923 р. виділена категорія «місцевих музеїв», які перебували у підпорядкуванні губернських відділів народної освіти, установ охорони здоров'я, сільського господарства. Це були наукові, краєзнавчі, педагогічні музеї [11, с. 103]. «Внаслідок тоталітарної політики 1930-х рр. щодо музейних співробітників і музеїв усіх форм власності, примусове вилучення предметів із фондів задля поповнення валютних надходжень, закриття як ідеологічно шкідливих і небезпечних

національних історико-побутових й історико-художніх музеїв, звільнення інакомислячих призвело до скорочення мережі музеїв. Більшість місцевих музеїв перестає працювати, на 1941 р. залишаються 10 громадських музеїв в Україні», – наголошує І. Ф. Стельмах [11, с. 105].

Створення та діяльність музеїв на громадських засадах стали основним змістом післявоєнного етапу краєзнавчого руху в Україні другої половини 1950-х рр. Музеї відкриваються при органах культури місцевої влади, у школах, на підприємствах, в областях і районах, де відчувалась нестача музейних установ. Найбільше було музеїв бойової і трудової слави, історії комсомолу, історії підприємств, меморіальних і шкільних музеїв. В. А. Курлович, директор Білицького народного музею історії та художньо-ужиткового мистецтва на Полтавщині згадує відкриття сільського музею у 1957 р.: «Грав духовий оркестр. У переповненій залі навпроти музею розмістився президія мітингу. На ньому були присутніми представники шкільної молоді та громадськості селища. За столом президіуму почесні місця зайняли 1-й секретар Кобеляцького РК ЛКСМУ Таран В. К., Каменецька В. В., Макогон В. С. Зубко Л. О., художники: Петренко В. П. Касай М. С.... Після виступу на мітинзі під звуки духового оркестру було вручено нагороди учасникам підготовки і створення музею. Після мітингу Таран В. К. перерізає червону стрічку. В зал музею з веселими посмішками на обличчях потягся натовп відвідувачів. Кожен з них хотів оглянути експозицію, доторкнутися до прекрасного» [3, с. 142]. Постанова ЦК КПРС 1964 р. «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» разом з підтримкою партійних і державних органів та громадських організацій історико-краєзнавчого руху спричинили чергове зростання мережі музеїв на громадських засадах упродовж наступних десятиріч. Підтримка інтересу народу до вивчення історії свого краю, розширення видів культурно-просвітньої роботи на громадських засадах, збір історичних реліквій матеріалів, з історії фабрик, колгоспів, радгоспів дали плідні результати: громадські музеї створювалися до приурочення святкування державних ювілейних дат: 50-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції, 100-річчя народження В. І. Леніна, 50-річчя створення СРСР [7].

Зростання мережі громадських музеїв обумовило розробку нормативної бази їх діяльності. У 1965 р. Міністерство культури СРСР затвердило «Типове положення про народний музей» як культурно-просвітню установу, створену на громадській засадах. Музеї, які називалися «місцеві, недержавні, самодіяльні» отримали назву «народні». У пункті 3 Положення зазначалося, що музей, на громадських засадах міг організовуватися і діяти на підставі рішення виконкому місцевої Ради народних депутатів [5]. «Типовим положенням про музей, що працює на громадських засадах» 1978 р. закріплювалися організаційні принципи роботи музеїв та поділ їх на групи: музеї, що працюють під керівництвом органів культури (районні, міські, сільські); музеї колективів, підприємств, установ, радгоспів, колгоспів, вищих, серед-

ніх, спеціальних закладів, професійно-технічних училищ, що працюють під керівництвом їх громадських організацій і адміністрації (правління); шкільні музеї, що працюють під керівництвом органів народної освіти. Був встановлений порядок присвоєння таким музеям почесного звання «народний музей». На відміну від державних, народні музеї не мали власного бюджету, перебували на утриманні з бюджету організації – засновника, який визначав зміст і межі діяльності. Відповідно сформувалися види музеїв: музеї створені при державних організаціях (заводські, фабричні, музеї при навчальних закладах, установах і відомствах); музеї при колгоспах, сільрадах, міжрайонні музеї, створені зусиллями кількох організацій; музеї при райкомах партії, комсомолу. До кінця 1970-х рр. «народні музеї» стають феноменом культурного життя радянського суспільства й займають помітне місце у музейному житті країни. Пістоленко І. О. зауважує, що «мережа громадських музеїв на Полтавщині масово розгалужувалася в 1970-х рр., до 1990-х налічувала 530 закладів. Це були музеї, присвячені історії міст і сіл області, землякам (відомим діячам у різних галузях), бойовим подвигам і трудовим досягненням краян. Експозиції таких музеїв створювалися в основному місцевими самодіяльними силами (краєзнавцями, вчителями, художниками)» [7, с. 405]. Розширенню мережі громадських музеїв, активізації діяльності громадських музеїв сприяли у 1980-х рр. рішення XXVI з'їзду КПРС, постанова ЦК КПРС 1982 р. «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв», які визначили головну роль музеїв у пропаганді, роз'ясненні стратегічного курсу комуністичної партії на прискорення соціально-економічного розвитку радянської держави. Суспільно-політична та економічна ситуація в 1990-х рр. в УРСР обумовила кризу й процес модифікації музейної справи. 16 листопада 1990 р. Міністерство культури УРСР затвердило «Типове положення про музей, що працює на громадських засадах в УРСР», в якому термін «громадський музей» визначається в контексті радянського періоду музеєзнавства: «культурно-просвітня установа, яка створюється з ініціативи та при особистій участі трудових колективів або окремих осіб. Музей збирає, вивчає й пропагує оригінальні пам'ятки матеріальної й духовної культури, які представляють собою історичну, художню, культурну, наукову й іншу цінність для народів, що проживають на території УРСР» [9, с. 1].

Головними аспектами музейного виховання сучасної учнівської і студентської молоді є: неформальне поєднання емоційного й інтелектуального впливу через експресивність, різноманітність, ідентичність музейних реліквій, свідчень очевидців; використання освітнього аспекту навчального музею для формування активної життєвої позиції; утвердження толерантного світогляду, сприйнятливості до культурного плюралізму, шанобливого ставлення до інших культур і традицій; популяризація музею за допомогою екскурсій. Шкільні музеї створюються з навчально-виховною, пізнавальною й освітньою метою для учнівської аудиторії та є чи не найбільш дієвими установами музейної мережі Полтавщини 1998–2018 рр.

У переліку музеїв при закладах освіти Полтавської області, що перебувають на обліку станом на 20 січня 2019 р., працює 174 музеї, з яких профіль: військово-історичний мають – 16; художній – 2; етнографічний – 40; історичний – 43; краєзнавчий – 10; історико-краєзнавчий – 36; мистецький – 2; меморіальний – 7; геологічний – 1; літературний – 6; літературно-краєзнавчий – 1; літературно-меморіальний – 2; меморіально-природничий – 1; історико-етнографічний – 3. Серед міст області найбільше таких музеїв у Полтаві (14) та Кременчуці (8), серед районів – у Кобеляцькому (18). У м. Горішні Плавні зареєстровано 5 навчальних музеїв, м. Лубни (6 музеїв), м. Миргород (3), кол. Великобагачанський р-н (2), кол. Гадяцький р-н (4), кол. Глобинський р-н (8), кол. Гребінківський р-н (1), кол. Диканський р-н (5), кол. Зіньківський р-н (9), кол. Карлівський р-н (5), кол. Кобеляцький р-н (18), кол. Козельщинський р-н (1), кол. Котелевський р-н (2), кол. Лохвицький р-н (6), Лубенський р-н (4), Миргородський (4), кол. Ново-Санжарський р-н (1), кол. Оржицький (1), кол. Пирятинський (2), Полтавський р-н (2), кол. Решетилівський р-н (6), кол. Семенівський р-н (2), кол. Хорольський р-н (2), кол. Чорнухинський (1), кол. Чутівський р-н (9) [2]. У сформованих на січень 2020 р. об'єднаних територіальних громадах Полтавської обл. працюють музеї, створені на громадських засадах: Решетилівська міська рада (2 музеї), Глобинська міська рада (3), Лохвицька міська рада (1), Пирятинська міська рада (1), Великобагачанська селищна рада (1), Козельщинська селищна рада (3), Машівська селищна рада (1), Новогалещинська селищна рада (1), Семенівська селищна рада (2), Скороходівська селищна рада (1), Шишацька селищна рада (2), Білоцерківська сільська рада (1), Засульська сільська рада (1), Клепачівська сільська рада (1), Малоперещепинська сільська рада (3), Мачухівська сільська рада (1), Михайлівська сільська рада (1), Нехворощанська сільська рада (1), Омельницька сільська рада (1), Петрівсько-Роменська сільська рада (2), Пришибська сільська рада (1), Піщанська сільська рада (1), Сенчанська сільська рада (1), Сергіївська сільська рада (1), Щербанівська сільська рада (2), заклади інтернатного типу обласного підпорядкування (2), заклади професійної (професійно-технічної) освіти (3) [2]. Навчальні музеї Полтавщини мають виховну й науково-пізнавальну цінність хоча продовжують демонструвати рудименти українського музеєзнавства радянського періоду, повільними темпами наближуються до європейських стандартів музейного простору.

У перші десятиліття ХХІ ст. 98% українських музеїв, включаючи громадські, навчальні, проводять активну екскурсійну діяльність. У 2008 р. музеї проводили щороку до 400 тисяч екскурсій, однак має місце суттєва географічна диспропорція щодо рівнів екскурсій в регіонах України. Екскурсійне обслуговування поставлене на належний рівень у музеях Львівської, Хмельницької, Вінницької, Черкаської, Полтавської Дніпропетровської, Запорізької областей (понад 10 тисяч екскурсій щорічно). У 2004 р. на Полтавщині 25 музеїв проводили 13 302 екскурсій протягом року (314, 5 тисяч осіб) – 532

особи на 1 музей. Музеї Києва і АР Крим щорічно проводили більше 100 тисяч екскурсій [4]. Такий диспропорційний стан справ не може залишати нас байдужими до проблеми випадання більшості музеїв, зокрема, громадських із маршрутів туристично-екскурсійного руху. Вирішення окресленої проблеми є можливим через налагодження дієвих PR- комунікацій між музеєм і суспільством, через налагодження взаємовигідного партнерства між музейним та туристичними секторами України. Станом на 2004 р. із 18,54 млн. відвідувачів 8,07 млн. осіб скористалися екскурсійними послугами музеїв – 43,5%, тобто залучення відвідувачів в екскурсійне обслуговування в музеях залишається низьким [4]. Це знижує рівень осмислення відвідувачами інформації, яку транслюють музейні експонати, залишають у пам'яті спогади про відвідування музею. Екскурсанти вимагають сучасного технологічно-технічного забезпечення експозиційної діяльності, наявності анімаційно-розважальної складової екскурсії, умов для активного релаксу й емпіричного пізнання старожитностей через надання можливостей доторкнутися чи потримати в руках музейний предмет чи його копію. Екскурсійні послуги, які надаються громадськими музеями, є складовою комерційного туристичного продукту, індустрії туризму.

Відзначимо, що вагому роль у збереженні й збільшенні мережі громадських музеїв у нових політичних і соціально-економічних реаліях пострадянського часу в Україні відіграв стабільний розвиток краєзнавчого руху. «Краєзнавчі дослідження спрямовані на відродження історії незалежної України, на виховання патріотизму та поваги до історичного минулого, підтримані суспільством і владою з однієї сторони підтримують мережу громадських музеїв, а з іншого боку – багато в чому базуються на їхній діяльності», – наголошує І. Ф. Стельмах [11, с. 108]. Громадські музеї створені в радянський період української історії й на сучасному етапі були й залишаються центрами краєзнавчої роботи на місцях. На зміну музеям бойової і трудової слави приходять музеї історії сіл і підприємств, меморіальні й етнографічні музеї, музеї прикладного мистецтва, народної творчості. В Законі України «Про музеї та музейну справу» використовується нове визначення суспільних (громадських) музеїв – «музеї, що не є юридичними особами, які створюються й діють при підприємствах, установах, організаціях, навчальних закладах. Термін «громадський музей» використовується для позначення «розповсюдженого типу установ, що перебувають під опікою громадських організацій (профспілок, партій тощо)» [2]. Стельмах І. Ф. зауважує, що «було б правомірним використання терміну «громадянський музей» стосовно музеїв, створених із ініціативи громадськості на базі колекцій, які не є державною власністю, незалежно від часу створення цих музеїв [11, с. 109].

Отже, на сьогодні перед громадськими музеями Полтавщини постали складні завдання модифікації й інтеграції в сучасний український та світовий культурний простір. Основні суспільні завдання радянського періоду, що становили зміст форм діяльності громадських музеїв втратили актуаль-

ність, а робота на громадських засадах, до якої входять фондова, експозиційна й екскурсійна діяльність, практично неможлива в умовах сучасної економічної політики держави. Проте, громадські музеї, переживаючи етапи внутрішньої трансформації, зберегли музеєзнавчий матеріал, заявили про себе в новій якості. Відзначимо різносторонню діяльність, культурологічну багатшаровість громадських музеїв Полтавщини у музейній мережі України. Завдяки особистій зацікавленості й ентузіазму засновників цих музейних закладів, за умови їхнього якісного розвитку, кожен громадський музей Полтавщини може стати осередком популяризації національної української культури для вітчизняних й іноземних екскурсантів.

Джерела та література

1. Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. Музеи на общественных началах / И. Т. Буланый, И. Г. Явтушенко. – М., 1985. – С. 24.
2. Закон України «Про музеї та музейну справу» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1995. – № 25. – Ст. 191. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр>
3. Калашник Є. С. Зібрання громадського музею як джерело історії малих міст і сіл (на прикладі Білицького народного музею історії та художньо-ужиткового мистецтва) / Є. С. Калашник // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 29. – С. 141–151
4. Музейна справа в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki
5. О народном музее: типовое положение от 15.02.1965 года // В помощь народным музеям. – М., 1976. – Тр. 42. – С. 5 (23).
6. Перелік музеїв при закладах освіти Полтавської області, які перебувають на обліку станом на 20.01.2019 р. Додаток до наказу Департаменту освіти і науки Полтавської ОДА від 22.01.2019. № 22 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Poltavaturcenter.pl.ua/images/documents/museums/oglyad-2018/dodat.pdf
7. Пістоленко І. О. Музеї Полтавщини (становлення та розвиток до 1991 року) / І. О. Пістоленко; ЦП НАН України і УТОПІК. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. – 512 с.
8. Пістоленко І. О. З історії музейної справи на Полтавщині у 1960 – 1990-х рр.: традиції і новації полтавських художників-експозиціонерів / І. О. Пістоленко. – С. 405.
9. Про музей, який працює на громадських засадах: типове положення від 16.11.1990 р. / Міністерство культури УРСР. – К., 1990. – С. 1.
10. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: навчальний посібник / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
11. Стельмах І. Ф. Громадські музеї в історичній ретроспективі / І. Ф. Стельмах // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 102–111.

Лариса Шановал

Громадські музеї Полтавщини як об'єкти екскурсійної діяльності

Резюме

Про громадські музеї Полтавщини та їх роботу.

Ключові слова: громадські музеї, Полтавщина, музеї, щоненюридичними особами, музеї підприємств, установ, організацій, навчальних закладів.

Larysa Shapoval

Communal Museums as Objects of Touring Activity

Summary

About communal museums of Poltava Region and their activity.

Keywords: *communal museums, Poltava Region, museums that are not legal persons, museums at enterprises, organizations, educational establishments.*

УДК 069:908]:930.25]](477.53)

Світлана Канко

**ПОЛТАВСЬКИЙ РАЙОН У ДОКУМЕНТАХ НАУКОВОГО
АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО**

Наводиться короткий огляд найцікавіших документів і матеріалів з історії, природознавства та пам'яткоохоронної діяльності на теренах Полтавського району, що зберігаються в Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею.

Ключові слова: *Полтавський район, Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, фонд, справа, мемуари.*

Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського діє як структурний підрозділ у складі наукової бібліотеки музею й є складовою частиною Національного архівного фонду України. Фонди архіву формуються із матеріалів польових досліджень, праць співробітників музею, зібраних ними документальних матеріалів. На сьогодні у 28 фондах архіву налічується близько 9 тис. справ з питань краєзнавства, історії, природознавства, етнографії, музейної та пам'яткоохоронної діяльності, основний обсяг яких стосується території Полтавської області в її історичних межах.

Значна кількість архівних справ має безпосереднє відношення до природи й історії Полтавського району.

Так, у Фондах 3–4 зберігаються наукові роботи з *археології*. Тут наявні звіти експедицій у Полтаві, Опішні, Судіївці, Мачухах, Решетнях (Старих Санжарах), Буланового, Кантемирівки, Климівки, Зачепилівки, очолюваних такими відомими вченими, як І. І. Ляпушкін, Г. О. Сидоренко, М. Я. Рудинський, Є. В. Махно. Пізніше територію району обстежували та проводили охоронні розкопки І. М. Кулатова, Л. М. Лугова, Р. С. Луговий, І. С. Мельникова, В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко. Відбувалися розвідки та розкопки курганів, а також поселень кам'яного, бронзового і раннього залізного віків біля сіл Мале Ладизине, Орлик, Красне, Василівка, Білики, Михайлики, Ключівка, Лахни, Ярохівка, Мушти, Нові Санжари (ур. Маджари), Шевченки, х. Марки, обстеження майданів Кобеляцького району 1985 р., розвідки

у Новосанжарському районі 1989–1993 рр., спільні археологічні розвідкові проекти експедиції Інституту керамології та Полтавського краєзнавчого музею, проведені на території Полтавського і Новосанжарського районів 2005 р., розкопки гончарних горнів у Решетилівці 2006 р., курганного могильника біля с. Сторожове 2008–2015 рр. Зберігаються звіти про моніторингові обстеження стану збереження археологічних об'єктів Котелевського, Машівського та Зіньківського районів, рукописи статей за їх результатами до відповідних випусків «Зводу пам'яток історії і культури України. Полтавська область».

Певна частина досліджень археологів стосується окремих предметів, експонатів музею, в т. ч. знайдених під час розкопок, серед яких такі відомі артефакти, як Перещепинський скарб, Федорівський ідол, дзвін із с. Жуки, кам'яна баба із с. Шедієвого. Є в архіві також реєстри та каталоги археологічних пам'яток на окремих територіях – Полтави та її околиць, Машівського і Карлівського районів, Новосанжарщини, машинописи наукових праць, присвячених окремим пам'яткам, зокрема, Більському городищу, яке в різні часи досліджували Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко, П. Я. Гавриш, О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, І. С. Мельникова. Наявні матеріали про дослідження Опішнянського городища, а також створення в Опішні музею (1979–1989 рр.).

Не оминули своєю увагою теренів Полтавського району й *етнографи*. Науковцями проводились експедиції у селах Полтавського району (1993, Галян Г.), Зіньківщини (2005, Пісцова М.), Новосанжарщини (2009, Сахно Н.), Кобеляччини (2010, Власенко І., Кондратенко М., Сахно Н.), до Чутового, Зеленківки, Войнівки (2011), Опішні та Малих Будищ (2012), Карлівки і Варварівки (2013). Під час цих експедицій збиралися речові експонати – роботи народних майстрів, елементи народного одягу, вжиткові речі, записувався фольклор, спогади старожилів, робилися фото і замальовки. На основі зібраних матеріалів написано велику кількість статей, лекцій, сценаріїв масових заходів, які, разом із експедиційними звітами, зберігаються у Фонді 09-Е. Серед найцікавіших можна відзначити такі, як довідка про кераміку Опішні Г. Галян (1989), статті «Зимові святки в с. Пудли Новосанжарського району Полтавської області» Н. Сахно, «Взуття у фольклорі, народних звичаях і обрядах Полтавщини» М. Пісцової, сценарій масового заходу «Свято Покрови. Лава на лаву – козацька забава» М. Пісцової та багато інших.

Окремий Фонд 23 складається із *біографічних матеріалів* про наших видатних земляків – діячів культури і народних майстрів. У ньому представлені керамісти Іван Віцько, Василь Омеляненко, мистецька родина Пошивайлів, Іван Білик, Михайло Китриш, Василь Біляк, Федір Чирвенко, Василь Поросний, Олександра Селюченко, решетилівські майстри вишивки і килимарства Віра Болсунова, Надія Бабенко, Леонід Товстуха, Марія Михайло, сучасні мисткині Світлана Пасічна, Оксана Лесевич, Ніна Іпатій, художники Павло Волик, Галина Рідна, Володимир Павлюченко, лялькарка з Чутового Вікторія Балясна, самодіяльний скульптор з Диканьки Леонід Ільченко, актриса зі світовим ім'ям, уродженка Чутового Клара Лучко

та багато інших. У фондах музею, експозиціях і науковому архіві широко представлена творча спадщина відомого українського письменника Олесе Гончара, батьківщиною якого вважається с. Сухе на Кобеляччині.

У 3, 4, 9, 10 та 17 фондах архіву зберігаються історичні довідки з історії міст, містечок, сіл та районів, зокрема і тих, що увійшли наразі до Полтавського району: Варварівка, Диканька і Диканський район, Карлівка і Карлівський район, Ковалівка, Кошманівка, Лютенські будища, Мачухи, Михнівка, Новосанжарський район, Опішня, Решетилівка і Решетилівський район, Руденківка, Сокілка, Чутівський район, а також промислових і сільськогосподарських підприємств, закладів культури та освіти.

Цікавими є часом зворушливо наївні, але наповнені несподіваними знахідками матеріали, зібрані ентузіастами-краєзнавцями. Наприклад, довідка з історії Котельви, написана у 1960 р. С. М. Шилом, його листування із науковцями, або Реєстр дубів м. Полтави та околиць, складений С. С. Пащенком.

Особливу цінність для істориків і краєзнавців становлять *мемуари*, спогади сучасників й очевидців історичних подій різного часу. В архіві зберігаються десятки зібраних музейниками спогадів ветеранів та учасників Другої світової війни, остарбайтерів, мирних жителів, які перебували під німецькою окупацією. Великий масив документів становлять спогади учасників подій 1917–1921 років, «старих більшовиків», які збиралися у 1957 р. до ювілею Жовтневої революції і тепер складають Фонд 5. Справи цього фонду сформовані по районах, за існуючим тоді адміністративним поділом. Зрозуміло, що революційні події в них оцінюються доволі тенденційно і однобічно, з точки зору комуністичної ідеології, та все ж для допитливого, критично налаштованого науковця вони становлять беззаперечну цінність своїм багатим фактичним матеріалом. У них називаються прізвища «класових ворогів революції» – селянських отаманів, «петлюрівців», наводяться місця дислокації їх «банд» і сутичок їх із більшовиками, співвідношення різних політичних сил в сільських і міських радах, а уважно читаючи «між рядків» можна зрозуміти ставлення населення до більшовицької політики, ступінь підтримки їхніх заходів, відчуття рівень життя людей і тогочасні економічні та побутові реалії. Цікавими є спогади учасників червоних партизанських загонів 1918 р. в Стасях, Зінькові, Білоконях, Мачухах, Булановому. Так, у справах 05-75,05-76 і 05-85 описуються події антибільшовицького повстання в Кобеляках 1920 р., у спогадах Олексія Дяченка наводяться описи майна, якості і кількість земель, вилучених комбідами у селян, є список «жильців села Загребля, Хорішківської волості, Кобеляцького повіту Полтавської губернії до Жовтневої революції 1917 року та їх соцстан»; у спогадах К. А. Кока, голови Кобеляцького повітревкому 1917–1921 рр., багато уваги приділено боротьбі більшовиків із селянськими партизанськими загонами – «бандами», яких чимало існувало на Кобеляччині. Респондентка із Новосанжарського району О. М. Тетянка згадує про створення осередків проукраїнської Юнацької спілки, командир червоного партизанського загону Д. Х. Сердюк описує події антигетьманського повстання в Рибцях і на Зінківщині, П. І. Назаренко із

Зінківського району детально зупиняється на визначенні різних форм опору селян вилученню хліба: «волинки», жіночі бунти та інші. Цікаві спогади про встановлення радянської влади на території сіл Жуки і Тахтаулове, зібрані у 1997 р. краєзнавцем О. І. Крикливцем. Матеріали з історії комсомольських організацій у селах Варварівка і Сокілка, та з історії комсомолу Кобеляцького району містяться у справах 05-111, 05-159, 05-161. Тут же є згадки про українські молодіжні організації, осередки «Просвіти», називаються імена активних «просвітян» із Сокілки – Корній Погрібняк, Микола Дубовик, Хрисант Немудрий. Наразі вже опубліковані з коментарями і примітками у щорічнику музею спогади Д. Трутня про есера-«боротьбиста», письменника Андрія Заливчого із с. Міські Млини поблизу Опішні.

Полтавський район у його сучасних межах надзвичайно багатий на історичні та архітектурні пам'ятки. У Фонді 17 наукового архіву зібрані матеріали з *пам'яткоохоронної діяльності музею*, довідки про окремі пам'ятники, пам'ятні знаки, історичні місця: пам'ятник-погруддя А. С. Макаренку в с. Ковалівка, пам'ятний знак в ур. Триби, пам'ятник жертвам голодомору в с. Підлепичі, меморіальну дошку П. Я. Гавришу в с. Більськ, пам'ятний знак Самійлу Величку в с. Жуки. У цьому ж фонді зберігаються анотовані списки загиблих під час Другої світової війни воїнів і мирних громадян, жертв голодомору 1932–1933 рр., похованих у братських могилах, історико-опорні плани с. Більськ і с-ща Диканька, звіти експедицій-обстежень та робочі матеріали з підготовки статей до «Зводу пам'яток історії та культури України», окремі томи якого вже видані: по Новосанжарському (2007), Решетилівському (2010), Диканському (2011), Котелевському (2018), Машівському (2020) колишніх районах, інші готуються у відповідності з новим адміністративно-територіальним поділом.

Довкілля Полтавського району відрізняється різноманіттям і гармонійним поєднанням сільськогосподарських угідь із заповідними природними територіями. У Фондах 1-2, створених у результаті багаторічної діяльності наукових співробітників відділу природи, зберігаються документи з *геології, палеонтології краю*, записи багаторічних спостережень за погодою, дослідження його флори і фауни. Найдавніші документи цих фондів датуються 1896–1904 рр. Це матеріали із зоології, палеонтології, геології та сільськогосподарства Полтавської губернії, що, серед інших, містять і відомості стосовно території сучасного Полтавського району. У радянський час увага науковців була прикута в основному до вирішення виробничих потреб, тож документи 1930–1980-х рр. представлені такими темами: «Ефективність гранульованих добрив за даними Решетилівської сортоділянки» (1953 р.), документи про радгосп ім. Шевченка (1950–1953 рр.), Кобеляцький державний племінний розсадник овець (1955 р.), про освоєння нових культур, зокрема, цінного для тваринництва топінамбуру, де серед господарств, які займаються його експериментальним вирощуванням значаться 5 колгоспів, розташованих на теренах Полтавського району (1960 р.), довідки про риб-

не господарство Полтавської області (1946 р.), перелік мисливських господарств області станом на 1947–1955 рр., до яких входили угіддя Карлівського лісництва, Малоперещепинське Велике болото, Ревазівка, Кобеляцькі озера, Грицаївка, Ситникове та Глинське. В архіві також є документи, що стосуються створення і діяльності Полтавської сільськогосподарської станції, Полтавської гравіметричної обсерваторії, наукові праці і біографічні матеріали про їх працівників.

За матеріалами Наукового архіву можливо простежити в часі історію природоохоронної справи в районі. Маємо Паспорт пам'ятника природи «Парасоцького заповідника» (1952). Характеристику на Парасоцький ліс і Малоперещепинське болото (за матеріалами експедиції Інституту ботаніки АН УРСР) (1977 р.); матеріали про Драбинівський ботанічний заказник, ландшафтний парк «Диканський», заповідний природний об'єкт «Бузковий гай» у Диканьці, заповідну природу Більського городища, статті «З історії природоохоронної справи на Полтавщині» авторства Т. К. Кондратенко, «Заповідна природа Полтавщини» С. Л. Кигим та інші її дослідження про пам'ятки природи Новосанжарського району.

На території району працювали відомі вчені-природознавці. В околицях Полтави, Диканьки і Решетилівки вів свої дослідження В. В. Докучаєв. У маєтку Кочубеїв Піщане-Балясне служив управителем відомий агроном О. О. Ізмаїльський, проживаючи на хут. Дячкове. Більше двох десятків справ присвячені їх біографіям та науковим працям. Особливо слід виділити серед них узагальнюючу довідку «Співробітництво В. В. Докучаєва і О. О. Ізмаїльського під час Полтавської експедиції», укладену О. П. Котлик.

У науковому архіві зберігаються документи, пов'язані з науковою діяльністю Д. С. Івашина. Перш за все – це польовий щоденник відділу природи (Справа 02-173). Чимало його сторінок присвячено виїздам музейних науковців з метою обстеження територій та об'єктів природно-заповідного фонду області. Серед найцікавіших – виїзди до Ковпаківського лісопарку Котелевського району (травень 1986 р.), у Диканський та Полтавський райони (липень 1996 р.), у цілинний Лип'янський степ на Карлівщині (липень, 1987 р.) та ін. Під час таких поїздок науковці знаходили нові місця зростання рідкісних рослин, обстежували стан та проблеми функціонування заповідних об'єктів, пропонували до охорони нові цікаві місця. Співробітники музею згадують Д. С. Івашина, як невтомного дослідника природи, людину з енциклопедичними знаннями, справжнього вболівальника за долю природи Полтавщини. В архіві зберігаються доробки науковця. Це окремі відбитки з «Українського ботанічного журналу», машинописи, присвячені рослинним ресурсам Полтавщини, газетні статті, листи до науковців музею та ін. Особливо цінними є машинописи «Рослинні ресурси краю (основні види рослин, кормові, декоративні, харчові, дубильні, ефіроолійні, медоносні, лікарські та ін.)», «Рідкісні рослини», де описані не лише рослини вже взяті під охорону, а й ті, що її потребують. Значний інтерес мають матеріали, присвячені Парасоцькому лісу – дослідження природних умов, флори запо-

відного об'єкту, що були проведені вченим у 1963 р. разом із відомим полтавським ботаніком П. Є. Сосніним.

Наявні в архіві матеріали можуть бути використані під час розробки шкільних краєзнавчих програм, підготовці екскурсій, формуванні експозицій державних, комунальних та громадських музеїв тощо. Співробітники Наукового архіву і бібліотеки завжди готові допомогти науковцям та краєзнавцям, що звертаються за необхідними для їх досліджень документами.

Світлана Капко

Полтавський район у документах наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Резюме

Короткий огляд найцікавіших документів та матеріалів з історії, природознавства і пам'яткоохоронної діяльності на теренах Полтавського району, що зберігаються у Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *Полтавський район, Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, фонд, справа, мемуари.*

Svitlana Kapko

Poltava District in Documents of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Scientific Archive

Summary

Short review of the most interesting documents and materials from history, nature studies and monument protection activity in Poltava District, preserved in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum scientific archive is given.

Keywords: *Poltava District, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum scientific archive, fund, case, memoirs.*

КАРТА ПОЛТАВСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОШТІВЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Про поштову листівку із філокартичного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що ілюстрована картою Полтавського повіту початку ХХ ст.

Ключові слова: Полтавський повіт, поштівка, карта, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Поштові листівки з географічними картами зустрічаються не часто. У філокартичній колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМ ВК) зберігається дві поштівки подібної тематики. Одна із них — карикатурна «Карта Європи в обличчях на початку війни» (Д 708) [6, с. 581]. Друга — містить карту Полтавського повіту (Д 3596). Цю поштову картку в 1973 р. передала до фондів Музею полтавка Галина Олександрівна Горова (Акт № 6445 від 03.10.1973).

Згідно типології листівок, запропонованої сучасною українською дослідницею Н. К. Лаврук, поштівка відноситься до образно-тематичної групи художніх листівок із державною атрибутикою. До цього типу належать поштові картки із зображенням національної символіки: гербів — українського, українських земель, відомих родів; географічних карт, прапорів, гімну, образів України, хороброго козака, відомих історичних особистостей [4, с. 187].

Важливим аспектом атрибуції поштових карток є встановлення дати їх випуску. У своїх дослідженнях ми опираємося на дієву методику, запропоновану українською філокартисткою І. В. Дробною [3]. Для встановлення часу друку поштівки важливо не забувати, що це, перш за все, поштовий бланк, форма якого чітко регламентувалася. У 1904 р. було введено розділову смугу на адресній стороні поштових листівок. У 1909 р. словосполучення «Відкритий лист» замінили написом «Поштова картка» [3, с. 278]. Опираючись на ці дані, можемо констатувати, що наша поштівка була випущена між 1904–1909 рр.

Незважаючи на те, що 10-верстна мапа Полтавського повіту розміщена на невеликому клаптику картону розміром 9 × 14 см, вона містить всі атрибути географічної карти: картографічне зображення, масштаб, легенду. Примітно, що зображення карти Полтавського повіту з музейної поштової листівки відповідає мапі, вміщеній у виданні Полтавського губернського земства «Географические карты уездов Полтавской губернии в 10-верстном масштабе с общей по губернии картой в масштабе 24 версты в одном дюйме» [2].

Рис. 1. Поштівка. Карта Полтавського повіту. Видана Книжковим магазином С. М. Шиліяньського, м. Полтава. 1904 – 1909 рр.

Відрізняються лише видавці: збірник карт Полтавської губернії випущений електричною типо-літографією І. А. Дохмана, а поштівка — Книжковим магазином С. М. Шиліяньського. Видавець останньої обрав як композиційне рішення формату цієї художньої листівки варіант із білою рамкою по периметру зображення. У верхньому правому кутку знаходиться герб Полтавської губернії.

Коротко нагадаємо історію існування Полтавського повіту як адміністративно-територіальної одиниці. Створений у 1775 р. із частини території Полтавського полку в складі Новоросійської губернії. Указом від 30 березня 1783 р. віднесений до Катеринославського намісництва, 30 листопада 1796 р. — до Малоросійської губернії, з 27 лютого 1802 р. — у складі новоутвореної Полтавської губернії. Центр — м. Полтава [5, с. 770]. Кілька разів як у межах губернії, так і повітів відбувалися територіальні зміни — 1863, 1881, 1884, 1886 рр. [1, с. 23, 29, 33]. Упродовж 1886–1917 рр. кількість волостей Полтавського повіту залишалася незмінною і складала 20 адмін одиниць: Байрацька, Баляснівська, Братешківська, Василівська, Васильцівська, Демидівська, Диканська, Єлизаветинська (або Лизаветинська), Мачуська, (Мачухівська), Нікольська (Микільська), Первозванська, Піщанська, Площанська (Плосківська), Полтавська, Решетилівська, Руновщанська (Рунівщинська), Старосанжарська, Супрунівська, Тахтаулівська, Чутівська [1, с. 33]. Саме таку картину бачимо на ілюстрації поштівки з музейного зібрання.

Поштові листівки з мапами друкували у своїх «видових» серіях різні видавництва. Випуск поштівки подібної тематики мав просвітницьку мету. По-перше, збагачувалися знання обивателів про рідний край. По-друге, поширювалися відомості про територіальні особливості або зміни конкретного регіону. По-третє, простим та доступним способом тиражувалися мапи різних адміністративних одиниць.

Література та джерела

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / [упоряд.: Ю.О. Васильєва, В.Н. Жук, В.В. Коротенко та ін.]. – Вид. друге, переробл. і доп. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.
2. Географические карты уездов Полтавской губернии в 10-верстном масштабе с общей по губернии картой в масштабе 24 версты в одном дюйме. – Полтава: Эл. Тип. И. А. Дохмана, [1903]. – [16 с.].
3. **Дробна І. В.** Джерелознавчий аналіз документальних листівок: етапи дослідницької процедури / І. В. Дробна // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – 2008. – Вип. 2. – С. 247–281.
4. **Лаврук Н. К.** Типологія українських листівок кінця XIX – початку XX ст. / Н. К. Лаврук // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2009. – Вип. 6. – С. 184–193.
5. **Полтавщина:** енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: Українська енциклопедія, 1992. – 1022 с.
6. **Шумейко Н., Сулима О.** Поштові листівки-карикатури часів Першої світової війни (з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського) / Н. Шумейко, О. Сулима // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – Вип. X. – С. 566–586.

Оксана Сулима

Карта Полтавського повіту на поштівці початку XX століття

Резюме

Публікується поштова листівка із філокартичного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що ілюстрована картою Полтавського повіту початку XX ст.

Ключові слова: Полтавський повіт, поштівка, карта, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Oksana Sulyma

Map of Poltava District at the Postcard of the Early 20th Century

Summary

Postcard illustrated with a map of Poltava District in the early 20th c. from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum deltiological collection is published.

Keywords: Poltava District, postcard, map, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

ВИРОБИ РОДИНИ ГОНЧАРІВ ГЛАДИРЕВСЬКИХ У МУЗЕЙНОМУ ЗІБРАННІ

Висвітлюється діяльність відомої гончарської родини Гладиревських з Опішні на Полтавщині, доробок майстрів у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *Полтавщина, Опішня, Іван Гладиревський, гончарство, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Полтавщина пишається своїми різноманітними і неповторними багатствами – тут і казкова природа, і з давніх-давен прославлені промисли, та найбільшим скарбом цієї землі, безумовно, є її талановиті уродженці – майстри, які створили самобутній мистецький образ нашого краю.

Серед численних і різнопланових колекцій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського особливу увагу привертає збірка опішненських керамічних виробів епохи модерну, створених родиною відомих гончарів Гладиревських. Автори мають на меті висвітлити одну з цікавих сторінок становлення керамічного виробництва на Полтавщині через призму діяльності цієї мистецької родини.

Злам XIX й XX століть став завершальним періодом функціонування старосвітського, козацького гончарства. На зміну йому приходила доба так званого стилю українського модерну. Загалом, явище модерну можна визначити як період розвитку мистецтва рубежу XIX–XX ст., головним змістом якого було прагнення художників протиставити свою творчість історизму та еkleктизму мистецтва другої половини XIX ст. Тенденції, пов'язані з модерном були інспіровані процесами накопичення й осмислення нових художніх ідей, пошуку нових форм, зближенням різних видів і жанрів, стиранням меж між елітарним і масовим мистецтвом [8, с. 104]. Одним із проявів цього явища було використання національних форм архітектури та декоративно-вжиткового мистецтва в новаторському ставленні до традицій [3, с. 419].

До створення художньої культури України новітнього часу долучилася видатні українські митці (Василь Кричевський, Сергій Васильківський, Микола Самокиш, Опанас Сластьон та інші). Серед них була й когорта опішненських гончарів (Федір Чирвенко, Іван Гладиревський, Остап і Аврам Ночовники, Василь Поросний, Іван Бережний та інші) [5, с. 61].

Ознакою нового стилю в опішненському гончарстві була барокова мальовка посуду, глиняної скульптури, кахлів, облицювальної плитки. Її особливістю стало застосування ритуювання й рослинної орнаментики, запозиченої з давніх зразків вишивки, ткацтва, килимарства, гаптарства [5, с. 61].

Елементами інноваційного напрямку в орнаментіці стали «дерево у вазоні», «квітка у вазоні», «листя аканту», «гроно винограду», «дерево життя»,

«квітка гранату», «плід гранату у розрізі», «квітка маку», «квітка гвоздики» [1, с. 584]. Окремі майстри почали оздоблювати рослинним орнаментом не лише миски, а й інший посуд. Одночасно з'явилися нововведення в техніці оздоблення посуду. Нерідко бажаний орнамент прописували (ритували) дерев'яною паличкою чи залізним цвяхом, а потім внутрішні площини заповнювали фарбами. Традиційний ріжок став незручним для цього, оскільки фарба з нього витікала постійно й малювальник не мав можливості обдумати свій наступний рух. До того ж, ріжок давав товсті лінії, необхідні лише для фляндрівки. Тому замість нього гончарі почали використовувати аптекарські спринцівки. У них вставляли так звану «накостку» (соломинку), через яку при легенькому надавлюванні витікала фарба. Утворена лінія орнаменту була тоншою, а майстер дістав змогу регулювати й товщину, й інтенсивність витікання фарби [7, с. 169–170].

Значно ускладнює наукове опрацювання керамічних творів періоду зародження модерну в опішненському осередку те, що, фактично, уся класична спадщина народного гончарства Опішного до кінця XIX ст. залишалась безіменною [10, с. 282]. Перші ритовані підписи з'являються лише на творах окремих гончарів, які почали брати участь у губернських, всеросійських виставках кустарних промислів [6, с. 392].

Один з найбільш ранніх знаків належить гончареві Івану Гладиревському (? – ?), який ще у 1850–1860-х рр. почав позначати свою цеглу ініціалами «И. Г.». Його цегла та глиняний посуд неодноразово відзначалися нагородами. Зокрема, у газеті «Полтавські губернські відомості» знаходимо згадку про те, що з 18 до 24 липня 1848 р. під час Іллінського ярмарку в Ромнах Міністерство державного майна влаштувало Третю виставку сільських виробів для п'яти губерній, де І. Гладиревський отримав нагороду у розмірі 5 карбованців [4, с. 437].

Його син Герасим (? – 1900) продовжував справу батька – у 1882 р. він відправив свою цеглу на Всеросійську художньо-промислову виставку, за результатами якої отримав вельми схвальний відгук з Москви [9, с. 232]. Згодом визнання майстерності гончар підтвердив бронзовою медаллю Полтавської сільськогосподарської виставки 1886 р., почесними листами Зіньківської та Опішненської сільськогосподарських виставок 1885 і 1890 рр. відповідно [2, с. 117].

Вже на схилі літ у 1898 р. Герасим прийняв рішення відкрити власний черепичний завод. Полтавське губернське земство, яке всіляко заохочувало кустарне виробництво черепиці, видало йому позику в 500 карбованців на 5 років. За такої підтримки майстер уже за кілька місяців випустив першу продукцію. Проте раптова смерть у 1900 р. обірвала життя талановитого гончаря [6, с. 392].

Характерною прикметою усіх галузей гончарного промислу є династичність, що була головним фактором збереження й збагачення професійного досвіду народних майстрів [6, с. 393].

Тому не дивно, що на цьому династія майстрів Гладиревських не перервалася – ще у 1889 р. гончарством почав займатися Іван Степанович Гладиревський (1849–1919). Цей самобутній митець залишив чи не найяскравіший слід з усієї родини. Перший успіх прийшов до нього через чотири роки. На Полтавській сільськогосподарській виставці 1893 р. його нагородили бронзовою медаллю і токарним верстатом. Надалі на всіх виставках Росії за участю опішненських гончарів експонувалися і вироби І. С. Гладиревського.

З початку ХХ ст. починається його активна співпраця з багатьма представниками прогресивної української інтелігенції – Сергієм Васильківським, Миколаю Самокишем, Опанасом Сластіоном. Особливо ж тісні зв'язки він підтримував з Василем Кричевським, який охоче залучав майстра до декоративного оздоблення спроектованих ним будинків у стилі українського модерну [6, с. 392]. Під їх спільним керівництвом учні Миргородської керамічної школи виконували усі майолікові деталі за ескізами Кричевського для будинку Полтавського губернського земства [8, с. 129]. Тут виявилася ще одна грань яскравого таланту гончаря, і на Другій кустарно-промисловій виставці у Києві 1909 р., разом із В. Кричевським, він отримав високу нагороду за оздоблення будинку у м. Київ (сучасна вул. Полтавська, 4а) [11, с. 141].

На своїй цеглі І. С. Гладиревський, враховуючи психологію покупців, відтискував зображення восьми різних медалей, якими відзначалася його творчість на різних виставках. Подібним тавром він «підписував» і скульптурні роботи. Наприклад, у Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка зберігається велика скульптура лева, оздоблена кольоровими поливами. На внутрішній поверхні твору є відбиток майже тотожного тавра з медалями [6, с. 392]. Аналогічне тавро зустрічаємо й на тарілці «одиначці» із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Вона належить до депаспортизованої частини довоєнного музейного зібрання – так званого «горілого фонду», робота з опрацювання якого проводиться у музеї постійно вже впродовж багатьох років.

Загалом сучасна колекція виробів родини Гладиревських у музеї налічує 130 предметів. Серед них велика добірка столового та декоративного посуду, півчних кахлів і цегли.

Найчисельніші у музейному зібранні саме пічні кахлі. Розглядаючи цю досить об'ємну збірку, доцільним було б виокремити тематичні предметні групи.

До першої віднесемо кахлі, що складають неповний комплект для облицювання печі. Це – сорок чотири полив'яні кахлі із помаранчевим тлом ідентичного відтінку. Чотирнадцять із них прикрашені фрагментами зображення стилізованого дерева життя, виконаного у стилі модерн, із гронами винограду, квітами гранату та в'юнкими гілками з листям. На жаль, відновити повну композицію за збереженими елементами не вдається, однак, очевидним є її динамічний характер та значний розмір. На окремих екземплярах зі звороту знаходимо клеймо автора «ИГ» та написи технологічного змісту, продрапані в тісті, наприклад: «4 рядъ» (ПКМВК 1551 Кс 193),

«5 рядь» (ПКМВК 6312 Кс 599). У комплекті представлені як лицьові, так і різноманітні варіації фігурних кутових та карнизних кахлів із різних частин печі. Їх розмір коливається від 16,5 × 14,5 см для карнизних кахлів до 22 × 16,5 см для лицьових, висота румпи становить 3,5 см.

Наступну групу авторських кахлів, яку складають сорок три декоративні виробі лицьового, кутового та карнизного типу із білим полив'яним тлом та яскравими квітковими й орнітоморфними малюнками. Співвідношення білого тла і різнокольорової гами тонального й контрастного поєднань у них доповнені вдалою композиційною побудовою, розрахованою на посилення кольорових акцентів виробів. Кожна кахля має обрамлення із однієї чи кількою кривульок, що перетворює її на самостійний витвір мистецтва. Зважаючи на значну кількість предметів та індивідуальність кожного, розподілимо цю групу на підгрупи відповідно до типу та характеру зображення.

Перш за все, виокремимо традиційні для тогочасного опішненського декору лицьові кахлі, в орнаментах яких переважають рослинні мотиви, розташовані в чіткому симетрично-рядовому (ПКМВК 12652 Кс 1947, ПКМВК 91321 Кс 5042, ПКМВК 91322 Кс 5043) або шаховому (ПКМВК 1368 Кс 20) порядку. Дрібненькі, вельми стилізовані квіточки, що видаються досить примітивними близька, створюють чепурну атмосферу святковості, якщо роздивляти їх на відстані.

Наступною, близькою до них, можна вважати лицьову кахлю із центричною квітковою композицією (ПКМВК 1410 Кс 60). Основним рослинним мотивом тут виступають стилізовані квіти соняха, розташовані у центрі та по кутах.

Цікавою є також досить численна підгрупа лицьових кахлів із зображенням дерева життя у найрізноманітніших варіаціях: із квітами соняха (ПКМВК 1396 Кс 46, ПКМВК 1454 Кс 98), із квітами гранату (ПКМВК 1358 Кс 10/2), із квітами незабудок (ПКМВК 91325 Кс 5046, ПКМВК 91326 Кс 5047), із квітами-розетами (ПКМВК 1410 Кс 60/2, ПКМВК 12652 Кс 1946) та гронами винограду (ПКМВК 1356 Кс 8, ПКМВК 1397 Кс 47, ПКМВК 1544 Кс 186/2) чи порічок (ПКМВК 1516 Кс 158, ПКМВК 1347 Кс 189), із пуп'янками квітів (ПКМВК 1456 Кс 100, ПКМВК 1395 Кс 1907), із геометризваними елементами (ПКМВК 1534 Кс 176). Усі ці малюнки ніби озиваються до глядача своєю пишною аурую достатку та родинного благополуччя.

Схожий набір символів, але вже не об'єднаний мотивом дерева життя, зустрічаємо на окремих кахлях: квітуха гілка (ПКМВК 1544 Кс 186, ПКМВК 1395 Кс 1907/2) із гронами винограду (ПКМВК 1553 Кс 195) чи порічок (ПКМВК 1571 Кс 213).

Дещо осібно стоять лицьові кахлі, на яких до квітухих гілок та кетягів винограду додаються ластівки (ПКМВК 1349 Кс 1, ПКМВК 1381 Кс 33, ПКМВК 1394 Кс 45).

Значно меншою за кількістю є група кутових полив'яних кахлів із білим тлом. Стілістика тут збережена, хоча розмаїття мотивів представлене скромніше – це дерево життя (ПКМВК 1496 Кс 139/1, ПКМВК 1530 Кс 172, ПКМВК 6312 Кс 589) та сюжети із вертикальною композицією з дрібних

квіткових елементів (ПКМВК 1507 Кс 150), грон винограду (ПКМВК 1482 Кс 125), суцвіть конюшини (ПКМВК 1358 Кс 10). Малюнок оздоблює не лише лицьову пластину, але й вузьку бічну стінку.

Завершують цю тематичну групу карнизні кахлі із білим тлом. Серед орнаментальних мотивів, що прикрашають їхню поверхню, зустрічаємо дерево у вазоні (ПКМВК 1462 Кс 106), квітучу гілку з виноградом (ПКМВК 1382 Кс 34), асиметричну квіткову композицію (ПКМВК 1437 Кс 101). Сюди ж належать чотири однакові кахлі з деревом життя із гостропелюстковими квітами (ПКМВК 1390 Кс 41, ПКМВК 1496 Кс 139/2, ПКМВК 6312 Кс 594, ПКМВК 15889 Кс 1378).

Ще одну нечисленну групу складають неполив'яні лицеві кахлі із червоним (ПКМВК 1384 Кс 36) та блакитним (ПКМВК 1417 Кс 65, ПКМВК 1458 Кс 102, ПКМВК 91320 Кс 5041) тлом.

До останньої невеликої групи відносимо полив'яні кахлі із червоним тлом: лицьову з вертикальною симетричною композицією із кетягів винограду (ПКМВК 1425 Кс 72) та кутову із квітучою гілкою (ПКМВК 1476 Кс 122).

Більшість експонатів належать до довоєнного зібрання, тому достеменно встановити джерело їх надходження здебільшого неможливо. Незважаючи на те, що значну кількість експонатів у 1941 р. було евакуйовано до Уфи, Красноярська, Свердловська й Тюмені, багато керамічних предметів залишилась в окупованій Полтаві, і згоріли під час пожежі, що практично вщент знищила музей восени 1943 р., або ж були вивезені до Німеччини. Після війни майже всі вивезені вироби повернулись дуже пошкодженими, внаслідок чого деякі з них залишили як науково-допоміжні матеріали.

У музеї постійно ведеться робота з наукового дослідження та реставрації таких матеріалів. За результатами вивчення і проведення реставрації цілий ряд виробів, що свого часу були значно пошкоджені, відновлять свій експозиційний потенціал та допоможуть популяризувати спадщину відомої династії гончарів. Варто відзначити, що керамічні твори модерного спрямування мають високий рівень атрактивності як для фахівців-керамологів, так і для пересічних відвідувачів.

Література

1. **Власенко І.** Модерн і творчість відомих керамістів (твори Федора Чирвенка, Сидора Чирвенка і Василя Поросного у колекції Полтавського краєзнавчого музею) / Ірина Власенко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – Вип. ІХ. – С. 582–588.
2. **Зарецкий И. А.** Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 126 с.
3. **Клименко О.** До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні / О. Клименко // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. Наук. зб. за минулі літа. – Київ; Опішніа: Молодь – Українське народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 418–425.

4. Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. – 1848. – № 43. – С. 437.

5. **Пошивайло О.** Опішнянська мальована миска др. пол. XIX – поч. XX ст. / О. Пошивайло. – Опішня: Українське народознавство, 2010. – 632 с.

6. **Пошивайло О.** Розвідки з історії Лівобережного гончарства / О. Пошивайло // Українське гончарство. Наук. зб. за минулі літа. – Кн. 1. – Київ; Опішня: Молодь – Українське народознавство, 2010. – С. 380–410.

7. **Пошивайло О.** Фляндрівка – художній скарб українського гончарства / О. Пошивайло // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996 – 1999. – Опішня: Українське народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 168–185.

8. **Рубан-Кравченко В. В.** Кричевські і українська художня культура XX століття. Василь Кричевський / В. В. Рубан-Кравченко. – К.: Криниця, 2004. – 704 с.

9. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб., 1883. – Вып. IX – С. 232.

10. **Ханко В.** Гончарі Полтавщини на виставках 1846-1913 рр. / В. Ханко // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське народознавство, 2002. – Кн. 2. – С. 280–285.

11. **Чепелик В. П.** Київський осередок розвитку народних традицій в архітектурі початку XX ст. / В. П. Чепелик // Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність: зб. наук. пр. – К., 1986. – С. 141.

Наталія Кондратенко, Тамара Кондратенко

Вироби родини гончарів Гладиревських у музейному зібранні

Резюме

Висвітлюється діяльність відомої гончарської родини Гладиревських з Опішні на Полтавщині. Проаналізовано та класифіковано доробок майстрів у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *Полтавщина, Опішня, Іван Гладиревський, гончарство, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Nataliya Kondratenko, Tamara Kondratenko

Works of the Hladyrevskiy Pottery Family in the Museum Gathering

Summary

Activity of famous pottery the Hladyrevskiy family from Opishnia in Poltava Region. Impact of masters in the Vasyl Krychevskiy Poltava Local Lore Museum collection is analyzed and classified.

Keywords: *Poltava Region, Opishnia, Ivan Hladyrevskiy, pottery, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ЖИТТЯ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

У публікації наведений короткий огляд виставкових проєктів музею 2021 року, учасники яких представляли культурно-мистецьке життя Полтавського району

Ключові слова: виставка, колекція, проєкт, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, майстер, художник, фотохудожник, Полтавський район.

Музей як інституція на сучасному етапі функціонує та розвивається завдяки різноманітним напрямкам діяльності, серед яких наукова, культурно-освітня, методична робота, комплектування музейних зібрань, експозиційна, видавнича, робота з відвідувачем, набуває розвитку рекламна та креативна галузі. Одним із найбільш поширених, дієвих щодо залучення аудиторії та популяризації музею з-поміж цих напрямків в усі часи була виставкова робота.

Музейне зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що складається з різноманітних тематичних колекцій, визначних пам'яток української, місцевої історії та культури, що репрезентують природу, історію, етнографію, мистецтво, дозволяє створювати в музеї біля п'яти десятків різноманітних виставок щорічно.

Ряд із цих виставок присвячено сторінкам мистецького життя Полтавського району. Пригадаємо цього річчя.

Культурно-мистецький проєкт «*Народна іграшка Полтавщини. Історія. Мистецька традиція. Сучасність*» – це результат кількох років дослідницької, освітньої та творчої роботи колективу Обласного центру народної творчості та культурно-освітньої роботи Полтавської обласної ради, наукових співробітників Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та членів Полтавського обласного осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України.

Проєкт об'єднав близько 60 майстрів, які представили традиційні іграшки, виготовлені у різних видах народного мистецтва: різьблення, плетіння з природних матеріалів, витинання з паперу, лялькарство, гончарство, валяння з вовни, декоративний розпис тощо.

Найрізноманітніше на виставці була представлена вузлова лялька Полтавщини. Це той вид іграшкарства, що відроджується та потужно розвивається. З сер. 2000-х років в цьому напрямку працюють Тетяна Саєнко,

Наталія Дігтяр, Наталія Свиридюк. Ці майстрині не лише виготовляють мистецькі твори, а й досліджують традиції іграшкарства на Полтавщині. Активно працюють самобутні молоді майстрині: Віра Черняк, Яна Рябенко, Яна Ісаєнко, Олександра Свиридюк, які знайшли свій унікальний авторський стиль. Лариса Тихонова – майстриня, яка вдало поєднає два види народного мистецтва: гончарство та виготовлення вузлової ляльки. Володіння різними за походженням та художніми властивостями матеріалами дозволяє створювати вишукані ляльки.

Особливо потрібно відзначити майстринь, що спираючись на народні традиції, технології та естетику, розробили власні авторські техніки виготовлення ляльок. Алла Тимошенко – авторка текстильних скульптур на тему українського бароко, Валентина Омельченко створює характерні лялькові образи з глини й тканини, виконуючи самостійно весь технологічний процес – від заготовки глини та виготовлення скульптури до вдягнутої в оздоблене вишуканою вишивкою вбрання ляльки.

Художниця-килимарниця Наталія Дмитренко, використовуючи традиційні прийоми ткацтва, розробила іграшки-мініатюри, виконані в техніці килимарства.

Одними з найдавніших є забавки, виготовлені з природних матеріалів. Дерев'яних коників виготовляють Іван Чех та Юрій Чех. В їх родині традиційне мистецтво різьблення по дереву передається від батька до сина, удосконалюючись та розвиваючись.

Лідія Орел, вивчаючи та інтерпретуючи зразки полтавського розпису, виготовляє прикрашені традиційними квітами дерев'яні іграшки, що розвивають у дітей естетичний смак та почуття прекрасного.

Плетіння з природних матеріалів обрали для свого творчого самовираження Олена Опанасюк, Валентина Ялосовецька, Тамара Пилипенко, Людмила Гавриленко, Павло та Катерина Даниленко, Наталія Дмитренко, Олександра Герасімова.

Полтавщина відома на весь світ осередком гончарства – Опішнею. Про традиційні дитячі забавки опішнянських майстрів писали відомі письменники та етнографи. На виставці представлено широке різноманіття забавок, виготовлених сучасними майстрами гончарства та оздоблені малювальницями, що продовжують давні традиції, працюючи у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішньому.

Високопрофесійні майстри гончарства з Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішні» імені Василя Кричевського продемонстрували увесь діапазон традиційних забавок з глини: різноманітні свистунці, скульптури малої форми та «монетки». Самобутніх казкових звірів презентувала Валентина Лобойченко.

Потрібно відзначити творчі родини майстрів художньої кераміки Тихонових та Журавльових з Полтави. Кожен із членів цих родин представив на виставці власні іграшки, які є індивідуальним художнім твором та водночас демонструють спадковість мистецької традиції в родині. Вадим Іщенко,

який працює в жанрі народної картини, проілюстрував давню коліскову. Євген Пілюгін представив картину «Котилася торба» – живописне зображення народних дитячих забавок.

На виставці були представлені глиняні іграшки з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського кін. XIX – поч. XX ст. та авторські роботи Гаврила Пошивайла, Олександри Селюченко, Василя Омелянєнка, Миколи Пошивайла.

Характерним для виставки була участь у ній родин майстрів, котрі об'єднують декілька поколінь та демонструють спадковість, збереження й розвиток традиції народної іграшки.

Ще однією яскравою виставкою стала виставка «Духовний поступ», де були представлені роботи викладачів, студентів та випускників кафедри образотворчого мистецтва ПНПУ ім. В. Г. Короленка. Це – близько 100 творчих робіт від 50-ти митців. У великій виставковій залі музею були представлені роботи з фондової збірки музею Народного художника України І. М. Віцька, який працював на кафедрі у 1998 – 2005 рр.: набір декоративних ваз «Весна», ваза фарфорова «Ялинка», ваза-посудина для вершків, чайник-заварник та чашка з блюдцем із чайного сервізу «Кактуси». Його роботи репрезентували високий мистецький рівень українського декоративно-ужиткового мистецтва впродовж чотирьох десятиріч.

Серед учасників виставки – голова правління Полтавської обласної організації Національної спілки художників України, Заслужений діяч мистецтв України, кавалер орденів Св. Рівноапостольного князя Володимира та Св. Архистратига Божого Михаїла, лауреат премії імені Микола Ярошенка, доцент Юрій Олексійович Самойленко. На виставці подана його робота «Козак тихо з Богом розмовляє» (2013 р.).

Кандидат педагогічних наук, доцент Юлія Анатоліївна Мохірева – член Національної спілки художників України, лауреат премії імені Миколи Ярошенка 2011 року, авторка творів у галузі живопису, графіки, полтавського розпису, на виставці була представлена роботою «А я дівчина-полтавка» (2019 р.) [2, с. 251].

Кандидат педагогічних наук, доцент, майстер народної творчості, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України Тетяна Валентинівна Саєнко – авторка творів у галузі українського лялькарства та авторської ляльки, – ляльковими композиціями «Сестрички» та «Матусі» (2020 р.) [2, с. 252].

Доцент кафедри Олександр Кирилович Тарасенко – графік, аквареліст, живописець, член Національної спілки художників України, постійний учасник міжнародних та всеукраїнських конкурсів живопису й декоративно-прикладного мистецтва, творами «Бахчисарайський мотив» (2010 р.), «Азовський степ, річка Обіточна» (2006 р.), «Останній лід» (2011 р.), «Кліматиси», «Чернечий яр» (2012 р.), «Палати Углинських удільних князів 1581 р.», «Ярославль. Спаський монастир» (1989 р.) тощо [2, с. 253].

Старший викладач кафедри Віктор Савелійович Бабенко – художник декоративного мистецтва, дизайнер, автор монументальних розписів, творів у галузі живопису, графіки, скульптури, поліграфічного дизайну, лауреат премії імені Миколи Ярошенка, – роботою «Гоголь» (2017 р.) [2, с. 253].

На виставці також були представлені роботи випускників кафедри – талановитих художників, майстрів народної творчості, педагогів, учителів образотворчого мистецтва загальноосвітніх закладів, керівників гуртків та художніх студій.

Викликала зацікавлення відвідувачів і виставка художньої фотографії «З любов'ю до України». На виставці, присвяченій 30-річчю Незалежності України, було представлено 72 світлини. Публіку здивували та зацікавили експонати – фотообладнання зі збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та приватних добірок учасників виставки. Полтавський осередок представляли – Олена Біляк, Артур Ароян, Віталій Васильківський, Юрій Зілінський, Юрко Пошивайло, Сергій Говоров, Сергій Назаркін, Ілля Назаркін та інші.

Яскравою подією в музейному житті обласного центру стала персональна виставка Ольги Левадної «Погляд», що складала частину масштабного мистецького всеукраїнського проекту «Коло Формат – 2» – «Гобелен. Художній текстиль ХХ–ХХІ століття».

Колекція гобеленів, авторської ручної роботи Ольги Левадної, займає почесне місце серед високопрофесійних творчих здобутків провідних митців образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва України, фахівців світового мистецтва. Творчість Ольги Левадної глибоко національна, спрямована, насамперед, до української спільноти, з метою її духовного збагачення. Місіонерська сутність творчої і громадської діяльності художниці полягає у самовідданому ставленні до мистецької справи, збагаченні національної культури України. Авторські твори Ольги Петрівни експонувалися на престижних Всеукраїнських, закордонних, міжнародних художніх виставках.

Її твори зберігаються й експонуються у Миргородському краєзнавчому музеї, Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, Полтавському художньому музеї (Галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка, престижних приватних колекціях.

Мистецькі виставки музею охоплюють широкий інформаційний простір і тому є особливо ефективними для популяризації музею та рідного краю, сприяють налагодженню нових контактів, збільшенню кількості відвідувачів та здійсненню нових музейних проєктів.

Джерела та література

1. Герус Л. М. Українська народна іграшка / Л. М. Герус. – К.: Балтія-Друк, 2007. – 64 с.
2. Саєнко Т. В., Чернощоків А. Є., Мужикова І. М. Кафедра образотворчого мистецтва / Т. В. Саєнко, А. Є. Чернощоків, І. М. Мужикова // Факультет ПНПУ імені В. Г. Короленка [Текст]: [монографія] / [редкол.: Сулаєва Н. В., Гнізділова О. А., Ман-

желій Н. М. та ін.]; ПНПУ імені В. Г. Короленка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – 307 с.: іл., портр. – С. 240–271.

3. **Найден О. С.** Українська народна іграшка. Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / О. С. Найден. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.

4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/vystavkovadiyalnist-memorialnoho-budynku-muzeyu-akademika-d-i-yavornytskoho-video/>

Марина Кондратенко

Виставкова діяльність Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського в контексті висвітлення життя Полтавського району

Резюме

Наводиться огляд виставкових проєктів музею 2021 року, учасники яких представляли культурно-мистецьке життя Полтавського району

Ключові слова: *виставка, колекція, проєкт, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, майстер, художник, фотохудожник, Полтавський район.*

Maryna Kondratenko

Exhibition Activity of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum in the Context of Poltava District Life

Summary

The review of exhibition projects of the museum in 2021, whose participants represent cultural and art life of Poltava District is given.

Keywords: *exhibition, collection, project, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, master, artist, photo-artist, Poltava District.*

УДК 069.51:908](477.53-25):623.4

Тамара Кондратенко, Наталія Кондратенко

ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ЗБРОЯРСЬКОЇ КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

З історії формування зброярської колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, участь у цьому відомого вченого і пам'яткоохоронця М. Я. Рудинського.

Ключові слова: *Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, М. Я. Рудинський, антикварна зброя, колекція.*

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського зберігається одна з найцікавіших в Україні колекцій – збірка холодної, вогнепальної зброї, військових обладунків, що презентує зброярські та мистецькі

традиції різних країн і регіонів світу. Своїми першими експонатами вона поповнилась ще у 1890-ті рр., коли Полтавське губернське земство підтримало ініціативу професора-грунтознавця В. В. Докучаєва (1846 – 1903) і розгорнуло роботу з організації природничо-історичного музею [3, с. 18].

Першим завідувачем музею був призначений кандидат природничих наук М. О. Олеховський (1855–1909). Під його керівництвом і за його безпосередньої участі йшло формування колекцій, побудова експозиції. До справи долучились містяни, котрі й передали свої раритети в дар закладу. У перших музейних виданнях – «Отчетах по Естественно-историческому музею Полтавского губернского земства» за 1900–1917 рр. – знаходимо відомості про надходження до колекції музею перших зразків вогнепальної та холодної зброї, військових обладунків. Серед тих, хто передав ці артефакти, були, перш за все, полтавці – учасники військових конфліктів ХІХ ст.

Значні збірки музейних предметів, у тому числі зброї, надійшли від полковника П. П. Бобровського (1860–1944), який придбавав зразки зброї у Греції, Італії, Франції, Єгипті, Судані, Ефіопії, Ірані, Туреччині, Індії, Індонезії, Китаї, Японії та прагнув познайомити земляків із пам'ятками матеріальної та духовної культури різних народів світу [1, с. 485].

Наступним значним поповненням збірки стала зброя, котру передала музею, разом із іншими експонатами, поміщиця, меценат і видавець К. М. Скаржинська (1852–1932), засновниця першого в Україні приватного музею, розташованого у с. Круглик на Лубенщині [1, с. 486].

Та, мабуть, найбільш вагоме поповнення колекції відбулося у 1917–1920 рр., коли країну охопило полум'я революційних подій. У зв'язку із цим відзначимо внесок М. Я. Рудинського (1887–1958) – відомого українського дослідника старовини та археолога, який доклав значних зусиль для порятунку національних цінностей, що опинились під загрозою знищення у перші роки після жовтневого перевороту 1917 р. Зазначимо, що серед предметів історико-культурного значення у покинутих поміщицьких маєтках та палацах було чимало антикварної зброї, яка зазнавала знищення й відвертого грабування.

За дорученням Губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва у природи (Губкопмису) М. Я. Рудинський у 1919 р. неодноразово вирушав у найвіддаленіші райони губернії, рятуючи родинні архіви, картини, гравюри, мініатюри у маєтку князів Кочубеїв у Диканьці, витончені художні вироби з фарфору і бронзи з маєтку заводчика Іловайського в с. Абазівка, цінну колекцію князя М. В. Рєпніна в Яготині та багато інших предметів, що стали згодом окрасою збірок музеїв Полтавщини. Про це згадує у спогадах В. Ф. Ніколаєв (1889–1973) – завідувач Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, а згодом Народного музею Полтавщини у 1916–1919 рр. [3, с. 19].

Особливу увагу привертає його розповідь про порятунок «скарбів» з маєтку князів Кочубеїв у Диканьці, серед яких не останнє місце займала старовинна холодна і вогнепальна зброя. Подібно до інших представників вищого

дворянства, Кочубеї колекціонували, перш за все, вишукані зразки холодної та вогнепальної мисливської зброї, адже мисливство вважалося «корисною і найкращою розвагою», що готувала юнаків до військової служби. Знаходились тут і численні воєнні трофеї, що прикрашали вишукані й розкішні інтер'єри.

Палацовий комплекс у Диканьці у дні революційних подій зазнав розграбування й нищення. М. Я. Рудинському та В. Ф. Ніколаєву вдалося врятувати лише частину цінностей, серед яких було близько 70 зразків зброї. Така ж доля частково спіткала й інші зброярські скарби із розграбованих маєтків: вони згодом потрапили до музейного зібрання [3, с. 20].

На жаль, у роки Другої світової війни (1939–1945) музейна облікова документація практично повністю була втрачена і нині можемо лише зробити припущення, що депаспортизована старовинна зброя із сучасної музейної колекції значною мірою походить саме зі старовинних дворянських родинних маєтків. Зупинимось побіжно на деяких цікавих зразках такої зброї.

Серед вогнепальної увагу привертають дві чудові мисливські рушниці з кременними замками батарейного типу, які вражають своєю вишуканістю та багатством оздоблення. На стволах обох рушниць добре помітні написи: «CARL WAGNER» і «CARL WAGNER & WARSOVIE», що стверджує авторство відомого німецького зброяра Карла Христіана Вагнера (роки життя невідомі), уродженця м. Дрезден, який у 1754–1764 рр. працював у Варшаві майстром при дворі польського короля Августа III Фрідріха. Обидві рушниці представляють кустарне зброярське виробництво XVIII ст., коли фірмове виробництво мисливської зброї ще не набуло поширення. Кожен екземпляр виготовлявся індивідуально і мав надзвичайно високу якість, а, відповідно, й вартість. Великий калібр обох рушниць свідчить про те, що вони призначені для полювання на ведмедя, кабана, лося [5, с. 45].

Окрасою збірки мисливської зброї є також зразки авторства визнаних зброярів минулого, зокрема, Ніколя-Ноеля Буте (1761–1833) – видатного французького майстра з Імператорської зброярської мануфактури у Версалі, творчість якого стала визначним явищем не лише у зброярській справі Франції кін. XVIII – першої пол. XIX ст., а й справила вплив на європейські традиції виробництва вогнепальної зброї. Чудовий мисливський штуцер, представлений у музейному зібранні, належить до творінь Ніколя-Ноеля Буте кін. XVIII – поч. XIX ст. На верхній грані рушничного ствола добре помітний гравійований із залишками золочення напис: «Boutet Directeur Artiste, Manufacture A Versailles» («Буте директор-художник, Мануфактура у Версалі»). Роботи майстра, якого називали особистим зброярем імператора Наполеона, оцінювались надзвичайно високо: на той час звичайна рушниця Версальської мануфактури коштувала від 450 до 1500 франків, ціна ж замовленого самому Буте аналога досягала 9000 франків і вище [4, с. 504].

Цікавий напис зберігся на потиличнику приклада зброї: «Donne par le General en Chef Le Clere. A St. Domingue» («Вручений головнокомандуючим Ле Клером у Сан-Домінго»), що дозволяє розглядати штуцер як військовий

трофей, привезений до родинного маєтку учасником російсько-французької війни 1812 р.

Цей конфлікт представлений у музейному зібранні й іншими цікавими предметами, зокрема, зразками армійської холодної і вогнепальної зброї, що перебували на озброєнні сторін і були збережені нащадками учасників цих подій у дворянських маєтках Полтавщини, а згодом різними шляхами потрапили до музейного зібрання. Серед них – зразки озброєння російської кавалерії: пара кремінних пістолетів із добре збереженими атрибутивними ознаками, які дозволяють визначити їх як пістолети солдатські (кавалерійські) зразка 1809 р., рушницю-мушкетон кавалерійський першої третини XIX ст., перероблений із західноєвропейського, шаблі легкокавалерійські зразка 1798 та 1809 рр. та інші добре збережені екземпляри [6, с. 21].

Дослідження старовинної зброї іноді дозволяє робити справжні відкриття. Наприклад, кремінна мисливська рушниця із Австро-Угорщини другої пол. XVIII – поч. XIX ст. привернула увагу гравійованим написом на замковій дошці: «Joh: Paecker in Lemberg», тобто «Йох(им) Пекер у Лембергу» (м. Львів до 1918 р.). Це є рідкісним доказом виробництва вогнепальної зброї на українських землях у зазначений період, зразки якої практично не збереглися [2, с. 53].

Усі перелічені предмети мають значний експозиційний потенціал і достойні посісти гідне місце у новій експозиції музею. На жаль, розповідаючи історії надходження описаних вище зброярських артефактів до музею, автори здебільшого оперують припущеннями та непрямими доказами. Сумніву не викликає той факт, що подібну зброю могли придбати для полювання або поповнення приватної колекції лише представники аристократії та вищого дворянства Полтавщини.

Доля практично всіх приватних колекцій зброї після жовтневого перевороту 1917 р. склалася приблизно однаково. Вони просто загинули у вирі безкінечного перерозподілу власності, грабунків, варварського нищення. Одиначні екземпляри, що потрапили до музею вціліли, проте у пориві класового патріотизму, у 1920–1930-ті рр. усі ці чудові зразки зброярського мистецтва втратили свою історію через вихолощення відомостей із облікової документації, а після подій воєнного лихоліття 1939–1945 рр. розчинились серед численних депаспортизованих експонатів. Продовження досліджень як самих музейних предметів, так і невідомих архівних документів дозволить повернути їх історію, підвищити атрактивність для вчених та пересічних поціновувачів музейних скарбів.

Література

1. **Кондратенко Т. К., Тітков О. В.** Історія формування зброярської колекції у Полтавському краєзнавчому музеї / Т. К. Кондратенко, О. В. Тітков // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей 2005 р. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – С. 484–488.

2. **Маркевич В. Е.** Ручное огнестрельное оружие / В. Е. Маркевич. – СПб.: ООО «Изд-во «Полигон», 2005. – 496 с.

3. **Николаев В. Ф.** Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания / В. Ф. Николаев; ПКМ. – Полтава, 1991. – 45 с.

4. **Палтусова И.** Никола-Ноэль Бутэ – оружейник императора / Ирина Палтусова // Война и оружие: новые исследования и материалы. Материалы Третьей международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, Май 16–18, 2012. – СПб., 2012. – № 2. – С. 502–518.

5. **Шокарев Ю.** Оружейные мастера мастера России XVII–XVIII веков / Ю. Шокарев // Оружие. – М., 2009. – № 145. – С. 44–46.

6. **Шпаковский В.** «Звучал булат, картеч визжала...» оружие 1812 года / В. Шпаковский // History illustrated [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=28908. – с. 19–23.

Тамара Кондратенко, Наталія Кондратенко

Витоки формування зброярської колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Резюме

Висвітлюється питання історії формування зброярської колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, в тому числі роль відомого вченого і пам'яткоохоронця М. Я. Рудинського у порятунку антикварної зброї, що зберігалась у дворянських маєтках на Полтавщині у 1918–1919 рр. Розглядаються окремі зразки зброї, котрі потрапили до музею зі старовинних дворянських маєтків після жовтневого перевороту 1917 р.

Ключові слова: *Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, М. Я. Рудинський, антикварна зброя, колекція.*

Tamara Kondratenko, Nataliya Kondratenko

Beginnings of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Weapon Collection

Summary

Separate questions of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum weapon collection history are answered. Role of famous scientist and monuments protector M. Ya. Rudynskyi in saving antique weapon from aristocratic manors in Poltava Region in 1918–1919 is described. Some weapon samples brought to the museum from ancient aristocratic houses after the October Revolution in 1917 are mentioned.

Keywords: *the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, M. Ya. Rudynskyi, antique weapon collection.*

НАШІ АВТОРИ

- Бабенко Людмила**, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, доктор історичних наук, заслужений працівник освіти України.
- Барська Ганна**, завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Булава Леонід**, відомий полтавський краєзнавець і географ, кандидат географічних наук, доцент.
- Власенко Ірина**, старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Володарець-Урбанович Ярослав**, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.
- Галян Галина**, старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Гангур Володимир**, завідувач кафедри рослинництва Полтавського державного аграрного університету, доктор сільськогосподарських наук, професор.
- Гейко Анатолій**, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, директор Мачухівського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук.
- Дорошенко Оксана**, молодша наукова співробітниця Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради.
- Дружинін Світозар**, провідний науковий співробітник Полтавського музею авіації і космонавтики, кандидат військових наук, доцент.
- Калініна Євгенія**, завідувачка науково-дослідного відділу культурно-освітньої роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Кигим Світлана**, старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Клочко Валентина**, старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Кондратенко Марина**, завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу виставкової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Кондратенко Наталія**, завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Кононенко Михайло**, голова Полтавської районної ради, кандидат наук з державного управління.
- Корост Ігор**, директор Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради.
- Кулатова Ірина**, провідна наукова співробітниця Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради.

- Кушнір Леонід**, науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат економічних наук, доцент.
- Кушнір Людмила**, викладач Розсошенської гімназії Полтавської районної ради, кандидат географічних наук, доцент.
- Лавріненко Алла**, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу музеєзнавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Лимар Олександр**, науковий співробітник науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Лугова Любов**, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Мельникова Ірина**, завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Міщанин Віктор**, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук.
- Мокляк Володимир**, заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України.
- Опара Микола**, професор кафедри землеробства і агрохімії імені професора В. І. Сазанова Полтавського державного аграрного університету, кандидат сільськогосподарських наук, заслужений працівник сільського господарства України.
- Панков Олександр**, архітектор, краєзнавець.
- Пістоленко Ірина**, завідувач сектору Полтавського музею авіації і космонавтики, доктор історичних наук, доктор філософії.
- Пісцова Марія**, завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Поспелов Сергій**, завідувач кафедри землеробства і агрохімії імені професора В. І. Сазанова, доктор сільськогосподарських наук, професор.
- Прохватіло Роман**, завідувач сектору науково-дослідного експозиційного відділу виставкової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Сальнікова Оксана**, завідувачка відділу охорони культурної спадщини Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».
- Самородов Віктор**, доцент Полтавського державного аграрного університету, голова Полтавського відділення Українського ботанічного товариства, заслужений винахідник України.
- Сапегін Сергій**, викладач історії Полтавського ліцею імені А. С. Макаренка, заслужений учитель України.
- Сиволап Наталія**, завідувачка науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Скирда Олег**, завідувач сектору науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Сулима Оксана**, завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Супруненко Олександр**, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

- Трипольська Оксана**, директор Великобудищанських сільського будинку культури і Народного музею весілля.
- Усенко Владислав**, головний спеціаліст Департаменту освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації.
- Устименко Олена**, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу культурно-освітньої роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Халимон Олена**, старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Чеботарьова Людмила**, завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Шаповал Лариса**, доцентка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, кандидат історичних наук.
- Шапорда Олег**, головний зберігач фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради.
- Шерстюк В'ячеслав**, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради.
- Шиян Олена**, завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Штепа Катерина**, науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Щербань Анатолій**, завідувач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури, доктор культурології, кандидат історичних наук.
- Янович Олександр**, науковий співробітник науково-дослідного відділу культурно-освітньої роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
- Яремченко Віталій**, старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава.
АН – Академія наук.
АН ССРСР – Академія наук Союзу ССР, Москва.
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ.
ВД – Видавничий дім.
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук, Київ.
ГПИ – Государственный педагогический институт.
ГУГК – Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров ССРСР, Москва.
ДАПО – Державний архів Полтавської області, Полтава.
ДКіТ – Департамент культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава.
ЗДУ – Запорізький державний університет, Запоріжжя.
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України, Київ.
ІКЗ – Історико-культурний заповідник.
КБОВ – Картотека бюро обліку втрат у Першій Світовій війні (офіцерів і солдатів).
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н. Я. Марра, Москва, Ленинград.
МВД – Министерство внутренних дел.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Київ.
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава.
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава.
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава.
ПОО – Полтавская областная организация, Полтава.
ПУАК – Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава.
РДВІА – Російський Державний Військово-історичний архів, Москва.
РІО – Редакционно-издательский отдел.
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава.
УРЕ АН УРСР – «Українська Радянська Енциклопедія» Академії наук Української РСР, Київ.
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ.
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава.
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ.

ОГЛАВ

<i>Кононенко Михайло</i> (м. Полтава). Полтавський район: віддавини до сьогодні 3

Природа

<i>Кизим Світлана</i> (м. Полтава). Природно-заповідна мережа Полтавського району 7
<i>Самородов Віктор, Халимон Олена</i> (м. Полтава). Дослідник карлівських степів та їх захисник – професор Сергій Іллічевський 11
<i>Опара Микола</i> (м. Полтава). Шляхи збереження чорноземів і довкілля Полтавського регіону 15
<i>Гангур Володимир, Поспелов Сергій</i> (м. Полтава). Беззмінні посіви Полтавського району – унікальні досліді національного землеробства 19
<i>Шиян Олена</i> (м. Полтава). Незвичайна знахідка з Полтавського району 22
<i>Лавріненко Алла, Шиян Олена</i> (м. Полтава). Дрізд чорний – представник орнітофауни Полтавського району 24

Археологія

<i>Супруненко Олександр</i> (м. Полтава). Роздуми про Більське городище 27
<i>Корост Ігор</i> (сmt Котельва). Історико-культурний заповідник «Більськ». Паспортизація археологічних об'єктів та впровадження новітніх методів досліджень. Популяризація культурної спадщини 40
<i>Шапорда Олег</i> (сmt Котельва). Городище Котельва – рідкісна пам'ятка археології на півночі Полтавського району 47
<i>Володарець-Урбанович Ярослав</i> (м. Київ), <i>Щербань Анатолій</i> (м. Харків). Ранньосередньовічна лунниця з околиць Диканьки 51
<i>Лугова Любов, Мельникова Ірина, Калініна Євгенія</i> (м. Полтава). Випадкові знахідки з території Полтавського району: нові надходження до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 53
<i>Кулатова Ірина, Супруненко Олександр</i> (м. Полтава). Василь Бучневич та полтавська археологія 62
<i>Сатєгін Сергій</i> (с. Ковалівка Полтавського р-ну). Діяльність Археологічної школи Полтавського ліцею імені А. С. Макаренка 67

Козацька і нова історія

<i>Панков Олександр</i> (м. Полтава). Перебування великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського на Полтавщині: два листи, написані в Полтаві у 1639 році 71
<i>Мокляк Володимир</i> (м. Полтава). Новосанжарська сотня Полтавського полку 80

<i>Лавріненко Алла, Яремченко Віталій, Устименко Олена</i> (м. Полтава). Судові справи Полтавського городского уряду XVII ст. за участю духовних осіб	86
<i>Прохватіло Роман</i> (м. Полтава). Деталь козацької шаблі з Полтавського району	90
<i>Шерстюк В'ячеслав</i> (м. Полтава). Про заснування та найдавнішу історію Свято-Преображенського Великобудищанського жіночого монастиря	95
<i>Бабенко Людмила</i> (м. Полтава). Полтава – центр Малоросійського генерал-губернаторства	103
<i>Барська Ганна</i> (м. Полтава). Кустарні промисли та ремесла в Полтавському повіті наприкінці XIX – початку XX ст.	107
<i>Гейко Анатолій</i> (сmt Опішня). Містечко Мачухи у XIX – на початку XX ст. ...	111

Історичні події новітнього часу

<i>Сулима Оксана</i> (м. Полтава). Закладна дошка будинку Полтавського земства	114
<i>Лимар Олександр</i> (м. Полтава). Полтавський район у Першій Світовій війні 1914 – 1918 рр.	118
<i>Мищанин Віктор</i> (сmt Опішня). Децю про роль банкіра Григорія Рубінштейна в здобутті освіти Андрієм Заливчим	123
<i>Кушнір Леонід, Кушнір Людмила</i> (м. Полтава). Полтава 1918-го року в мемуарах української армійської старшини (за спогадами Михайла Крата)	128
<i>Булава Леонід</i> (м. Полтава). Кость Товкач – діяч Української національної революції й жертва політичних репресій	132
<i>Щербань Анатолій</i> (м. Харків). Олекса Дігтяр як громадський діяч: штрихи до біографії	136
<i>Пістоленко Ірина, Дружинін Світозар</i> (м. Полтава). Повітряний ас, льотчик-герой Олександр Федорович Васько: біографічний нарис	142
<i>Янович Олександр</i> (м. Полтава). Полтавський ядерний об'єкт	150
<i>Усенко Владислав</i> (м. Полтава). Штрихи біографії заслуженого агронома УРСР Феодосія Цибулька (1901 – 1982)	155
<i>Клочко Валентина</i> (м. Полтава). З плеяди тих, хто творив незалежність України	158

Етнографія

<i>Власенко Ірина</i> (м. Полтава). «Богородичний рушник» з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	162

<i>Пісцова Марія</i> (м. Полтава). Зразки вибійки з території сучасного Полтавського району в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	165
<i>Чеботарьова Людмила, Кондратенко Тамара</i> (м. Полтава). Традиції полтавського дереворізблення у творах Василя Гарбуза	168
<i>Галян Галина</i> (м. Полтава). Етнорозвідка на теренах Полтавського району	172
<i>Трипольська Оксана</i> (с. Великі Будища Полтавського р-ну). Фольклорні скарби українського весілля	182
<i>Штепа Катерина</i> (м. Полтава). Реконструкція весільного головного убору середини ХХ ст. з історичної Зіньківщини	189
<i>Дорошенко Оксана</i> (смт Котельва). Обрядова випічка «Панянки» як елемент нематеріальної культурної спадщини на Котелевщині	194

Музеєзнавство, пам'яткознавство

<i>Сиволап Наталія</i> (м. Полтава). Пам'ятки та об'єкти культурної спадщини Полтавського району	200
<i>Сальнікова Оксана</i> (м. Полтава). Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» як комплекс об'єктів історико-культурної спадщини	207
<i>Скирда Олег</i> (м. Полтава). Військові поховання періоду Другої світової війни на території Полтавського району	210
<i>Шаповал Лариса</i> (м. Полтава). Громадські музеї Полтавщини як об'єкти екскурсійної діяльності	213
<i>Калко Світлана</i> (м. Полтава). Полтавський район у документах Наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	221
<i>Сулима Оксана</i> (м. Полтава). Карта Полтавського повіту на поштівці початку ХХ століття	227
<i>Кондратенко Тамара, Кондратенко Наталія</i> (м. Полтава). Витоки формування зброярської колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	230
<i>Кондратенко Марина</i> (м. Полтава). Виставкова діяльність Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського в контексті висвітлення життя Полтавського району	236
<i>Кондратенко Наталія, Кондратенко Тамара</i> (м. Полтава). Вироби родини гончарів Гладиревських у музейному зібранні	240
Наші автори	245
Список скорочень	248
Оглав	249

Наукове видання
**ПОЛТАВСЬКИЙ РАЙОН:
ВІД ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ**

*Збірник наукових праць
(за матеріалами наукової конференції)*

Оригінал-макет підготовлено в Полтавському краєзнавчому музеї
імені Василя Кричевського
Відповідальний за випуск **М. М. Кононенко**
Відповідальний редактор **О. Б. Супруненко**
Комп'ютерний набір **авторський**
Коректура **Г. О. Кудряшов**
Комп'ютерна верстка **О. І. Удовиченко**
Переклад на англ. мову **Н. Г. Кондратенко**

Здано в набір 01.10.2021. Підписано до друку 29.11.2021.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Друк плаский. Ум. друк. арк. 12,0.
Наклад 305 прим. (1-й запуск – 100 прим.). Вид. № 372. Зам. 3/2021.

Мова українська, англійська

Видавець і виготівник: ТОВ «Майдан»
61002, м. Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

До статті Оксани Сулими
 «Закладна дошка будинку Полтавського земства»

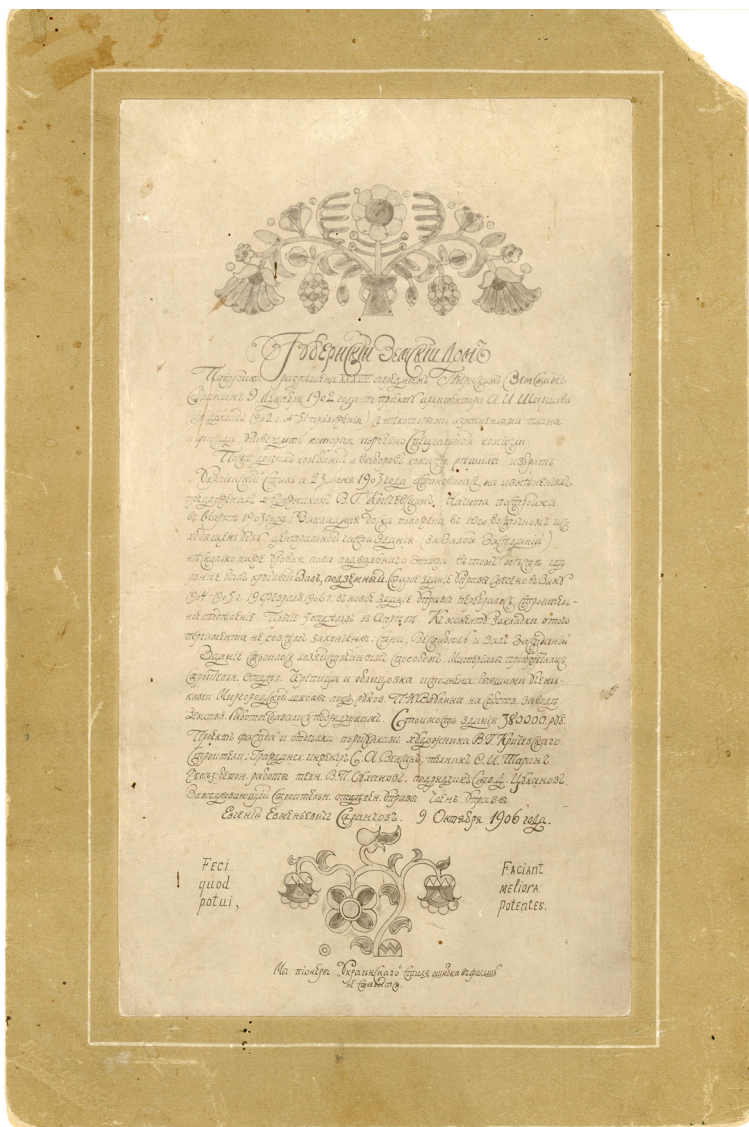

Фото закладної дошки будинку Полтавського губерньського земства.
 Фотограф І. Хмельевський, м. Полтава. 1909 р. ПКМ ВК.

До статті Алли Лавріненко, Олени Шиян
«Дрізд чорний – представник орнітофауни
Полтавського району»

Рис. 1. Дуб черешчатий – місце розташування гнізда Дрозда чорного.

Рис. 2. Гніздо Дрозда чорного.

Рис. 3. Гніздо з яйцями.

Рис. 4.
Поява
пташенят.

Рис. 5
Оперені
пташенята.

До статті Ігоря Короста
 «Історико-культурний заповідник «Більськ» ...»

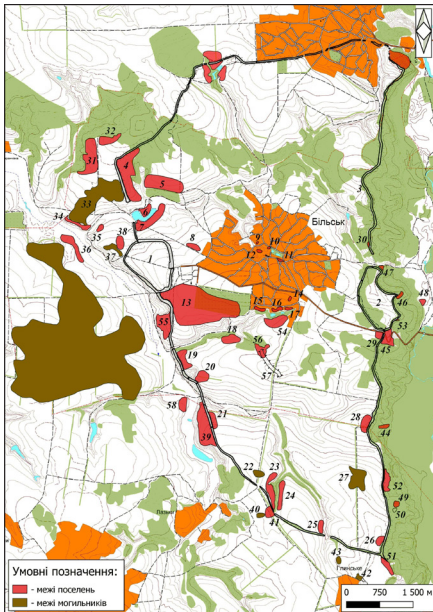

Рис. 1. Більський археологічний комплекс з позначенням виявлених пам'яток. Авт. О. Коротя.

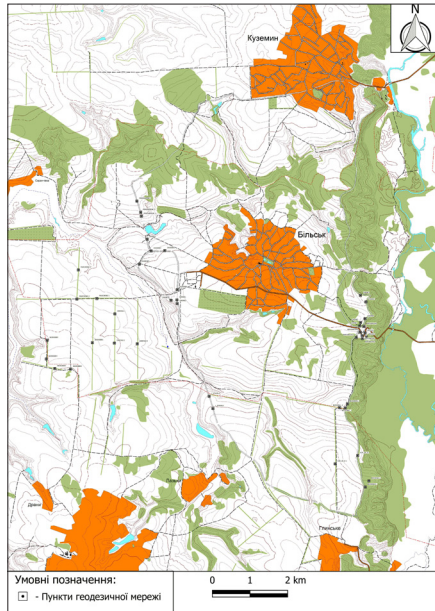
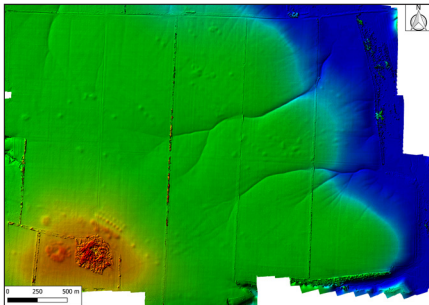
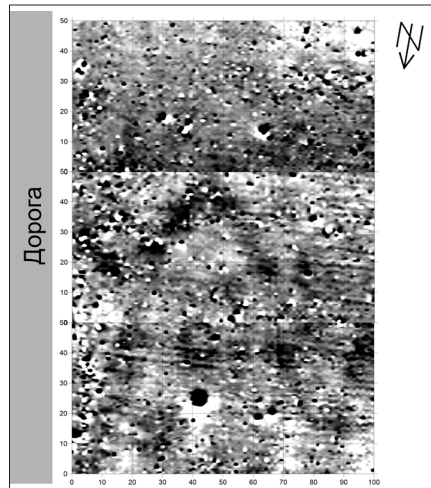

Рис. 2. Просторова модель південно-західної частини могильника Скоробір. Авт. О. Коротя.

▲ Рис. 3. Більський археологічний комплекс. Схема розташування пунктів прив'язки. Авт. О. Коротя.

► Рис. 4. Результати геофізичної зйомки могильника Скоробір в урочищі 7-ме поле (кер. К. Бондар).

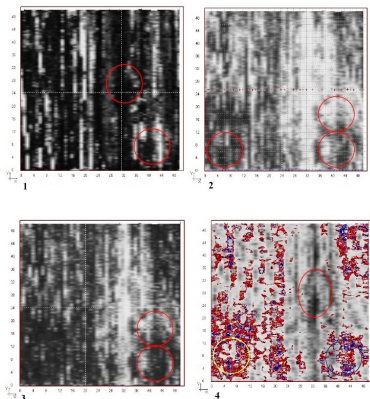

Рис. 5. Обробка георадарних даних із досліджень на могильнику Скоробір в урочищі 7-ме поле (кер. А.Кадун).

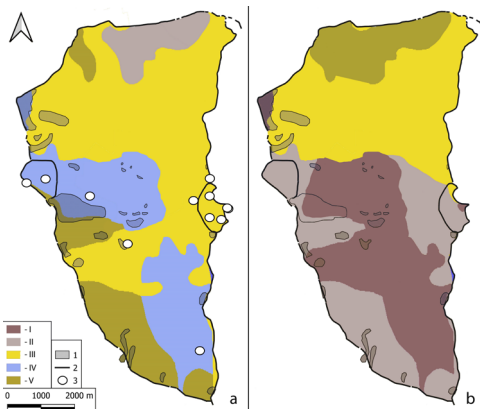

Рис. 6. Картошхема ґрунтового покриття Більського городища в скіфській час. Авт. А. Кушнір.

Рис. 7. Просторова модель Глинського археологічного комплексу. Зйомка Everscan.

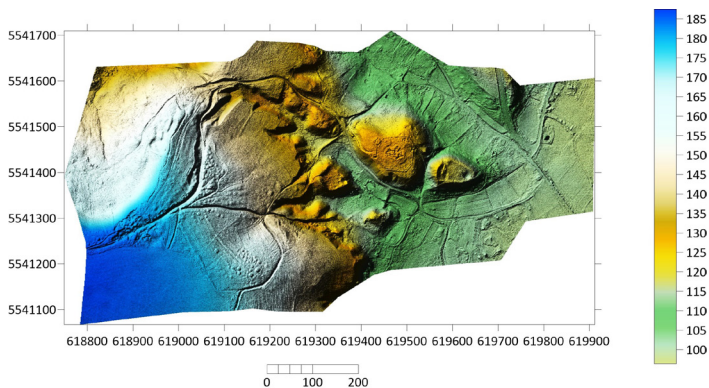

Рис. 8. Робота Літньої польової археологічної школи. Фото О. Дорошенко.

Рис. 9. Етно-фестиваль «Гелон-фест», 2020. Фото О. Короті.

До статті Романа Прохватіла
«Деталь козацької шаблі з Полтавського району»

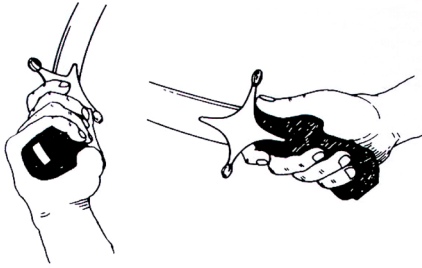

Рис. 1. Хват бойової карabelи.
За В. Квасневичем.

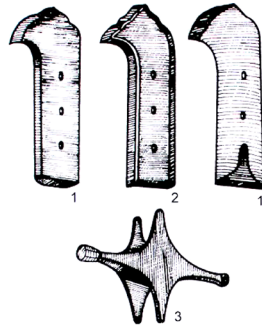

Рис. 2. Конструктивні елементи ефесу карabelи: 1) накладки руків'я; 2) хвостовик клинка; 3) хрестовина з перехрестям. За В. Квасневичем.

Рис. 3. Карabela. XVII–XVIII ст.
Польща. Інв. № ЗОКМ, Ор – 143.
За А. С. Шевцовим.

Рис. 4-5. Гарда хрестоподібна (хрестовина з перехрестям) від польської шаблі типу «карabela». Річ Посполита. XVII–XVIII ст. ПКМ ВК.
Фото С. В. Харченка.

До статті Оксани Дорошенко
**«Обрядова випічка «Панянки» як елемент нематеріальної
культурної спадщини на Котелевщині»**

Рис. 1. Автентичні котелевські жерстяні форми, сучасна «панянка» («Котелевський коржик») та автентична «панянка» (коник з вершником).

Рис. 2. Майстриня Ганна Дорошенко з правнучкою Еліною та великою «панянкою».

Рис. 3. Велика «панянка з дітками» авторства Ганни Дорошенко.

Рис. 4. Сучасна інтерпретація коника з панянкою («Котелевський коржик»).

До статті Катерини Штепи
**«Реконструкція весільного головного убору середини ХХ ст.
з історичної Зінківщини»**

Рис. 1, 2. Автентичний вінок та його доповнена репліка

До статті Марини Кондратенко
«Виставкова діяльність Полтавського краєзнавчого музею ...»

Рис. 1–4. Культурно-мистецький проект «Народна іграшка Полтавщини. Історія. Мистецька традиція. Сучасність».

Рис. 5–7. Виставка «Духовний поступ» кафедри образотворчого мистецтва ПНПУ імені В. Г. Короленка.

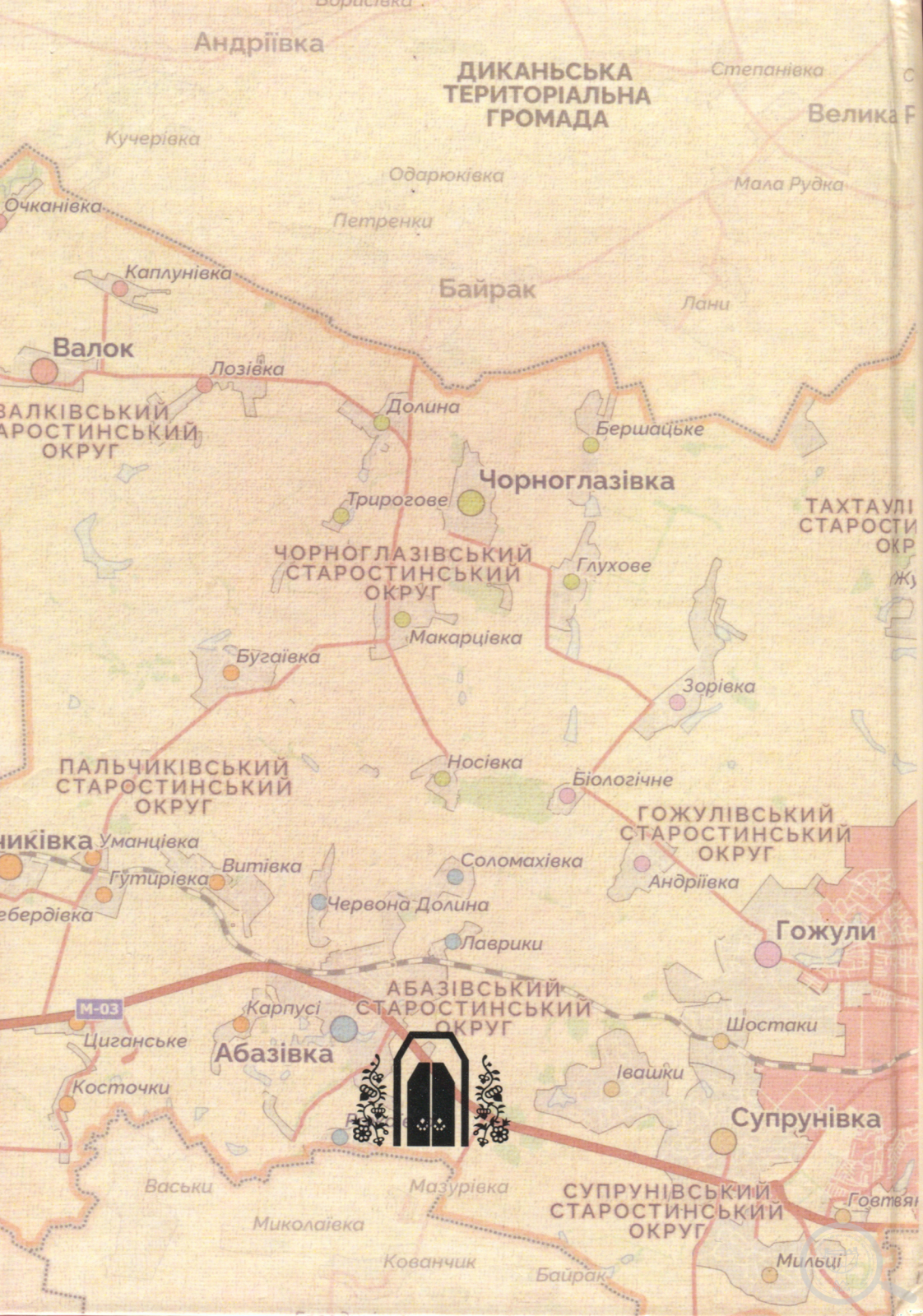

Рис. 8–11. Виставка художньої фотографії «З любов'ю до України».

Рис. 12–14. Персональна виставка Ольги Левадної «Погляд».

Андріївка

**ДИКАНСЬКА
ТЕРИТОРІАЛЬНА
ГРОМАДА**

Степанівка

Велика Рудка

Кучерівка

Одарюківка

Мала Рудка

Очканівка

Петренки

Байрак

Лани

Валок

Лозівка

Долина

Бершайцьке

ВАЛКІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ

Чорноглазівка

Трирогове

Глухове

ЧОРНОГЛАЗІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ

ТАХТАУЛІ
СТАРОСТИ
ОКРУГ

Бугаївка

Макарцівка

Зорівка

ПАЛЬЧИКІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ

Носівка

Біологічне

ГОЖУЛІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ

Пальчиківка

Уманцівка

Витівка

Соломахівка

Андріївка

Гожули

Бердівка

Гутирієвка

Червона Долина

Лаврики

Шостаки

M-03

Абазівка

АБАЗІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ

Івашики

Супрунівка

Косточки

Васьки

Мазурівка

СУПРУНІВСЬКИЙ
СТАРОСТИНСЬКИЙ
ОКРУГ

Говтвяки

Миколаївка

Кованчик

Байрак

Мильці